

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β΄ ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΘΗΝΑ 1977

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

199928

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Μέ απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ διδακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καί Λυκείου τυπώνονται ἀπό τόν Ὄργανισμό Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων καί μοιράζονται Δ Ω Ρ Ε Α Ν.

ΑΘΗΝΑ 1977

ΑΙΤΟΛΟΓΗ

Με απόφαση της Ελληνικής Κεन्दρικής Κεन्दρικής
Επιτροπής των Διευθυντών Γενικών και Λυκείων τριτο-
βάθμιας Εκπαίδευσης, Αθήνα, 1984, αριθμ. 10.000/84
και με απόφαση της Επιτροπής Διόικησης και
Προγραμματισμού, Αθήνα, 1984, αριθμ. 10.000/84

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β΄ ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1977

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΑΓΙΟΛΟΧΥΨ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1977

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό κείμενο τούτο, καρπός μακρᾶς ἀναστροφῆς μέ τά ψυχολογικά προβλήματα καί – σέ μερικά σημεία – προσωπικῶν ἐρευνῶν καί σκέψεων, ἀποτελεῖ ὅ,τι συνήθως ὀνομάζουμε «ἐγχειρίδιο», βιβλίο δηλαδή σύντομο καί εὐληπτο, μέ σημασία κατ' ἐξοχήν χρηστική.

Ἔως τώρα ἔχω δημοσιεύσει ἤ πολυσέλιδες πραγματεῖες ἡ ὕμθρα μέ καθαρά ἐπιστημονικό, καθώς καί γενικότερα κοινωνικό περιεχομένο. Ἐάν σήμερα ἀποφάσισα, παραμερίζοντας τήν καθαυτό ἐρευνητική μου ἐργασία, νά γράψω μέ σκοπό διδακτικό ἕνα Ἐγχειρίδιο Ψυχολογίας (καί ἕνα Ἐγχειρίδιο Λογικῆς πού κυκλοφορεῖ ταυτόχρονα), τό ἔκαμα ἐπειδή θέλησα νά δώσω σέ κάθε φίλο τῆς μάθησης, εἴτε σπουδαστής εἶναι ἀκόμη, εἴτε «τελειωμένος» ἐπιστήμων, τεχνικός ἤ επιχειρηματίας, ἕνα εἶδος ἐγκολπίου πού θά τόν μυήσει στά θέματα μιᾶς ἐπιστήμης ἐξαιρετικά χρήσιμης σέ κάθε μορφωμένο ἄνθρωπο, ὄχι μόνο γιά τήν ἱκανοποίηση τῆς περιέργειας, ἀλλά καί γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν πρακτικῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς.

Ἐγχειρίδια, γραμμένα μέ συναίσθημα εὐθύνης, πού περιέχουν τά ἀπαραίτητα καί δέν προδίδουν τό αὐστηρά ἐπιστημονικό πνεῦμα, εἶναι δυστυχῶς πολύ σπάνια στόν τόπο μας, μέ ὄλο πού τώρα τελευταῖα ρίχνονται κατά μάζες στήν ἀγορά τοῦ βιβλίου οἱ ἐκλαϊκευτικές ἐκδόσεις ὄλων τῶν εἰδῶν (μεταφράσεις ἤ προσαρμογές συγγραφῶν). Ἐντούτοις αὐτά προσφέρουν στόν πεινασμένο γιά «παιδεία» τή βασική τροφή πῶς ἀλλίως μπορεῖ νά δαμάσει τό πλήθος τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, μέ τήν ἔκταση καί τό βάθος πού ἔχουν πάρει στούς χρόνους μας οἱ διάφορες ἐπιστήμες; Ἐάν συμβαίνει (ὅπως πραγματικά συμβαίνει στή σημερινή Ἑλλάδα) νά λείπουν ἀπό καλλιεργημένους κατά τά ἄλλα ἀνθρώπους στοιχειώδεις κάποτε γνώσεις ἀπάνω σέ κείρια ζητήματα τοῦ πνεύματος καί τῆς ζωῆς, τούτο ὀφείλεται ὄχι στήν ἀμέλειά τους, ἀλλά στό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχουν στή γλώσσα μας, στήν κλίμακα πού χρειάζονται, ἐνημερωτικά βιβλία συνοπτικά καί εὐκολοπλησίαστα πού μποροῦν νά

τούς διδάξουν χωρίς νά τούς κουράσουν. Οί ὀγκώδεις πραγματεῖες ἀπευθύνονται στούς εἰδικούς, καί οἱ ἐγκυκλοπαιδεῖες τό πολύ πού μποροῦν νά δώσουν εἶναι μιά πρώτη βοήθεια σέ ὥραν ἀνάγκης. Πῶς λοιπόν νά φωτιστεῖ κανεῖς ὅταν οὔτε τό χρόνο καί τόν ὄπλισμό ἔχει γιά νά ἐγκύψει στά πρώτα, οὔτε νά χορτάσει γίνεται μέ τά ψιχία τῶν δευτέρων; Ἡ σκέψη μου πηγαίνει καί τώρα-ὅπως ἀνεκαθεν- στούς νέους πού φλέγονται ν' ἀκούσουν καθαρό καί ἀδέκαστο τό λόγο τῆς ἐπιστήμης. Γι' αὐτούς κυρίως προορίζεται, καί σ' αὐτούς μέ ἀγάπη ἀφιερώνεται τό βιβλίο τοῦτο.

Ὁ «δάσκαλος» ἐλπίζει νά μέ καταλάβει καί νά ἐπιδοκιμάσει τήν πρόθεσή μου. Πολύ περισσότερο ἐκεῖνος πού μέ σπαραγμό ψυχῆς βλέπει σέ τί χαμηλό ἐπίπεδο, ἀπό τήν ἀποψη καί τοῦ περιεχομένου καί τῆς γλωσσικῆς μορφῆς, βρίσκονται σήμερα τά «σχολικά βιβλία» καί οἱ «πανεπιστημιακές σημειώσεις» στόν τόπο μας (ἐκτός, φυσικά, ἀπό σπάνιες καί τιμητικές ἐξαιρέσεις).

Ε. Π. Π.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Όρισμός τῆς Ψυχολογίας

Ψυχολογία είναι ἡ ἐπιστῆμη πού ἐξερευνᾷ τόν ψυχικό μας κόσμο. Ὅσο εὐκόλα λέγεται τοῦτο, τόσο δύσκολα ἐννοεῖται μέ σαφῆ-νεια. Ποίός εἶναι ὁ «ψυχικός» μας κόσμος; Καί πῶς μπορεῖ ὁ κόσμος αὐτός νά γίνει ἀντικείμενο «ἐπιστημονικῆς» ἔρευνας;

2. Τά ψυχικά φαινόμενα

Ὅταν, ἀπό τά μέσα περίπου τοῦ περασμένου αἰώνα, ἄρχισαν – πρῶτοι οἱ φυσιολόγοι – νά ἐξετάζουν ὅ,τι ὁ κοινός ἄνθρωπος ὀνομάζει ψυχῆ μέ τόν τρόπο πού οἱ θετικοί ἐπιστήμονες μελετοῦν τή Φύση (γί' αὐτό καί ἕνας ἀπό τούς πρωτοπόρους, ὁ Gustav Fechner, 1801-1887, ἔδωσε στή νέα ἐπιστῆμη τό ὄνομα «Ψυχοφυσική»), συμφωνήθηκε νά μιλοῦν καί σ' αὐτή τήν περίπτωση γιά φαινόμενα πού ἔπρεπε νά καταταχθοῦν, νά ἀναλυθοῦν καί νά ἐξηγηθοῦν, χωρίς πλέον νά γίνεται λόγος γί' αὐτή τή μυστηριώδη ὄντοτητα, τήν «ψυχῆ», τῆς ὁποίας τίς ιδιότητες (τήν «οὐσία», τό ἄυλο, τόν χωρισμό ἀπό τό σῶμα, τήν ἀθανασία κτλ.) προσπαθοῦσαν νά ἐξακριβώσουν καί μέ «λογικά» ἐπιχειρήματα ν' ἀποδείξουν οἱ φιλόσοφοι.

Ὅπως ὁ φυσικός κόσμος – εἶπαν – εἶναι ἕνα σύνολο φαινομένων πού βρίσκονται σέ ἀλληλουχία, ἔτσι καί ὁ ψυχικός ἀποτελεῖ μιά σειρά φαινομένων πού ἔχουν μεταξύ τους ὀρισμένες σχέσεις. Ἐκεῖνα εἶναι φαινόμενα φυσικά, αὐτά ἐδῶ φαινόμενα ψυχικά. Τά φυσικά (π.χ. ἡ πτώση μιᾶς πέτρας ἢ ἡ ἔκλειψη ἑνός ἀστεριοῦ, ἡ κυκλοφορία τοῦ αἵματος ἢ ἡ ἔκκριση ἑνός ἀδένου*) συμβαίνουν στόν κόσμο πού μᾶς

* Τά δύο τελευταῖα λέγονται εἰδικότερα φυσιολογικά, γιατί παρατηροῦνται μόνο σέ ζωντανούς ὄργανισμούς.

περιστοιχίζει ή και στό σώμα μας, και μπορεί άμεσα νά τά άντληφθει όποιος έχει τήν ίκανότητα και τά όργανα πού χρειάζονται για νά τά παρατηρήσει. Τά ψυχικά (π.χ. οί έντυπώσεις, οί συγκινήσεις, οί σκέψεις, οί έπιθυμίες και τά όμοιά τους) είναι και αυτά φαινόμενα, πού συμβαίνουν όμως όχι «έξω» αλλά «μέσα» μας και γίνονται άντληπτά μέ τρόπον άμεσο μόνο από έναν άνθρωπο: εκείνον πού τά αισθάνεται· οί άλλοι τά άντιλαμβάνονται ε μ μ ε σ α , από τίς χειρονομίες, τούς μορφασμούς, τίς κινήσεις, τούς λόγους μέ τούς όποιους εκδηλώνουμε ή εκφράζουμε ό,τι αισθανόμαστε.

Και όπως οί φυσικές έπιστήμες έργο τους έχουν: α. νά περιγράψουν μέ ακρίβεια τά φυσικά φαινόμενα και τήν πορεία τους· β. νά αναλύσουν τά σύνθετα σέ άπλά και αυτά νά τά κατατάξουν συστηματικά, και γ. νά διερευνήσουν τίς μεταξύ τους σταθερές σχέσεις και ν' ανακαλύψουν τούς νόμους πού τά κυβερνούν, έτσι – είπαν οί πρώτοι έπιστήμονες ψυχολόγοι – και τής Ψυχολογίας σκοπός είναι : α. νά περιγράψει μέ όλη τή δυνατή ακρίβεια τά ψυχικά φαινόμενα και του καθενός τή διαδρομή· β. νά αναλύσει τά περίπλοκα σέ άπλά, και αυτά κατά τή φύση τους νά τά κατατάξει σέ κατηγορίες, και γ. νά έξιχνιάσει τίς σχέσεις τους και ν' αναζητήσει τούς νόμους στους όποιους είναι πιθανό ότι ύπακούουν. Μέθοδος και αυτής όπως εκείνων: ή παρατήρηση και ό πειραματισμός.

Μέ αυτή τήν προοπτική ή Ψυχολογία φιλοδόξησε νά γίνει μιά από τίς θετικές έπιστήμες τών χρόνων μας.

3. Γένεση τής «έπιστημονικής» Ψυχολογίας

Τίς έπιστημονικές βάσεις τίς έθεσαν οί Γερμανοί φυσιολόγοι Johann Müller (1801-1858) και Ernst Weber (1795-1878) και ό επίσης Γερμανός φυσικός και φυσιολόγος Hermann von Helmholtz (1821-1894). Πρώτος μεταχειρίστηκε τό πείραμα στίς ψυχολογικές έρευνες ό Γερμανός Gustav Fechner, πού δημοσίευσε τό 1860 τό πολύκροτο βιβλίο του «Στοιχεία τής Ψυχοφυσικής». Κατά τό παράδειγμα του Fechner εργάστηκε συστηματικά και επί μακρούς χρόνους έδίδαξε ό Γερμανός Wilhelm Wundt (1832-1920), ό πρώτος μεγάλος ψυχολόγος, πού τό 1876 δημοσίευσε τό βαρυσήμαντο ψυχολογικό σύγγραμμα «Στοιχεία τής Πειραματικής Ψυχολογίας» και ίδρυσε τό 1878 τό πρώτο ψυχολογικό έργαστήριο στή

Λειψία. Από τότε ή επιστημονική Ψυχολογία αναπτύχθηκε μέ ταχύ ρυθμό σέ όλα τά μεγάλα πνευματικά κέντρα του (παλαιού καί νέου) κόσμου, καί σήμερα καλλιεργείται όχι μόνο σέ εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά καί στο Στρατό καί σέ βιομηχανικές καί έμπορικές επιχειρήσεις, όπου εφαρμόζονται πρακτικά σέ μεγάλη κλίμακα οί αναλύσεις καί τά πορίσματά της.

4. Μεθοδολογικά προβλήματα

Έξακολουθούν όμως νά παραμένουν καί ζωηρά νά συζητούνται τά δύο μεθοδολογικά προβλήματα πού γεννήθηκαν μαζί μέ τό πρόγραμμα τής νέας επιστήμης.

α. Είναι άραγε θεμιτό νά μιλούμε γιά «ψυχικά φαινόμενα», όπως μιλούμε γιά «φυσικά φαινόμενα», άφου τά πρώτα δέν γίνονται άμεσα άντιληπτά, δέν μπορούν έπομένως ν' άποτελέσουν γεγονότα ανεξάρτητα από τό ύποκείμενο πού τά αισθάνεται, δημόσια, όπως είναι τά φυσικά;

β. Η μέθοδος μέ τήν όποία έρευνούμε γιά νά «γνωρίσουμε» ένα άντικείμενο, πρέπει νά προσιδιάζει στή φύση του· παρατήρηση καί πειραματισμός έδωσαν καλά άποτελέσματα στά εργαστήρια τής Φυσικής, επειδή προσιδιάζουν στά φυσικά φαινόμενα. Όταν όμως χρησιμοποιούνται καί σέ φαινόμενα διαφορετικής ύφης, όπως είναι τά ψυχικά, ποιές έγγυήσεις έχουμε ότι μάς άποκαλύπτουν πραγματικά τήν «αλήθεια» τους;

Καί τά δύο ζητήματα γεννούν πολλές καί βάσιμες άμφιβολίες.

5. Χαρακτηριστικά του ψυχικού κόσμου

“Οτι χαρακτηρίζει μιά ψυχική ενέργεια ή κατάσταση, π.χ. μιά έντύπωση ή μιά συγκίνηση, είναι:

α. ‘Ο άδιάρρηκτος δεσμός της πρός τό ψυχικό ύποκείμενο, τό «έγώ» πού τελει αυτή τήν ενέργεια ή βρίσκεται σ' αυτή τήν κατάσταση. Η έντύπωση είναι έντύπωση μου ή έντύπωση σου ή έντύπωση του κ.ο.κ. Η συγκίνηση είναι συγκίνηση μου, ή συγκίνηση του δεινά, όρισμένου καί μοναδικού προσώπου. Ποτέ συγκίνηση ή έντύπωση γενικά καί άφηρημένα. Χωρίς τόν δεσμό πρός όρισμένο κέντρο

ψυχικής ζωής ούτε υπάρχει ούτε νοείται κανένα ψυχικό γεγονός. Καί επειδή τό κέντρο τής ψυχικής ζωής δέν είναι ένα, ούτε πάντοτε καί παντού τό ίδιο καί αναλλοίωτο, ή ψυχική πραγματικότητα έξαιτίας τών υποκειμενικῶν τής ἀποχρώσεων παρουσιάζει παραλλαγές καί ἀλλοιώσεις πᾶμπολλες καί δυσκολοσύλληπτες.

β. Ἡ ἀναφορά τής σέ κάτι ἄλλο «ἔξω» ἀπ' αὐτήν. Τό φυσικό φαινόμενο, π.χ. μιᾶ ἠλεκτρική ἐκκένωση ἢ μιᾶ ἔνωση χημική, είναι αὐτό πού είναι καί τίποτε.παραπέρα. Ἐντίθετα, ἡ ἐντύπωσή μου είναι ἐντύπωση ἑνός π ρ ἄ γ μ α τ ο ς πού ἔπρεσε στήν ἀντίληψή μου, ἡ συγκίνησή μου είναι συγκίνηση ἀπό ἑνα γ ε γ ο ν ὄ ς τής ζωής μου· ἐπομένως καί τό ένα καί τό ἄλλο είναι ὅ,τι είναι μέ τήν ἀναφορά καί ἀπό τήν ἀναφορά τους σέ κάτι τι πῖό πέρα ἀπ' αὐτά τά ἴδια. Ἀπό τοῦτο τό κάτι παίρνουν τό ν ὄ η μ α πού ἔχουν. Δίχως αὐτό δέν ἐννοοῦνται, δέν «υπάρχουν». Τά φυσικά φαινόμενα είναι διαδικασίες, καί ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, αὐθύπαρκτες· δέν χρειάζεται νά κοιτάξει κανείς πέρα ἢ «ἔξω» ἀπ' αὐτές, γιά νά τίς χαρακτηρίσει. Ἐντίθετα οἱ ψυχικές ἐνέργειες καί καταστάσεις, ὅταν ἀποκοποῦν ἀπό τό ἄ λ λ ο , στό ὅποιο ἀναφέρονται (ὅπως καί ἀπό τό «ἐγώ», τόν φορέα τους), ὄχι μόνο δέν σημαίνουν τίποτα, δέν «εἶναι» τίποτα.

6. Αὐτοπαρητηρία καί ἐνσυναίσθηση

Ἀπό τή σύντομη αὐτή ἀνάλυση ἔγινε – νομίζουμε – φανερό ὅτι παρατήρηση καί πειραματισμός (=ὀργανωμένη καί προσεχτική παρατήρηση ἀντικειμένων πού «παρασκευάζονται» γι' αὐτό τόν σκοπό), μέ τόν τρόπο πού ἐννοοῦνται καί ἐφαρμόζονται στίς φυσικές ἐπιστήμες, δέν χωροῦν στή διερεύνηση τοῦ ψυχικοῦ βίου. Οἱ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ῆ ς ἐκδηλώσεις του ἐξετάζονται μέ αὐτή τή μέθοδο, ὄχι αὐτούσιο τό περιεχόμενό του. Ὁ ψυχικός μας βίος προσφέρεται (ὅταν καί ὅσο προσφέρεται) μόνο στήν α ὑ τ ο π α ρ α τ η ρ η σ ῖ α , στήν ἀνίχνευση δηλαδή πού μπορούμε (ὅταν καί ὅσο μπορούμε) νά κάνουμε τοῦ ἑαυτοῦ μας ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. Καί τούς «ἄλλους», τούς ὁμοίους μας, ἀ π ἄ ν ω μ α ς τούς μελετοῦμε καί τούς καταλαβαίνουμε (ὅταν καί ὅσο τούς καταλαβαίνουμε) – μέ τή λεγόμενη ἐ ν σ υ ν α ἰ σ θ ῆ σ η (ἢ ἐμβίωση). Ἐτσι ὀνομάζουμε τήν ἐνέργειά μας ὅταν μπαίνουμε στή θέση τοῦ «ἄλλου», ταυτιζόμεστε ψυχικά μαζί του, κάνουμε τίς ἐντυπώσεις του ἐντυπώσεις

μας, τίς κρίσεις του κρίσεις μας, τίς επιθυμίες του επιθυμίες μας κτλ. και από τή δική μας πείρα ζωής ξαναζούμε, κατά κάποιον τρόπο, τὰ βιώματά του. Μέ τήν ένσυναίσθηση όχι μόνο άπλώνουμε και βαθαινουμε τόν κύκλο τών ψυχολογικών μας «γνώσεων», αλλά και έλέγχουμε τήν ακρίβεια και τήν πληρότητά τους, τίς έ π α λ η θ ε ύ ο υ μ ε .

7. Τό έργο του ψυχολόγου

Σέ τελευταίαν ανάλυση αυτή είναι ή πειραματική μέθοδος τής Ψυχολογίας. Και όταν παρατηρούμε τούς συνανθρώπους μας ή τούς ανακρίνουμε μέ «έρωτηματολογία», πού τούς καλούμε νά τά συμπληρώσουν, τούς ζητούμε οι ίδιοι νά έμβαθύνουν στόν ψυχικό τους κόσμο και νά περιγράψουν τωρινά ή παλαιότερα βιώματά τους και παράλληλα μεταθέτουμε τόν έαυτό μας στίς δικές τους ενέργειες και καταστάσεις, γιά νά αντιληφθούμε τί γίνεται «μέσα τους». Πράγμα βέβαια αρκετά δύσκολο, τόσο γιά 'κείνους όσο και γιά μās, γιατί σέ τέτοιες περιπτώσεις παρεμβαίνουν προσχηματισμένες ιδέες ή ψυχικά έμπόδια (άσυνειδεις άναχαιτίσεις) και άκρωτηριάζουν ή παραμορφώνουν τήν πραγματικότητα. Έργο του ίκανού ψυχολόγου τότε είναι νά ξεχωρίζει τήν αλήθεια από τή (θεληματική ή άθελη) πλάνη – κάτι περισσότερο· μέσα από τή νοθεία και τίς παραλείψεις νά αναγνωρίζει και νά άποτυπώνει τή σωστήν εικόνα τών καταστάσεων πού μελετά.

Συμπέρασμα: Χωρίς νά άμφισβητείται ή (περιορισμένη έστω) άξια τής κατά τό πρότυπο τών φυσικών έπιστημών πειραματικής μεθόδου στίς ψυχολογικές έρευνες (πολλά έχουμε όμολογουμένως διδαχτεί από τίς μετρησεις του έργαστηρίου και τά άποτελέσματα καλών στατιστικών), τήν πρώτη θέση στή μεθοδολογία τής Ψυχολογίας κατέχει ή αυτοπαρατηρησία από όξυδερκείς και γυμνασμένους έρευνητές πού και τήν ίκανότητα αλλά και τή θέληση έχουν νά θέτουν πάνω από κάθε άλλο προσωπικό κίνητρο τήν αγάπη προς τή γυμνήν αλήθεια.

8. Κλάδοι τής Ψυχολογίας

Μέσα στίς πρώτες κιόλας δεκαετίες του αιώνα μας ή Ψυχολογία γνώρισε έκπληκτικήν ανάπτυξη όχι μόνο σέ βάθος, αλλά και σέ πλάτος.

Οι έρευνές της άπλώθηκαν σέ μεγάλο πλήθος προβλημάτων, μέ άποτέλεσμα νά διαφοροποιηθεϊ σέ πολλούς ειδικούς κλάδους, όπως δείχνει ό παρακάτω πίνακας. Τρεϊς εϊναι σ' αυτόν οϊ μεγάλες τομές. Κατά τήν πρώτη διαχωρίζεται ή Ψυχολογία του κανονικού ψυχικού βίου από τήν Ψυχολογία του άνάμαλου ψυχικού βίου, από τήν έρευνα δηλαδή των ψυχικων έκτροπων και νόσων. Μέ τή δεύτερη διακρίνεται ή Ψυχολογία του ανθρώπου από τήν Ψυχολογία των άλλων ζώων, προπάντων εκείνων που κατά τήν ανατομική τους δομή και τήν όργάνωση του νευρικού τους συστήματος βρίσκονται κοντά στο ανθρώπινο επίπεδο. Τέλος, μέ τήν τρίτη τομή διαφοροποιείται από τήν Ψυχολογία του άτομου ή Ψυχολογία των ομάδων, αυτή δηλαδή που μελετά τίς ψυχικές εκδηλώσεις των ανθρώπινων ομάδων και τά προϊόντα του κοινωνικού βίου: τή γλώσσα, τους μύθους, τά έθιμα και τά θέσμιμα, μέ τήν προοπτική και τίς μεθόδους του ψυχολόγου (όχι του ιστορικού ή του ειδικού γλωσσολόγου, θρησκειολόγου κτλ.)

Η διαίρεση λοιπόν τής Ψυχολογίας σέ κλάδους γίνεται κατά τό εξής σχήμα:

A. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

I. Ψυχολογία του άτομου

1. Ψυχολογία του ανθρώπου
 - α. Γενική Ψυχολογία
 - β. Ειδική Ψυχολογία (του παιδιού, του γέροντα, του άντρα, τής γυναίκας κτλ.)
 - γ. Ψυχολογία των διαφορών ή Χαρακτηρολογία
2. Ψυχολογία των ζώων
(Καί αυτή διαιρείται σέ γενική και ειδική)
3. Συγκριτική Ψυχολογία
(Σύγκριση του ψυχικού βίου ανθρώπου και ζώων)

II. Ψυχολογία των ομάδων

1. Κοινωνική Ψυχολογία
2. Έθνολογική Ψυχολογία (έρευνα του ομάδικου ψυχικού βίου όρισμένων φυλών και λαών)
3. Ψυχολογία των κοινωνικών τάξεων και των επαγγελματιών.

B. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΝΩΜΑΛΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Στό Έγχειρίδιο τούτο θά δώσουμε τίς μεγάλες γραμμές (τά στοιχεῖα) μιᾶς γενικῆς Ψυχολογίας τοῦ (ἀτομικοῦ καί κανονικοῦ) ἀνθρώπου.

9. Ἡ συνείδηση

Ἐνας τεχνικός ὄρος πού ἔχει καθιερωθεῖ ἀπό τήν ἐπιστημονική Ψυχολογία, εἶναι ἡ λέξη σ υ ν ε ἰ δ ῆ σ η .

Στόν κοινό λόγο μεταχειριζόμαστε τή λέξη συνείδηση μέ νόημα ἠθικό. Λέμε λ.χ. «κάνε ὅ,τι σοῦ ὑπαγορεύει ἡ συνείδηση», ἢ «θά ἔχεις τύψεις συνειδήσεως», ἢ «πέρασα ἀπό μιά σοβαρή κρίση συνειδήσεως» κτλ. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἐννοοῦμε ὅτι ὁ ἠθικός νόμος ἢ ἡ φωνή τοῦ καθήκοντος ἀκούγεται μέσα μας καί μάς προστάζει, μάς ἐλέγχει ἢ μάς βασανίζει, ἐπειδή ἔχουμε νά λύσουμε ἕνα δύσκολο ἠθικό πρόβλημα, ἢ αἰσθανόμαστε ὅτι προδώσαμε τίς ἠθικές μας ἀρχές. Στήν Ψυχολογία ὅμως (καί γενικότερα στή Φιλοσοφία) ἡ ἔννοια τῆς συνείδησης ἔχει πολύ πλατύτερο περιεχόμενο. Σημαίνει τό ψ υ χ ι κ ὀ κ ἔ ν τ ρ ο, ἀπό τό ὅποιο ἀναχωροῦν καί στό ὅποιο ἐπιστρέφουν (μέ τήν ἀπήχησή τους) ὅλες οἱ ψυχικές ἐνέργειες: ἀντιλήψεις, σκέψεις, ἐπιθυμίες· αὐτό πού δέχεται τίς ἐπιδράσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τίς μεταφέρει στή γλώσσα του, τίς ἀφομοιώνει, τίς δαμάζει, τίς διατηρεῖ μέ τή μορφή ἐντυπώσεων, ἀναμνήσεων, ἔξων· αὐτό τέλος πού δέν ζεῖ ἀπλῶς, ἀλλά καί τροποποιεῖ, θαθαίνει, ἢ ἀποσαφηνίζει τίς καταστάσεις (συναισθήματα, ὀρμές, πάθη) πού ἀποτελοῦν ἄλλοτε τό φῶς καί ἄλλοτε τίς σκιές τοῦ ψυχικοῦ μας βίου.

Μέ ἄλλες λέξεις συνείδηση εἶναι τό κέντρο τοῦ ψυχικοῦ μας σύμπαντος, τό «ἐγώ» μας. Ὅταν θέλει νά ὀνομάσει τόν φορέα τῶν ψυχικῶν ἰδιοτήτων καί λειτουργιῶν του, ὁ κοινός ἀνθρώπος λέγει: ἡ ψ υ χ ῆ μου, ὁ ἐπιστήμονας (μένοντας οὐδέτερος ἀπέναντι στό μεταφυσικό πρόβλημα τῆς οὐσίας καί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς): ἡ σ υ ν ε ἰ δ ῆ σ ῆ μου.

Παράλληλες ἐκφράσεις, στόν κοινό καθῶς καί στόν ἐπιστημονικό λόγο: ὁ ν ο ὦ ς, τό π ν ε ὦ μα – ἀλλά γιά τό ἀνώτερο ἐπίπεδο, τίς κορυφαίες ἐκδηλώσεις τῆς συνείδησης. Στό κατώτερο, στό «βάθος» τῆς δίνεται τό ὄνομα ὕ π ο σ υ ν ε ἰ δ ῆ τ ο ἢ ἄ σ υ ν ε ἰ δ ῆ τ ο. Τίς ἔννοιες αὐτές θά ἐξηγήσουμε στό οἰκεῖο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου.

10. 'Ο ψυχικός βίος όλον αδιαίρετο

Θά περιγράψουμε πιστά τήν ύφή τοῦ ψυχικοῦ βίου (τοῦ ὀμαλοῦ ἀνθρώπου στήν κατάσταση τῆς ἐγρήγορησης), ἐάν στήν περιγραφή μας χρησιμοποιήσουμε μέ ἔμφαση τίς ἐκφράσεις: ἀλληλουχία ἀδιάσπαστη, ροή συνεχῆς, ὅλον αδιαίρετο, καί τίς παρόμοιες. Γιατί ὅ,τι χαρακτηρίζει τόν ψυχικό μας κόσμο εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐνότητα καί ἡ συνοχή. Ὅποια-δήποτε στιγμή «σταθοῦμε» γιά νά παρατηρήσουμε ἐνδοσκοπικά τί συμβαίνει μέσα μας, θά διαπιστώσουμε ὅτι ἕνα ψυχικό θ έ μ α ξετυλίγεται σέ μιά σειρά ἀλλεπάλληλων καταστάσεων, πού ἡ μιά τους εἰσχωρεῖ τόσο βαθιά μέσα στήν ἄλλη καί συνυφαίνεται τόσο στενά μαζί της, ὥστε ἐάν μέ μιά τεχνητή τομή διαλύσουμε τίς πολλαπλές συνάψεις πού ἀποτελοῦν τό πλέγμα, τά στοιχεῖα του ἀλλοιώνονται: παύουν νά εἶναι αὐτά πού ἦσαν, ἀποξενώνονται ἀπό τό νόημά τους.

Ἡ πρώτη λοιπόν ἀλήθεια πού πρέπει νά τονίσει ἡ Ψυχολογία, εἶναι ὅτι ὁ ψυχικός βίος τοῦ (ὀμαλοῦ καί «ξυπνοῦ») ἀνθρώπου παρουσιάζει μιάν ἀδιάσπαστη ἀλληλουχία. Ὅτι ἡ συνείδηση σέ κάθε φάση τῆς ψυχικῆς ζωῆς δρᾷ σάν ἕνα αδιαίρετο ὅλον.

11. Τά «στοιχεῖα» τοῦ ψυχικοῦ κόσμου

Κ' ἐντούτοις ἀπάνω στό συμπαγές τοῦτο ὅλον ἡ ἐπιστήμη μέ τούς πρισματικούς φακούς της προβαίνει σέ ἀ ν α λ ὄ σ ε ι ς : διακρίνει τήν ψυχική λειτουργία πού μᾶς πληροφορεῖ, ἀπό τίς συγκινησιακές καταστάσεις καί τή βουλευτική δραστηριότητα, καί μιλεῖ γιά π α ρ α σ τ ᾶ σ ε ι ς, σ υ ν α ἰ σ θ ἦ μ α τ α καί ἐ π ἰ θ υ μ ῖ ε ς, σά νά πρόκειται γιά χωριστά περιεχόμενα ἢ προϊόντα τῆς συνείδησης.

Οἱ τομές αὐτές καί νόμιμες εἶναι καί χρήσιμες, μέ τόν ρητό ὅμως ὅρο ὅτι:

Κατά τήν ἔρευνά μας δέν θά λησμονοῦμε ὅτι γίνονται μόνο ἀπό λόγους μεθοδολογικῆς σκοπιμότητας. Ἐπομένως, δέν ἀπεικονίζουν τήν ψυχική πραγματικότητα, ἀλλά ἐπιβάλλονται ἀπό τήν ἀνάγκη νά τή γνωρίσουμε ἀπό «πιό κοντά» ἐξετάζοντας χωριστά ἕνα-ἕνα τά στοιχεῖα πού τήν ἀποτελοῦν.

Θά προβαίνουμε λοιπόν στίς ἀναλύσεις μας μέ πλήρη ἐπίγνωση

ὄτι χωρίζουμε τεχνητά τὸ ἀπὸ τῆ φύση του ἐνιαῖο, γιὰ νὰ τὸ προσέξουμε μιά στιγμή καί ἔπειτα νὰ τὸ ἐντάξουμε καί πάλι μέσα στὴ συνεχή ροή πού τοῦ δίνει ζωὴ καί νόημα. Ἐάν μείνουμε στὰ «τμήματα» πού μᾶς ἔδωσε ὁ διαμελισμός, θὰ ἔχουμε ὑποκαταστήσει νοητὲς ἀφαιρέσεις στὴ ζωντανή πραγματικότητα. Αὐτὴ δὲν γνωρίζει «παραστάσεις» ἢ «κρίσεις» χωριστὲς ἀπὸ τὰ «συναισθήματα», καί «ἐπιθυμίες» ἀνεξάρτητες ἀπὸ «ἐντυπώσεις» καί «συγκινήσεις». Ἐνιαῖα καί ἀδιάρετη εἶναι στὴ δραστηριότητά της ἡ συνείδηση: ἀντιλαμβανόμενη καί σ υ ν ἄ μ α συγκινούμενη, συγκινούμενη καί σ υ ν ἄ μ α ἐπιθυμοῦσα. Ὁ χωρισμός γίνεται μὲ πρωτοβουλία καί εὐθύνη τοῦ παρατηρητῆ γιὰ νὰ διευκολύνει τὴ διερεύνηση τοῦ ψυχικοῦ πεδίου πού εἶναι συνεχὲς καί ἀδιάρετο.

Λίγα παραδείγματα ἀρκοῦν γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξουν.

● Ἀπὸ τὴν αὐλὴ μου βλέπω στὸν διπλανὸ κήπο ἓνα ὠραῖο τριαντάφυλλο· «μοῦ ἐπιτρέπετε» ρωτῶ τὸν γείτονα πού τὸ καμαρώνει «νὰ πλησιάσω κ' ἐγὼ νὰ τὸ μυρίσω»;

● Καθὼς κοιτάζω τὸ ρολοῖ μου, θυμοῦμαι ὅτι θὰ μὲ περιμένει σὲ λίγο ὁ φίλος μου Χ στὸ μέρος πού ἔχουμε ὀρίσει γιὰ συνάντηση, καί σηκώνομαι νὰ ντυθῶ καί νὰ τρέξω.

● Μέσα στὴν κακοκαιρία ὁ κεραυνὸς πού ξαφνικά ἀκούγεται τόσο κοντά, μὲ τρομάζει, γιατί συλλογίζομαι ὅτι τὸ σπίτι μου δὲν προστατεύεται ἀπὸ ἀλεξικέραυνο: τὰ μέλη μου ἔχουν παραλῦσει.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ ψυχολόγου δὲν δυσκολεύεται νὰ ἐπισημάνει τὰ ἀ π λ ἄ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται κάθε μιά ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ψυχικὲς ἐνέργειες. Καί στίς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις μιά ἐ ν τ ὕ π ω σ η ὀπτική ἢ ἀκουστικὴ μὲ τὶς π α ρ α σ τ ἄ σ ε ι ς καί τὶς κ ρ ῖ σ ε ι ς πού προκαλεῖ καί τ ἄ σ υ ν α ἰ σ θ ἤ μ α τ α πού τὴ συνοδεύουν, γίνεται ἡ ἀφετηρία σειρᾶς ψυχικῶν καταστάσεων πού ἀπολήγει σὲ κάποιαν ἐ π ἰ θ υ μ ῖ α καί ἀ π ὀ φ α σ η , ἢ σταματᾷ στὸ στάδιο τῆς σ υ γ κ ῖ ν η σ η ς. «Ἐντυπώσεις», λοιπόν, καί «παραστάσεις» καί «κρίσεις», «συναισθήματα» καί «συγκινήσεις», «ἐπιθυμίες» καί «ἀποφάσεις» εἶναι τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καί νὰ δραστηριοποιηθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ψυχικὸ πεδίο πού τὸ κάνει αὐτὸ πού εἶναι, καί τοῦ δίνει τὸ νόημα πού ἔχει.

Ορθά λοιπόν θά διατυπώσουμε τά πράγματα, εάν είπούμε (καί γιά τά τρία παραδείγματά μας) ὅτι ἐδῶ ζεῖ καί ἐνεργεῖ μιά ἀντιλαμβανόμενη, συγκινούμενη καί ἐπιθυμοῦσα συνείδηση. Ὅχι τρεῖς ὑποστάσεις, ἀλλά μιά καί ἡ ἴδια πού ἐκδηλώνεται μέ τρεῖς ιδιότητες ἢ λειτουργίες τῆς ἀλληλένδετες: τήν ἀντίληψη, τή συγκίνηση καί τήν ἐπιθυμία.

12. Διάρθρωση τῆς Ψυχολογίας

Μέ αὐτή τήν προοπτική, καί μέ τίς διευκρινήσεις πού δώσαμε, μπορούμε νά διαιρέσουμε τή Γενική Ψυχολογία σέ τρία μέρη.

- Στό πρῶτο ἐξετάζονται τά ψυχικά θέματα πού σχετίζονται μέ τήν πληροφόρηση, καί γενικά τή γνώση.
- Στό δεύτερο: τό λεγόμενο «θυμικό», τά συναισθήματα.
- Καί στό τρίτο: ἡ βούληση, καί οἱ διαδικασίες πού τήν προετοιμάζουν καί τήν ἀποτελειοῦν.

Τά Ἐγχειρίδια τῆς Ψυχολογίας συνηθίζουν νά ὀνομάζουν:

- τό 1ο μέρος: «Γνωστικόν»,
- τό 2ο μέρος: «Συναισθητικόν» καί
- τό 3ο μέρος: «Βουλευτικόν».

Ἡ τριχοτόμηση τῆς «ψυχῆς», μέ τή μιά ἢ τήν ἄλλη παραλλαγή, ἔχει μακράν ἱστορία (ἀνατρέχει ἔως τόν Πλάτωνα, καί πέρ' ἀπ' αὐτόν ἔως τά ἱερά κείμενα τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας) καί θά τή σεβαστοῦμε. Γιά νά δείξουμε ὅμως ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι πάντοτε παρούσα καί ὀλόκληρη σέ κάθε δραστηριότητά της, θά δώσουμε

- στό 1ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού ἀντιλαμβάνεται*,
- στό 2ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού συγκινεῖται*, καί
- στό 3ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού θέλει*.

13. Βιβλιογραφία

Ἀξιόλογες παρατηρήσεις καί ἀναλύσεις, μέ τό πρίσμα μάλιστα μιᾶς ἐπιστημονικῆς (κατά τή σύγχρονη ἀντίληψη) Ψυχολογίας, βρίσκονται στά συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη «Περὶ ψυχῆς» καί «Μικρά φυσικά». Ἐνδεικτικοί εἶναι οἱ τίτλοι τῶν δοκιμῶν πού περιλαμβάνονται στό δεύτερο: «Περὶ αἰσθήσεως καί αἰσθητῶν», «Περὶ μνήμης καί ἀναμνήσεως», «Περὶ ὕπνου καί ἐγρηγόρσεως», «Περὶ ἐν-

υπνίων», «Περί τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς», «Περί μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος», «Περί νεότητος καὶ γήρωτος», «Περί ζωῆς καὶ θανάτου», «Περί ἀναπνοῆς». Ἀκόμη καὶ στὴν ἐπιστῆμὴ τῆς ψυχῆς ὁ μεγάλος Σταγιρίτης ὑπῆρξε πρωτοπόρος.

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ξένων βιβλίων ἰδιαίτερη μνεῖα ἀξίζουν τὰ ἑξῆς:

W i l l i a m J a m e s : «Principles of Psychology», New York 1890.

W i l l i a m J a m e s : «Psychology. Briefer Course, New York 1892.

J. F r ö b e s : «Lehrbuch der experimentellen Psychologie», 2η ἐκδοσὴ
Leipzig 1922/1923.

J. S e g o n d : «Traité de Psychologie», Paris 1930.

Νεοελληνικά ἐγχειρίδια Ψυχολογίας πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου:

Θ ε ὄ φ ι λ ο υ Β ο ρ έ α : «Ψυχολογία», 1η ἐκδοσὴ Ἀθῆναι 1933.

Χ ρ ή σ τ ο υ Ἀ ν δ ρ ο ύ τ σ ο υ : «Γενικὴ Ψυχολογία» Ἀθῆναι 1934.

Ἰ ω ά ν ν ο υ Π α τ ρ ί κ ι ο υ : «Ψυχολογία», Ἀθῆναι 1971.

Γιά τὰ νέα ρεύματα, τίς ψυχολογικές «σχολές» τοῦ αἰώνα μας, βοηθήματα ἀπαραίτητα εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ψυχανάλυση (καὶ συναφεῖς θεωρίες):

S i g m u n d F r e u d : «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ψυχανάλυσιν», ἑλλ. μετάφρ.
Ἄ. Παγκάλου, Ἀθῆναι 1960.

C a r l G. J u n g : «Ἀναλυτικὴ Ψυχολογία», ἑλλ. μετάφρ. Πην. Ἱερομνήμονος, Ἀθῆναι 1962.

A l f r e d A d l e r : «Ἀνθρωπογνωσία», ἑλλ. μετάφρ. Γ.Ν. Παλαιολόγου, ἑκδ. 2η (ἀναθεωρ.), Ἀθῆναι 1948.

Gestaltpsychologie (Ψυχολογία τῆς «μορφῆς»):

Γ ι ά ν ν η Ἰ μ β ρ ι ώ τ η : «Μορφολογικὴ Ψυχολογία». Τεῦχ. 1ο
Ἀθῆνα 1932. Τεῦχ. 2ο, Ἀθῆνα 1934.

Φαινομενολογικὴ μέθοδος (τοῦ Edm. Husserl) στὴν Ψυχολογία:

M a u r i c e M e r l e a u - P o n t y : «Phénoménologie de la perception»,
Paris 1945.

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ

1. Πρώτη πράξη «γνώσης»

Όταν βλέπω, βλέπω αυτό τό σύννεφο στον ούρανό ή αυτό τον τόν κοπτήρα άπάνω στο γραφείο μου (σέ μιάν έπόμενη στιγμή, εάν τό επιδιώξω, βλέπω χωριστά τό χρώμα ή τό σχήμα τους)· όταν άκούω, άκούω τήν καμπάνα τής γειτονικής έκκλησίας ή τό ποτήρι πού έπεσε από τά χέρια μου κ' έσπασε (ύστερα, εάν τό θελήσω, άκούω τόν ήχο ή τόν κρότο τους χωριστά)· όταν γεύομαι, γεύομαι αυτό τό φάρμακο πού παίρνω γιά τό στομάχι μου ή τό φαγητό πού έχω στό στόμα μου (σέ δεύτερη φάση τήν πίκρα ή τήν άλμύρα τους) κ.ο.κ.

Στίς περιπτώσεις αυτές λέγουμε ότι αντίλαμβανόμεστε ένα αντικείμενο (όχι ότι αισθανόμεστε κάτι τό όρατό, τό άκουστό, τό γευστό κτλ.).

Πρώτη λοιπόν πράξη στον τομέα τής πληροφόρησης, πράξη

«γνώσης», είναι ή ά ν τ ί λ η ψ η. Μέ αυτήν ή συνείδηση πληροφορείται τί «συμβαίνει» στον κόσμο πού τήν τριγυρίζει, άκόμα καί στο ίδιο της τό σώμα (όταν λ.χ. πεινάει, διψάει, πονάει, έχει κουραστεί, πνίγεται κτλ.).

2. Οί τρεΐς στοιβάδες του φαινομένου

Έάν άπομονώσουμε τήν αντίληψη από τίς άλλες συνειδησιακές ενέργειες ή καταστάσεις μέ τίς όποϊες συνυφαίνεται, καί τήν «άναλύσουμε», θά διαπιστώσουμε ότι άποτελείται από τρεΐς στοιβάδες: Στή μία βρίσκονται όρισμένα α ί σ θ ή μ α τ α , όπτικά, άκουστικά, γευστικά, πόνου, καμάτου κτλ., προϊόντα του αίσθητηριακού μας συστήματος. Στήν άλλη όρισμένες π α ρ α σ τ ά σ ε ι ς , ψυχικά δηλαδή όμοιώματα (εΐκόνες) έντυπώσεων, πού διατηρούνται από τή μνήμη μας καί έρχονται στήν έπιφάνεια τής συνείδησης γιά νά βοηθήσουν ν' άναγνωρίσουμε αυτό πού βλέπουμε, άκούμε, γεύομαστε κτλ. Καί στήν τρίτη ή διαδικασία ολοκληρώνεται μέ τήν κ ρ ί σ η (έπίγνωση) ότι «άπέναντί» μας ύπάρχει ένα διαφορετικό από μäs άντικείμενο (άντι-κείμενο) πού έρέθισε τά αίσθητήριά μας, άνάδειξε τή μνήμη μας καί άφομοιώθηκε από τήν έμπειρία μας.

Όλη αυτή ή έπεξεργασία μιäs έξωτερικής (διαμέσου των αίσθητηρίων όργάνων) εισφοράς από τή συνείδηση γίνεται συνήθως αυτόματα καί τόσο άκαριαΐα, ώστε νομίζουμε ότι ή αντίληψη είναι μιä άπλή καί όμοιογενής ψυχική ενέργεια. Ύπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου πότε ή μιä, πότε ή άλλη από τίς στοιβάδες πού όνομάσαμε παρουσιάζει χάσματα, μέ άποτέλεσμα ή πληροφορόρηση νά είναι άτελής καί άβέβαιη, καί τότε καταλαβαίνουμε ότι ή αντίληψη είναι μιä πολλαπλή, σύνθετη συνειδησιακή πράξη. Παραδείγματα: «Κάτι έλαμψε μπροστά στά μάτια μου, πού κατόπι χρωματίστηκε κι άρχισε νά παίρνει διάφορα σχήματα, δέν κατάλαβα όμως τί ήταν». «Άκουσα ένα περίεργο, αλλά ρυθμικό κρότο πού έρχόταν όχι από πολύ μακριά: νόμισα πώς ήταν ένα τραϊνο πού έτρεχε, αλλά δέν ήταν δυνατόν, γιατί στο μέρος αυτό δέν ύπάρχει σιδηροδρομική γραμμή». «Αυτή ή μυρωδιά δέν μου φαίνεται άγνωστη, αλλά δέν μπορώ νά προσδιορίσω τήν προέλευσή της: κάτι ανάμεσα στις όσμές πού έχουμε από ένα κλειστό δωμάτιο καί από ένα σαπισμένο κυδώνι» – Στίς περιπτώσεις αυτές ή τά αίσθηματά μας δέν είναι

επαρκή, ή ή μνήμη μας δέν μās βοηθεῖ μέ τήν παρακαταθήκη της ὅσο χρειάζεται, ή ή κριτική λειτουργία τῆς συνείδησῆς μας ὑστερεῖ (ἀπό μιά ταραχή, λ.χ. φόβο, ὀργή κτλ.), καί ἔτσι δέν κατορθώνουμε νά σχηματίσουμε ἀντίληψη ὀρισμένου πράγματος.

3. Ὅρισμός τῆς ἀντίληψης. Ἀνώμαλες περιπτώσεις

Ἄ ν τ ἰ λ η ψ η λοιπόν θά ὀνομάσουμε τήν πολλαπλή ἐνέργεια μέ τήν ὀποία ή συνείδηση ἐπεξεργάζεται τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων (τά συναρμολογεῖ, τά συμπληρώνει μέ παραστάσεις, τά διευκρινίζει) καί ἀναφέρει τίς ἐντυπώσεις της σέ ὀρισμένο (ἀνάμεσα σέ ἄλλα) ἀντικείμενο, πού τό ξεχωρίζει ἀπό τόν ἑαυτό της σάν κάτι αὐθυπόστατο («πραγματικό»).

Γιά τόν σχηματισμό τῆς ἀντίληψης συμπράττουν αἴσθηση, μνήμη καί κρίση. Μέ αὐτές τίς τρεῖς ιδιότητες (χωριστά τήν καθεμία θά τήν ἐξετάσουμε στά ἐπόμενα κεφάλαια τούτου τοῦ μέρους τοῦ βιβλίου) χαρακτηρίζεται καί λειτουργεῖ ἡ σ υ ν ε ἰ δ ῆ σ η π ο ὗ ἄ ν τ ἰ λ α μ β ἄ ν ε τ α ἰ.

Τό βρέφος, καί ὅταν ἀκόμη μπορεῖ νά χρησιμοποιοῖ τήν ὄραση καί τήν ἀκοή γιά τήν ἐνημέρωσή του, θά ἔχει βέβαια ἐντυπώσεις («μηνύματα» τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πρὸς τήν ἀνατέλλουσα συνείδησή του), ὄχι ὁμως καί τήν ἀντίληψη ἀντικειμένων πού ξεχωρίζουν μεταξύ τους καί διατηροῦν ἀναγνωρίσιμη τήν ταυτότητά τους, ἐπειδή ἀπό ἔλλειψη πείρας ή συνείδησή του δέν τροφοδοτεῖται ὅσο πρέπει ἀπό τή μνήμη καί ή κρίση της εἶναι ἀνώριμη. Σέ ἔλλειψη πείρας ὀφείλεται καί ή περίεργη εἰκόνα πού παρουσιάζει ὁ κόσμος σέ ὄσους ἀπό γενετή τυφλοῦς ἀποκτοῦν τήν ὄραση ὑστερ' ἀπό ἐγγείρηση τῶν ματιῶν. Στήν ἀρχή, ἐπειδή καί τό ὀπτικό τους αἰσθητήριο λειτουργεῖ μέ δυσκολία, καί τό κεφάλαιο τῆς μνήμης τους σέ ὀπτικές παραστάσεις εἶναι ἀνύπαρκτο, δέν μποροῦν νά διαχωρίσουν τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο μέ σαφῆ περιγράμματα τά πράγματα πού βλέπουν, οὔτε νά ὀρίσουν μέ ἀκρίβεια τή θέση καί τήν ἀπόσταση τους· τά κοντινά τούς δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἀγγίζουν τά μάτια τους καί γιά τά μακρινά νομίζουν ὅτι ἀρκεῖ ν' ἀπλώσουν τό χέρι τους γιά νά τά πιάσουν – δέν ἔχουν δηλαδή ἀκόμη ὀπτικά ἀντίληψη τοῦ χώρου.

Κάποτε καί αὐτός ὁ ὄριμος καί φυσιολογικός ἄνθρωπος, ὅταν ὀ

έντυπώσεις του είναι απροσδόκητα καινοφανείς και ραγδαίες, και δεν έχει τό χρόνο και την ψυχική ήρεμία να καλέσει σε βοήθειά του τη μνήμη και με τόν έλεγχο της κρίσης να τίς «ἀναφέρει» στα ἀντικείμενα όπου έχουν την πραγματική τους πηγή, πέφτει σε ἀμηχανία και για μιὰ στιγμή ἀμφιβάλλει ἂν κοιμᾶται και ὀνειρεύεται ἢ εἶναι ξυπνός και «βλέπει». Τέτοιες και μεγαλύτερες ἀκόμη διαταραχές στην ἀντίληψη συμβαίνουν σε ὄσους πάσχουν ἀπό βαρειές ψυχικές νόσους: στήν κατάσταση τοῦ παροξυσμοῦ (τῶν «ὄραμάτων» και τοῦ «παραληρήματος») δέν μποροῦν νά κάνουν διάκριση ἀνάμεσα στα πραγματικά ἀντικείμενα και στα πλάσματα τῆς φαντασίας τους. Μερικοί παύουν νά πιστεύουν στή συνέχεια τῆς προσωπικῆς τους ὑπαρξης, στήν ταυτότητά τους. – Ἐσ σημειωθεῖ ὅτι, ὅπως ἀποκτοῦμε ἀντίληψη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου μέ τήν ἐπεξεργασία τῶν αἰσθημάτων μας, ἔτσι ἀποκτοῦμε και τήν ἀντίληψη τοῦ σώματός μας μέ βάση τά μυϊκά, ὀργανικά και στατικά αἰσθήματα*. Κακή λειτουργία ἢ ἀναστολή τῶν ἀντίστοιχων αἰσθήσεων δυσκολεύει ἢ καταλύει τήν ἀντίληψη τοῦ σώματός μας.

4. Ἡ κριτική λειτουργία στήν ἀντίληψη

Ἐσ ὑποθέσουμε ὅτι για ἕνα ὁποιοδήποτε λόγο ἀναστέλλεται σε ἕναν ἄνθρωπο ἡ ψυχική λειτουργία πού ὀνομάζουμε κρίση. Οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς ἀνωμαλίας θά εἶναι οἱ ἑξῆς: Ὁ ἄνθρωπός μας θά μπορεῖ νά ἔχει ἐντυπώσεις, ἔαν και ἐφόσον λειτουργοῦν κανονικά τά αἰσθητήριά του ὄργανα, ἀκόμη και νά διατηρεῖ και νά ξαναφέρνει στή συνειδησή του παραστάσεις (ψυχικές εἰκόνες), ἔαν και ἐφόσον λειτουργεῖ κανονικά ἡ μνήμη του. Ἀντίληψη ὁμως δέν θά ἔχει, γιατί θά εἶναι ἀίκανος νά ὀργανώσεται τά δεδομένα μέ τήν ἀναφορά τους σε ὀρισμένο ἀντικείμενο, και νά πληροφορεῖται ὅτι τοῦτο τό ἀντικείμενο βρίσκεται «ἀπέναντί» του σάν κάτι αὐθύπαρκτο («πραγματικό»), πού μπορεῖ νά τό ξεχωρίσει ἀπό τό περιβάλλον του και ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. («Νά ἕνα τριαντάφυλλο!» – «Ἄκουσε: κεραυνός!»). Ὁ ψυχικός κόσμος αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου θά παρουσιάζει εἰκόνα χλωδῆ: αἰσθήματα διάφορα και ποικίλες παραστάσεις, ἀναμνήσεις και εἰκόνες φανταστικές, θά ἐμφανίζονται και θά ἐξαφανίζονται ἀπό τή συνειδησή

* Θά μιλήσουμε γι' αὐτά στο ἐπόμενο κεφάλαιο 5ο.

του, χωρίς έσωτερικήν όργάνωση, χωρίς σχέση προς τήν περασμένη έμπειρία του, χωρίς αναφορά προς τόν έξωτερικό κόσμο. Ό ίδιος δέν θά είναι ποτέ βέβαιος ούτε για τήν πραγματικότητα του γύρω του κόσμου ούτε για τήν ύπαρξη τή δική του. Εικόνα κατά προσέγγιση τής κατάστασής του μάς δίνουν μερικά όνειρα όπου οί ψυχικές εικόνες συμπλέκονται σε άπιθανους συνδυασμούς, άλλοιώνονται και χάνονται, για νά παρουσιαστούν και πάλι όμοιες και συνάμα άνόμοιες προς ό,τι ήσαν πρίν, και έτσι ό όνειρευόμενος άνθρωπος ταλαντεύεται άμήχανος μεταξύ ύπαρξης και άνυπαρξίας, χωρίς βεβαιότητα ούτε για τών πραγμάτων τήν ύπόσταση ούτε για τή δική του.

Τέτοιαν άσάθεια και άσυναρτησία δέν παρουσιάζει ό ψυχικός βίος του κανονικού (και στήν κατάσταση τής έγρήγορης) ανθρώπου. Άπεναντίας και οί άπλούστερες έντυπώσεις του, πολύ περισσότερο οί διατηρούμενες από τή μνήμη του παραστάσεις (όπως έδειξαν οί πρόσφατες έρευνες τών όπαδών τής «Ψυχολογίας τής μορφής») είναι έξαρχής ό ρ γ α ν ω μ έ ν ε ς σε «μορφώματα», συγκροτημένες δηλαδή και συμπαγείς ένότητες – χάρη στήν κριτική λειτουργία τής συνείδησης (προσθέτουμε έμεις) πού αυτόματα και άκαριαία συντάσσει τά δεδομένα (αίσθητηριακά και μνημονικά) και σχηματίζει άπ' αυτά τήν αντίληψη. Θά μπορούσαμε λοιπόν νά θεωρήσουμε τήν κρίση πρώτη στή σειρά από τίς ψυχικές δυνάμεις πού έργο τους έχουν τό «άντιλαμβάνεσθαι» άν ήταν θεμιτό νά μιλούμε, και σ' αυτή τήν περίπτωση, για προβάδισμα ή προτεραιότητα – και τά δύο άνεπίτρεπτα στήν περιοχή τών συνειδησιακών λειτουργιών.

5. Ό αντίληψη τής μορφής

Είναι πλάνη νά νομίζουμε ότι οί τρεις στοιβάδες πού διακρίναμε στό φαινόμενο τής αντίληψης, διαδέχονται ή μιά τήν άλλη σάν τρία επάλληλα στάδια μέσα σε μιά χρονική σειρά, όπως παρουσιάστηκαν στήν περιγραφή μας: πρώτα ή «αίσθηση», έπειτα ή «μνήμη» και τέλος ή «κρίση». Εϋθύς έξαρχής ή δέσμη είναι πλήρης: ή (άντιλαμβανόμενη) συνείδηση δραστηριοποιείται και μέ τίς τρεις ιδιότητες της μαζί: «αίσθανόμενη», «άναθυμούμενη», «κρίνουσα». Δέν υπάρχει αίσθημα πού δέν έχει συμπληρωθεί μέ μνημονικό ύλικό, ούτε πλουτισμένη από παραστάσεις έντύπωση πού δέν έχει όργανωθεί μέ τήν κρίση. Και ή

άπλούστερη αισθητηριακή εμπειρία είναι μέσα στη συνείδηση «διαμορφωμένη». (Μόνο τεχνητά και με ειδικές συσκευές αναλύεται σε «στοιχεία» μέσα στο ψυχολογικό εργαστήριο· ο αληθινός ψυχικός βίος δεν γνωρίζει τέτοια «στοιχεία»).

Τούτο αποδειχνεται με τρόπο άναμφισβήτητο κατά την αντίληψη της μ ο ρ φ η ς .

Ίδου μερικά χαρακτηριστικά φαινόμενα:

● Όταν, άπάνω σε φωτιζόμενο πίνακα, παρατηρούμε τέσσερα σημεία με την εξής διάταξη:

μπορούμε να τά ιδούμε άλλοτε ως σταυρό

και άλλοτε ως τετράγωνο

Καί στίς δύο περιπτώσεις τά δεδομένα των αισθήσεων είναι τά ίδια: τέσσερις στιγμές. Έντούτοις, με τά ίδια αισθήματα, αντιλαμβανόμαστε δύο διαφορετικές μορφές. Άς σημειωθεί δέ ότι μάς είναι άδύνατο να μίν ιδούμε τά σημεία αυτά όργανωμένα σε μορφή – έκτός εάν οι στιγμές άπομακρυνθούν πολύ ή μιά από την άλλη, όποτε τό μάτι μας άναζητεί άλλες συσχετίσεις, προσπαθει δηλαδή να τίς ιδει όργανωμένες σε κάποια άλλη μορφή. Άκόμη και όταν από τά δεδομένα λείπει κάτι και ή εικόνα προβληθει με ταχύτητα,

έτσι λ.χ.

ή έτσι

ή έτσι

είμαστε βέβαιοι ότι έχουμε ιδει όλόκληρο τό σχήμα, χωρίς χάσματα· ή μορφή ολοκληρώνεται στην αντίληψή μας.

● Άλλοτε πάλι, μέ όλο πού έχουν μεταβληθεί τά άρχικά αισθήματα, έμεις εξακολουθούμε νά άντιλαμβανόμαστε τήν ίδια μορφή. Αυτό λ.χ. συμβαίνει μέ τή μελωδία. Ή περίφημη μουσική φράση από τήν 9η συμφωνία του Beethoven

έπαναλαμβάνεται, μέσα στό έργο, πολλές φορές μέ ποικίλες μετατροπές καί άρμονικές συναρτήσεις. Έμεις ώστόσο τήν άκούμε καθαρά, χωρίς διόλου ν' άμφιβάλλουμε ότι είναι ή ίδια. Μέ τήν άκοή δηλαδή, όπως καί μέ τήν όραση, άντιλαμβανόμαστε όχι άπομονωμένα στοιχεία, αλλά όργανωμένες όλόκληρες «μορφές», πού διατηρούνται σταθερές παρά τίς άλλοιώσεις πού παθαίνουν. Έκτός έάν ή μεταβολή είναι τόσο μεγάλη, ώστε νά καταλυθεί ή δομή τους (έάν λ.χ. στην περίπτωση τής μελωδίας μεταβάλουμε πέρα από ένα όριο τίς χρονικές τιμές των ήχων), όποτε ή συνείδησή μας παύει νά τίς άναγνωρίζει.

● Ή μονότονη σειρά χτυπημάτων (όπως λ.χ. των άλλεπάλληλων κρότων πού προκαλούνται από τή λειτουργία μιās άτμομηχανής, ή από τήν κίνηση των τροχών του τραίνου άπάνω στις σιδηροτροχιές) διαρθρώνεται αυτόματα σε διάφορα ρυθμικά σχέδια τής μορφής:

υ⁻υ⁻/ υ⁻υ⁻/ υ⁻υ⁻ (ϊαμβος)

ή τής μορφής: ⁻υ/ ⁻υ/ ⁻υ/ ⁻υ/ ⁻υ/ ⁻υ (τροχαϊος)

ή τής μορφής: ⁻υυ/ ⁻υυ/ ⁻υυ/⁻υυ/⁻υυ (δάκτυλος)

ή τής μορφής: υυ⁻ υυ⁻/ υυ⁻υυ⁻/ υυ⁻υυ⁻ (ανάπαιστος)

άνάλογα μέ τίς έγκοπές πού έπιχειρεί ή άκοή μας. – Τό άσύνταχτο πλήθος μάς ένοχλεί, κάτι περισσότερο: μάς φέρνει ζάλη καί δυσφορία. Όταν όμως, μέσα στην άκαταστασία των έντυπώσεων, ή συνείδηση επιτύχει νά βάλει τάξη (συμμετρία ή ρυθμός), άποχωρίζει από τό χαώδες σύνολο τά όργανωμένα σε μορφές μέρη καί προσηλώνεται, άναπαύεται σ' αυτά. Τότε καί τό (όπτικά ή άκουστικά) άμορφο μπορεί επί λίγες στιγμές νά γίνει άνεκότο: ως προετοιμασία ή ως προϋπόθεση για νά άναδειχτεί ή μορφή πού άκολουθεί. (Μέθοδος πού εφαρμόζεται σε μεγάλη κλίμακα από τίς καλές τέχνες.)

Τό συμπέρασμα από αυτά καί άλλα παρόμοια φαινόμενα είναι ότι μέσα στη συνείδηση πού αντίλαμβάνεται διαμορφώνονται αὐθόρμητα τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων· συναρμολογούνται καί συσχετίζονται, διαρθρώνονται καί συντάσσονται σέ ὅσο γίνεται κ α λ ὕ τ ε ρ ε ς (ἀπλούστερες καί πιό εὐσύνοπτες) «μορφές».

6. Παραίσθηση καί ψευδαισθησία

Ἄδύνατες καί ὄχι εὐκρινεῖς ἐντυπώσεις, καθῶς καί ζωηρές, ἐπίμονες παραστάσεις, ὅταν γιά ὅποιοδήποτε λόγο ἡ κρίση λειτουργεῖ χαλαρά, προκαλοῦν πλάνες κατά τήν ἀντίληψη: π α ρ α ἰ σ θ ῆ σ ε ἰ ς καί ψ ε υ δ α ἰ σ θ ῆ σ ε ἰ ς .

Κάποτε λ.χ. ὅταν ξυπνήσουμε ἀπό τρομακτικό ὄνειρο ἢ δυνατό κρότο, κραυγές, σεισμό κ.λ.π. καθῶς βλέπουμε μέσα στό μόλις φωτιζόμενο δωμάτιό μας τό καπέλλο μας στήν κρεμάστρα καί ἀπό κάτω τά φορέματά μας, ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι μπροστά μας βρίσκεται ἕνας ἄνθρωπος ἔτοιμος νά μᾶς ἐπιτεθεῖ καί μᾶς πιάνει πανικός. Ἡ ἐσφαλμένη αὐτή ἀντίληψη λέγεται π α ρ α ἰ σ θ ῆ σ η , καί γεννιέται ὡς ἐξῆς: Μέ τήν ἐπίδραση τοῦ φόβου οἱ αἰσθητηριακές μας ἐντυπώσεις ἀνακαλοῦν στή συνείδηση παραστάσεις (ψυχικές εἰκόνες) μέ τίς ὁποῖες ἔχουν βέβαια ὁμοιότητες, ἀλλά λίγες καί ἐξωτερικές. Οἱ παραστάσεις αὐτές, ἐπειδή ἀντιστοιχοῦν στήν ψυχική διάθεση τῆς ὥρας, εἶναι πολύ ζωηρές καί καθῶς συγχωνεύονται μέ τίς ἀδύνατες ἐντυπώσεις ἀλλοικιώνουν τόν πραγματικό χαρακτήρα τῶν ἐντυπώσεων καί παρασύρουν τήν κρίση σέ ἐσφαλμένες μορφές.

Τῶν παραισθήσεων αἰτίες εἶναι, ἐκτός ἀπό τίς ψυχικές ἀρρώστιες, ὁ φόβος, ἡ κόπωση καί ἡ ἐναγώνια προσδοκία. Ὅταν λ.χ. ἐπί ὥρα πολλή προσμένουμε μέ ἀγωνία ἕνα γνῶριμό μας, ἔχουμε συχνά τήν ἐντύπωση ὅτι ἀκοῦμε κιόλας τή φωνή του, ἐνῶ πραγματικά κάποιος ἄλλος μιλεῖ ἐκεῖ κοντά, ἢ νομίζουμε ὅτι τόν ἀναγνωρίζουμε σέ πρόσωπα πού ἔρχονται ἀπέναντί μας· ὅταν αὐτά μᾶς πλησιάσουν, ἀνακαλοῦνται τήν πλάνη μας.

Στήν ψ ε υ δ α ἰ σ θ ῆ σ ἰ α πάλι συμβαίνει τοῦτο: ἐπειδή μιά μνημονική ἢ φανταστική εἰκόνα σχηματίζεται μέ ἐξαιρετική σαφήνεια καί ζωηρότητα μέσα στή συνείδησή μας, ἡ κρίση μας χάνει τόν ἔλεγχο καί νομίζουμε ὅτι ἔχουμε μπροστά μας τό ἴδιο τό ἀντικείμενο, ἐνῶ στήν

πραγματικότητα μόνο ή παράστασή του έχει άνασυρθεϊ καί δεσπόζει μέσα στή συνείδησή μας. Οί ψευδαισθησίες προκαλούνται από ψυχικές άρρώστιες, χρήση τοξικών ουσιών (μορφίνης, όπιου, αιθέρα, χλωροφόρμιου), από έντονη προσδοκία, βαρεία νευρική κόπωση καί παρόμοιες αίτιες. Έπειτα από μακρά καί έξαντλητική εργασία οί καταπονημένοι ζωγράφοι έχουν κάποτε όπτικές ψευδαισθησίες, καί οί καταπονημένοι μουσικοί άκουστικές ψευδαισθησίες: «βλέπουν» όράματα ή «άκούουν» φωνές πού βρίσκονται μόνο μέσα στή συνείδησή τους ως παραστάσεις. Ψυχασθενείς πού πάσχουν από ψευδαισθησίες τρόμου (εικόνες καταδίωξης κτλ.) έχουν κάποτε τή συναίσθηση ότι δέν είναι πραγματικά όσα βλέπουν ή άκούνε, δέν μπορούν όμως ν' άπαλλαγούν από τά όράματα ή τά άκούσματά τους.

ΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

1. Τό αίσθημα

Γιά νά σχηματιστεί αντίληψη συμπράττουν – είπαμε – αίσθηση, μνήμη καί κρίση, απαιτούνται δηλαδή αισθήματα, παραστάσεις καί σκέψεις. Τώρα θά εξετάσουμε χωριστά τό καθέν' απ' αυτά τά συστατικά.

Αίσθήματα ονομάζουμε τά προϊόντα τῶν αισθήσεων. (Ἡ λέξη στή κοινή γλώσσα ἔχει ἄλλη σημασία, καί ὁ ἀναγνώστης δέν πρέπει νά παρασυρθεῖ απ' αὐτήν· λ.χ. «ἄνθρωπο μέ αισθήματα» λέγουμε τόν εὐαίσθητο ἢ τόν συναισθηματικό. Γιά τήν Ψυχολογία ὅλοι εἶναι «ἄνθρωποι μέ αισθήματα», ἀφοῦ εἶναι προικισμένοι μέ αισθητήρια ὄργανα).

Ἡ ἐντύπωση ὑποθέτουμε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό ὁμοειδή αισθήματα· ἡ ὀπτική ἐντύπωση ἀπό ὀπτικά, ἡ ἀκουστική ἀπό ἀκουστικά, ἡ ὀσφρητική ἀπό ὀσφρητικά αισθήματα κ.ο.κ. Νά ἀπομονώσουμε ἕνα καί ἄλλο αἶσθημα μέσα στόν ψυχικό μας κόσμο, δέν γίνεται – ἐκτός ἂν μεταχειριστοῦμε τίς συσκευές καί τά λοιπά τεχνικά μέσα τοῦ ψυχοφυσιολογικοῦ ἐργαστηρίου. Γιά τοῦτο λέγουμε ὅτι τό αἶσθημα εἶναι ἀποτέλεσμα τεχνητῆς ἀνάλυσης, ἀφαίρεση ἢ κατασκευή ἐπιστημονική. Τά μάτια μας βλέπουν ὄχι ἕνα κόκκινο π.χ. χ ρ ῶ μ α ἢ ἕνα καμπυλόγραμμο σ χ ἦ μ α, ἀλλά πάντοτε ἕνα ἀντικείμενο κόκκινο, στρογγυλό κτλ. Στό ἐργαστήριο ὅμως μπορούμε πειραματικά νά προσεγγίσουμε τό αἶσθημα τοῦ ἄλφα χρώματος ἢ τῆς δεινά καμπύλης, σέ μιάν ἀκαριαία στιγμή, χωρίς ταυτόχρονα νά γίνεται ἀντιληπτή ὀρισμένη ἐπιφάνεια ἢ ὕλη.

Τά αισθήματα ἀποτελοῦν τό λεγόμενο ἐ π ο π τ ι κ ὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης καί παράγονται μέ τήν παρεμβολή ἑνός σωματικοῦ μη-

χανισμού λεπτού και περίπλοκου. Γενικά οι ψυχικές λειτουργίες προϋποθέτουν μέσα στο σώμα μας ειδικά όργανα και ειδικήν οργάνωση.

2. Τό νευρικό σύστημα

Γιά νά σχηματιστεί ένα αίσθημα, πρέπει όρισμένο φυσικό γεγονός νά έρεθίσει τό αντίστοιχο αισθητήριο όργανο. 'Η διέγερση μεταβιβάζεται μέ τά νεύρα στόν έγκέφαλο, προκαλεί αλλοιώσεις στήν ουσία του καί τότε ώς αντίδραση παράγεται μέσα στή συνείδησή μας τούτο ή εκείνο τό αίσθημα. Κατά τήν εκτέλεση μιās θεληματικής κίνησης έχουμε τήν αντίστροφη πορεία: αρχικά προκαλείται όρισμένη αλλοίωση τής ουσίας του έγκεφάλου, έπειτα ή διέγερση μεταβιβάζεται μέ τά νεύρα στό αντίστοιχο όργανο μέ τή μορφή έντολής, καί τότε τούτο εκτελεί τήν κίνηση πού επιθυμούμε. Γιά νά τελεστεί λοιπόν μιά ψυχική λειτουργία, απαιτείται δίκτυο όργάνων συντονισμένων γι' αυτόν τό σκοπό. Στόν άνθρωπο καί στά τελειότερα ζώα τό δίκτυο τούτο αποτελείται από τρείς ομάδες:

Όμάδα πρώτη: αίσθητήρια όργανα ή δέκτες πού δέχονται τούς έρεθισμούς. Περιέχουν (άν εξαιρέσουμε όσα βρίσκονται μέσα στους μύς καί στους τένοντες) επιθηλιακόν ιστό πού έχει τέτοια σύσταση ώστε νά επηρεάζεται από όρισμένο σέ κάθε περίπτωση είδος έρεθισμών. Όταν ό ειδικός έρεθισμός προσβάλλει τό αισθητήριο όργανο, προκαλείται στά επιθηλιακά κύτταρα φυσική ή χημική μεταβολή.

Όμάδα δεύτερη: εκτελεστές: είναι οί μύς καί οί αδένες. Μέ τήν κίνηση (συστολή καί διαστολή) τών μυών καί τίς εκκρίσεις (ή τήν άναστολή τών εκκρίσεων) τών αδένων εκδηλώνονται οί ψυχικές μας ενέργειες καί διαθέσεις.

Όμάδα τρίτη: τό νευρικό σύστημα πού συνδέει δέκτες καί εκτελεστές. Αυτό περιλαμβάνει: α) Τό κεντρικό νευρικό σύστημα (τόν έγκέφαλο καί τόν νωτιαίο μυελό) καί τά περιφερικά νεύρα πού οδεύουν από τά αισθητήρια όργανα στό κεντρικό νευρικό σύστημα (αισθητήρια ή κεντρομόλα νεύρα) ή από τό κεντρικό νευρικό σύστημα στους μύς καί τούς αδένες (κινητήρια ή φυγόκεντρα νεύρα). β) Τό συμπαθητικό ή αυτόνομο νευρικό σύστημα. Τούτο διακρίνε-

ται σέ κ υ ρ ί ω ς σ υ μ π α θ η τ ι κ ό (γαγγλιακά κύτταρα, τοποθετημένα σέ δύο στοίχους γύρω από τή σπονδυλική στήλη, μέ τίς παραφυάδες καί τίς ίνες τους) καί σέ π α ρ α σ υ μ π α θ η τ ι κ ό (ίνες πού φυτρώνουν από τόν μέσο ἐγκέφαλο, τόν προμήκη καί τό κάτω μέρος τοῦ νωτιαίου μυελοῦ).

Τά δύο ἡμισφαίρια τοῦ μπροστινοῦ ἐγκεφάλου εἶναι τό ὄργανο τῶν σπουδαιότερων ψυχικῶν λειτουργιῶν (αἴσθησης, μνήμης, φαντασίας, κρίσης, θέλησης κτλ.). Ὅταν τό τμήμα τοῦτο ὑποστῆ ἀτροφία ἢ παθολογικές ἀλλοιώσεις, διαταράσσεται σοβαρότατα ὁ ψυχικός βίος.

Ἡ νωτιαῖος μυελός (πού βρίσκεται μέσα σέ σωλήνα τῆς σπονδυλικῆς στήλης) εἶναι ὄργανο τῶν ἀντανεκλαστικῶν λειτουργιῶν, δηλαδή διάφορων κινήσεων καί ἐκκρίσεων πού ἐκτελοῦνται χωρίς τή συμμετοχή τῆς θέλησης.

Τό συμπαθητικό νευρικό σύστημα ρυθμίζει τή λειτουργία τῶν ὀργάνων (τῶν σπλάχνων καί τῶν ἀγγείων) τοῦ σώματος. Ἡ σημασία του γιά τίς συναισθηματικές καταστάσεις (συγκινήσεις) εἶναι μεγάλη.

3. Ἐρεθισμοί. Ποιόν καί ἔνταση τῶν αἰσθημάτων

Ἐ ρ ε θ ι σ μ οί λέγονται τά φυσικά αἴτια πού προκαλοῦν τή διεγερση τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων.

Εἶναι ἄλλοτε ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ οί, δηλαδή προέρχονται ἀπό τόν κόσμο πού μᾶς περιστοιχίζει· ἄλλοτε ἐ σ ω τ ε ρ ι κ οί, ἔχουν τήν πηγή τους στά διάφορα ὄργανα τοῦ σώματός μας. Τά ὀπτικά λ.χ. αἰσθήματα προκαλοῦνται ἀπό ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς, «κυμάνσεις» πού προσβάλλουν τά μάτια μας. Ἀντίθετα τό αἶσθημα τῆς πείνας προκαλεῖται ἀπό ἐσωτερικόν ἐρεθισμό, τό αἴτιο βρίσκεται στό στόμαχό μας.

Οἱ ἐρεθισμοί διακρίνονται ἐπίσης σέ εἰ δ ι κ ο ῦ ς καί γ ε ν ι κ ο ῦ ς. Εἰδικοί λέγονται ὅσοι μποροῦν νά ἐπιδράσουν σ' ἕνα μόνο αἰσθητήριο ὄργανο· π.χ. τά ἠχητικά κύματα ἐπηρεάζουν μόνο τ' αὐτιά μας. Οἱ γενικοί ἐρεθίζουν πολλά αἰσθητήρια ὄργανα· αὐτό λ.χ. συμβαίνει μέ τό ἠλεκτρικό ρεῦμα: στά μάτια παράγει αἶσθημα φωτός, στό δέρμα αἶσθημα ἀφῆς, στή γλώσσα αἶσθημα γεύσης.

Δύο εἶναι οἱ ιδιότητες πού ξεχωρίζουν τό ἕνα αἶσθημα ἀπό τό ἄλλο: τό π ο ι ό ν καί ἡ ἔ ν τ α σ η. Ποιόν ὀνομάζουμε τό ἰδιαίτερο περιεχόμενον, τό εἶδος κάθε αἰσθήματος. Π.χ. τό κόκκινο καί τό γαλάζιο, ὡς

αισθήματα, έχουν τό ίδιο ποιόν: είναι όπτικά· επίσης τό γλυκό καί τό πικρό: αίσθήματα γευστικά· τό θερμό καί τό ψυχρό: αίσθήματα θερμότητας κ.ο.κ. Αίσθήματα του ίδιου ποιού (φωτός, άφής κτλ.) είναι άλλοτε ισχυρά καί άλλοτε άσθενή· ή διαφορά τους βρίσκεται όχι στο περιεχόμενο, αλλά στην ένταση.

Τό ποιόν των αισθημάτων εξαρτάται καί από τή φύση των έρεθισμών πού τά προκαλούν, κυρίως όμως από τήν ειδική ενέργεια των νεύρων πού διεγείρονται καί από τή λειτουργία του μέρους του κεντρικού νευρικού συστήματος όπου μεταβιβάζεται (από τά νεύρα) ή διεύερση. Κάθε δηλαδή αισθητήριο νεύρο καί μέρος του κεντρικού νευρικού συστήματος έχει από τή φύση του προοριστεί νά δέχεται τήν επίδραση όρισμένων έρεθισμών, καί νά αντιδρά κατά όρισμένο τρόπο, ώστε κάθε φορά νά παράγεται αίσθημα όρισμένου ποιού.

Ή ένταση των αισθημάτων εξαρτάται κυρίως από τή δύναμη των έρεθισμών πού τά προκαλούν. Όσο ισχυρότερος είναι ό έρεθισμός, τόσο καί ή ένταση του παραγόμενου αισθήματος είναι μεγαλύτερη.

4. Διάρρηση των αισθημάτων

Πλαιότερα πιστεύαμε ότι έχουμε πέντε μόνο αισθήσεις: τήν όραση, τήν άκοή, τήν όσφρηση, τή γεύση καί τήν άφή. Οί νεώτερες όμως φυσιολογικές έρευνες απέδειξαν ότι ό αριθμός τους είναι πολύ μεγαλύτερος.

Τίς αισθήσεις τίς διαιρούμε σε δύο μεγάλα συστήματα:

- α. Τό σύστημα πού δέχεται έξωτερικούς έρεθισμούς.
- β. Τό σύστημα πού δέχεται έσωτερικούς έρεθισμούς (από τό σώμα μας).

Στό π ρ ω τ ο κατατάσσονται τρείς κατηγορίες αισθητηρίων όργάνων (ή δεκτών):

- Iη. Δέκτες του δέρματος (αισθητήρια όργανα θερμοκρασίας, πίεσης, πόνου).
- IIη. Δέκτες χημικών έρεθισμών (αισθητήρια όργανα όσφρησης καί γεύσης).
- IIIη. Δέκτες κυμάνσεων (αισθητήρια όργανα άκοής καί όρασης).

Τά ὄργανα τῆς πρώτης κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς ἐπαφῆς.
Τά ὄργανα τῆς τρίτης κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς ἀπό ἀπόσταση.

Τά ὄργανα τῆς δεύτερης κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς καί ἐπαφῆς καί ἀπό ἀπόσταση.

Τό δ ε ύ τ ε ρ ο σύστημα περιλαμβάνει:

- I. Τήν μυϊκή αἴσθηση (πού μᾶς πληροφορεῖ γιά τή θέση καί τήν κίνηση τῶν μελῶν τοῦ σώματος).
- II. Τήν ὀργανική αἴσθηση (αἰσθήματα πείνας, δίψας, κόπωσης, κόρου κτλ.).
- III. Τήν στατική αἴσθηση (πού μᾶς πληροφορεῖ γιά τή μετατόπιση καί τήν ἰσορροπία).

Ἐπομένως κατά τό ποιόν διακρίνουμε δέκα εἶδη αἰσθημάτων. Τά ἐξῆς:

Α΄ Αἰσθήματα ἀπό ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς:

1. Θερμοκρασίας,
2. Πίεσης,
3. Πόνου,
4. Ὁσφρητικά,
5. Γευστικά,
6. Ἀκουστικά,
7. Ὀπτικά.

Β΄ Αἰσθήματα ἀπό ἐσωτερικούς ἐρεθισμούς:

8. Ὁργανικά,
9. Μυϊκά,
10. Στατικά.

Στά κεφάλαια πού ἀκολουθοῦν θά ἐξετάσουμε τό κάθε εἶδος χωριστά.

ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ ΔΕΡΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΧΗΜΙΚΕΣ

1. Αισθήματα θερμοκρασίας (τό θερμό καί τό ψυχρό)

Μιά μόνο αίσθηση δερμική ήξερε ή παλαιότερη Ψυχολογία: τήν αφή. Σήμερα έχει διαπιστωθεί ότι άπάνω στό δέρμα υπάρχουν τέσσερα αισθητήρια όργανα μέ ιδιαίτερα γιά τό καθένα νεύρα: τά όργανα τής θερμότητας, του ψύχους, τής πίεσης καί του όνου. Αύτά είναι χωριστά σημεία του δέρματος, όπου απολήγουν τά νεύρα τά ειδικά γιά τό καθέν' από τά τέσσερα είδη αισθημάτων που όνομάσαμε. 'Η διέγερσή τους από όρισμένους έρεθισμούς προκαλεί τά αντίστοιχα αισθήματα. Τό πλήθος καί ή διάταξη των σημείων του δέρματος που δέχονται τούς ειδικούς γιά τό κάθε είδος αισθημάτων έρεθισμούς, είναι διαφορετικά στά διάφορα τμήματα τής δερμικής επιφάνειας του σώματος: άλλου τά σημεία αύτά είναι πυκνότερα καί άλλου άραιότερα.

'Εάν μέ τή μύτη μολυβιού κεντήσουμε εδώ κι' εκεί τό δέρμα μας, έχουμε ξαφνικά αίσθημα ψύχους. Τούτο συμβαίνει έπειδή άγγίξαμε σημείο ή σημεία όπου απολήγει τό ειδικό γιά τά αισθήματα του ψύχους νεύρο καί τό έρεθίσαμε. 'Εάν έπαναλάβουμε τό πείραμα μέ μιá ζεστή βελόνη, θά ανακαλύψουμε άπάνω στό δέρμα άλλα σημεία, όπου γίνεται ιδιαίτερα αισθητή ή θερμότητα. 'Εκει απολήγει τό νεύρο τό ειδικό γιά τά αισθήματα τής θερμότητας. 'Απ' αυτό συμπεραίνουμε ότι υπάρχουν άλλοι δέκτες γιά τά αισθήματα του ψύχους καί άλλοι γιά τά αισθήματα τής θερμότητας. Των πρώτων ό αριθμός είναι μεγαλύτερος. Στό τετραγωνικό έκατοστόμετρο τής επιφάνειας του δέρματος έχουμε κατά μέσον όρο 12 - 13 σημεία γιά τήν αίσθηση του ψυχρού καί μόνο 1 - 2 γιά τήν αίσθηση του θερμού. Τά πρώτα μάλιστα είναι πολύ πλησιέστερα προς τήν επιδερμίδα, ενώ τά δεύτερα βρίσκονται βαθύτερα. 'Ο μεγαλύτερος αριθμός καί ή θέση των οργάνων που προορίζονται γιά

τήν αίσθηση του ψυχρού, εξηγούν γιατί είμαστε πιο ευαίσθητοι στο κρύο παρά στη ζέση. Αυτή η ευαισθησία έχει και τη βιολογική της σκοπιμότητα· χρησιμεύει στην προφύλαξη του οργανισμού, αφού το ψύχος μπορεί να είναι πιο επιζήμιο από τη θερμότητα.

2. Αισθήματα πίεσης (μαλακό – σκληρό, λείο – τραχύ, όξυ – άμβλύ)

Μέ τ ά ά π τ ι κ ά, πού λέγονται αισθήματα πίεσης όταν έχουν μεγάλην ένταση, πληροφορούμαστε εάν τό αντικείμενο πού πιάνουμε ή ακουμπούμε άπάνω του, είναι μαλακό ή σκληρό, λείο ή τραχύ, όξυ ή άμβλύ. Αισθητήρια πού μάς δίνουν τά αισθήματα του είδους τούτου, είναι τά «άπτικά χωρία» του δέρματος, όπου καταλήγουν τά ειδικά για τήν αίσθηση τής άφής νεύρα. Τά «άπτικά χωρία» άλλου είναι πυκνότερα, όπως στη μέσα επιφάνεια των δακτύλων των χεριών μας, και άλλου άραιότερα, π.χ. στη ράχη μας. Στα τριχωτά μέρη του σώματος βρίσκονται κοντά στους θύλακες των τριχών. Ο έρεθισμός πού διεγείρει τά ειδικά γι' αυτή τήν αίσθηση νεύρα, είναι μηχανικός· ή πίεση πού γίνεται άπάνω στο δέρμα μας από τά αντικείμενα πού πλησιάζουμε.

Η ένταση των άπτικών αισθημάτων εξαρτάται όχι μόνο από τή δύναμη του έρεθισμού πού τά προκαλεί, αλλά και από τήν έκταση τής επιφάνειας του δέρματος πού τόν δέχεται. Όταν όμως ή επιφάνεια του δέρματος πού έρεθίζεται είναι πολύ μεγάλη και ο έρεθισμός άδύνατος και όμοιόμορφος, δέν αισθανόμαστε τίποτε, γιατί τότε δέν παραμορφώνεται τό δέρμα, όπως κατά τόν έρεθισμό μικρών επιφανειών. Έτσι λ.χ. εξηγείται γιατί στο λουτρό δέν αισθανόμαστε τήν πίεση του νερού.

Αισθήματα πίεσης μέ μικρήν ένταση δέν διατηρούνται πολύ, ακόμη και όταν εξακολουθεί να ενεργεί ο έρεθισμός πού τά προκάλεσε. Γι' αυτό π.χ. δέν αισθανόμαστε τήν πίεση των ελαφρών φορεμάτων μας. Τά ισχυρά όμως αισθήματα πίεσης έχουν μεγάλη διάρκεια· παύει ο έρεθισμός πού τά προκάλεσε και αυτά συνεχίζονται.

3. Αισθήματα πόνου

Στήν αρχή είχε ύποπτεθεί ότι ο πόνος δέν είναι αίσθημα, αλλά δυσάρεστη ψυχική κατάσταση πού δημιουργείται από όλα τά αισθή-

ματα μεγάλης έντασης, ιδίως από ισχυρά αισθήματα πίεσης. Παρατηρήθηκε όμως ότι στις παθολογικές περιπτώσεις της αναλγησίας γίνεται αισθητή ή πίεση, όχι όμως και ο πόνος, έστω και αν ο έρεθισμός είναι πολύ δυνατός. Έξάλλου οι φυσιολόγοι ανακάλυψαν άπάνω στο δέρμα σημεία που λειτουργούν ως αισθητήρια όργανα του πόνου. Αυτά είναι διαφορετικά από 'κείνα μέ τά όποια γίνεται αισθητή ή πίεση και ή θερμοκρασία. Όταν και ελαφρά ακόμη τά κεντήσουμε μέ λεπτή βελόνη ή τρίχα αλόγου, έχουμε αίσθημα πόνου. Αντίθετα δέν πονούμε, εάν κεντήσουμε σημεία του δέρματος που προορίζονται για τήν αίσθηση του ψύχους και τής θερμότητας ή τής πίεσης, παρά έχουμε τά αντίστοιχα για τήν κάθε περίπτωση αισθήματα.

Τά σημεία του πόνου είναι άπάνω στο δέρμα πολυπληθέστερα άπ' όλα τά άλλα. Σέ επιφάνεια ενός τετραγωνικού έκατοστόμετρου ύπολογίζεται ότι υπάρχουν κατά μέσον όρο 100. Ο μεγάλος αριθμός τους είναι πολύ χρήσιμος για τήν προστασία του οργανισμού. Καί επειδή έχουν τήν ιδιότητα νά διεγείρονται άργότερα άπό τά άλλα (μέ ταυτόχρονους έρεθισμούς προκαλούνται κατά σειρά: πρώτα αίσθημα πίεσης, έπειτα ψύχους, έπειτα θερμότητας και τελευταία πόνου), δέν αισθανόμαστε τόν πόνο πολύ συχνά.

Οί έρεθισμοί που προκαλούν αισθήματα πόνου είναι μηχανικοί, χημικοί και ήλεκτρικοί.

Αναφέρονται πολλές ποικιλίες πόνου· επικρατέστερη είναι ή διάκριση των πόνων σέ όξεις και άμβλεις.

Πόνος προκαλείται και άπό τήν άνώμαλη λειτουργία των έσωτερικών όργάνων του σώματος· ή έντασή του, σ' αυτή τήν περίπτωση, έξαρτάται κυρίως άπό τόν αριθμό των έρεθιζόμενων νευρικών ίνων.

Ιδιαίτερο γνώρισμα των αισθημάτων του πόνου είναι ότι συνοδεύονται άπό συναισθήματα δυσαρέσκειας· όχι όμως πάντοτε και κατά τόν ίδιο τρόπο. Λ.χ. ελαφρές νύξεις παρά τόν πόνο τους δέν δυσαρεστούν, κάποτε μάλιστα είναι και ευχάριστες. Έξάλλου ένα αίσθημα πόνου γίνεται περισσότερο δυσάρεστο όταν ξέρουμε ότι θά ένταθει, και λιγότερο δυσάρεστο όταν ελπίζουμε τήν ύφεσή του.

4. Αισθήματα γεύσης

Η γεύση και ή όσφρηση λέγονται αισθήσεις χημικές, γιατί τά αί-

σθητήρια ὄργανά τους διεγείρονται ἀπό χημικούς ἐρεθισμούς (εἶναι δέκτες χημοπαθητικοί).

Αἰσθήματα γεύσης παράγονται ὅταν μέ τό σάλιο διαλύονται μέσα στό στόμα οὐσίες διαλυτές. Τά αἰσθητήρια ὄργανα τῆς γεύσης εἶναι οἱ λεγόμενες γευστικέσ κάλυκες (ἔτσι ὀνομάστηκαν ἀπό τό σχῆμα τους) καί βρίσκονται στίς ἐντομές πού περιβάλλουν τίς θηλέσ τῆς γλώσσας. Οἱ κάλυκες αὐτές ἔχουν σχῆμα αὐγοῦ καί ἀποτελοῦνται ἀπό μακρουλά κύτταρα. Στήν κορυφή τους ὑπάρχει ἄβαθο κοίλωμα, μέσ' ἀπό τό ὁποῖο μπαίνουν οἱ διαλυόμενες μέ τό σάλιο οὐσίες καί ἐρεθίζουν τά εἰδικά γιά τή γεύση αἰσθητήρια νεύρα πού καταλήγουν ἐκεῖ. Αὐτά μεταβιβάζουν τή διέγερση στό ἀντίστοιχο κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου μέ ἀποτέλεσμα νά παράγεται αἴσθημα γεύσης.

Οἱ γευστικές κάλυκες θρῖσκονται κυρίως ἀπάνω στή γλώσσα· ὀλόκληρη ὁμως ἡ ἐπιφάνεια τῆς γλώσσας δέν εἶναι ἐξίσου εὐαίσθητη σέ γευστικούς ἐρεθισμούς. Ἰδιαίτερην εὐαίσθησία ἔχουν οἱ ἄκριες, τά πλάγια καί προπάντων τό πίσω μέρος τῆς ἐπιφανείας της. Ἄλλά καί ὁ φάρυγγας καί ἄλλα μέρη τοῦ στόματος (π.χ. τά χεῖλη) μποροῦν νά δεχτοῦν ἐρεθισμούς γιά γευστικά αἰσθήματα.

Δέν εἶναι γευστικά ὅλα τά αἰσθήματα πού συνήθως τούς δίνουμε αὐτό τό ὄνομα. Γιατί μαζί μέ τά καθαυτό γευστικά ἔχουμε ταυτόχρονα καί αἰσθήματα πίεσης, θερμοκρασίας, καί ὄσφρησης, καί αὐτά τά συγχέουμε μέ τά αἰσθήματα τῆς γεύσης. Συχνά ὅ,τι ὀνομάζουμε γεύση ἐνός καρποῦ ἢ ποτοῦ εἶναι ἡ μυρωδιά του. Γιά τοῦτο κάποτε, ὅταν κλείνουμε τή μύτη κατά τήν κατάποση, παύει ἡ ἀηδής γεύση μερικῶν οὐσιῶν.

Τέσσερις εἶναι οἱ κύριες ποιότητες τῶν αἰσθημάτων τῆς γεύσης: τό γλυκό, τό πικρό, τό ξινό καί τό ἄλμυρό. Ὄταν ἀνακατεύονται, διακρίνουμε τήν κάθε ποιότητα, ὅπως ξεχωρίζουμε καί δύο ἤχους πού τούς ἀκοῦμε ταυτόχρονα. Ἀνακατωμένα τό γλυκό καί τό ἄλμυρό φαίνεται ὅτι μποροῦν νά δώσουν ἕνα ἰδιαίτερο αἴσθημα, τό «ἀηδέσ».

Εἶναι πιθανό ὅτι ὑπάρχουν χωριστές νευρικές ἴνες γιά τό καθένα ἀπό τά κύρια αἰσθήματα τῆς γεύσης. Τοῦτο τό συμπεραίνουμε ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν γίνονται ἐξίσου αἰσθητές σέ ὅλα τά μέρη τῆς γλώσσας οἱ τέσσερις ποιότητες πού ὀνομάσαμε. Τό γλυκό εἶναι πολύ αἰσθητό στήν κορυφή τῆς γλώσσας, τό πικρό στό πίσω καί ἀπάνω μέρος της, τό

άλμυρό στά εμπρός μέρη τῶν χειλιῶν καί τό ξινό στά πλάγια. Ὑπάρχουν οὐσίες πού παράγουν στήν κορυφή τῆς γλῶσσας τό αἶσθημα τοῦ γλυκοῦ καί στό πίσω μέρος τῆς τό αἶσθημα τοῦ πικροῦ.

5. Αἰσθήματα ὄσφρησης

Αὐτά παράγονται ὅταν ἐκτοξευόμενα σωμάτια τῶν οὐσιῶν πού ἐξαερώνονται ἐρεθίσουν τό ὄσφρητικό νεῦρο πού καταλήγει στόν βλεννογόνο ὕμένα τῆς μύτης. Τοῦτο μεταβιβάζει τή διέγερση στό ἀντίστοιχο κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου καί ὡς ἀποτέλεσμα ἔχουμε αἶσθημα ὄσφρησης.

Στόν ἄνθρωπο ἡ ὄσφρητική χώρα εἶναι πολύ μικρή. Βρίσκεται στό πάνω μέρος τῶν ἐσωτερικῶν κοιλοτήτων τῆς μύτης. Στόν βλεννογόνο ὕμένα τῆς μύτης ὑπάρχουν καί αἰσθητήρια νεῦρα γιά τήν ἀφή καί τή θερμοκρασία. Γιά τοῦτο καί τά αἰσθήματα αὐτά συγχέονται μέ τά καθαυτά ὄσφρητικά, καθώς γίνονται ταυτόχρονα αἰσθητά.

Ἀντίθετα πρὸς τά γευστικά τά αἰσθήματα τῆς ὄσφρησης εἶναι πολλά καί ποικίλα, ἔτσι ὥστε δέν μπορούμε νά τά κατατάξουμε σέ σαφῶς ξεχωρισμένες ποιότητες. Συνήθως διακρίνουμε τίς μυρωδιές σέ «εὐχάριστες» καί «δυσάρεστες» (εὐωδία - δυσωδία) καί τίς ὀνομάζουμε μέ τό ὄνομα τοῦ ἀντικειμένου πού τίς προκαλεῖ: τριαντάφυλλου, κανέλλας, αἰθέρα, βενζίνης κ.τ.λ.

Γεύση καί ὄσφρηση εἶναι αἰσθήσεις σημαντικές γιά τή ζωή. Μέ αὐτές δέν ἀναγνωρίζουμε μόνο τά πράγματα, ἀλλά καί ἐλέγχουμε τίς τροφές καί τόν ἀέρα πού εἰσπνέουμε, καί ἔτσι μπορούμε καί προστατεύουμε τόν ὀργανισμό μας ἀπό ἐπιβλαβεῖς οὐσίες.

Η ΑΚΟΗ ΚΑΙ Η ΟΡΑΣΗ

1. Τό αισθητήριο τῆς ἀκοῆς

Τό αισθητήριο τῆς ἀκοῆς, τό αὐτί, εἶναι πολύ περίπλοκο ὄργανο. Μέ τρία μέρη. Τό ἔξω αὐτί ἀποτελεῖται ἀπό τό πτερύγιο καί τόν ἀκουστικό πόρο πού καταλήγει στή μεμβράνη τοῦ τυμπάνου. Τό μέσο αὐτί εἶναι κοιλότητα πού συγκοινωνεῖ μέ τό στόμα, γεμάτη ἀέρα· σ' αὐτήν ὑπάρχουν τέσσερα κοκκαλάκια: ἡ σφύρα, ὁ ἄκμων, τό φακοειδές καί ὁ ἀναβολέας (ἔχουν ὀνομαστεῖ ἔτσι ἀπό τό σχῆμα τους). Τό παραμέσα αὐτί λέγεται (ἀπό τό σχῆμα του πάλι) λαβύρινθος· εἶναι γεμάτο ἀπό ὑγρό, τόν λέμφο, καί περιέχει τούς ἡμικύκλιους σωληνες, τά κυστιδία καί τόν ὑμενῶδη κοχλία. Ἄπ' αὐτά μόνο ὁ κοχλίας (τό σχῆμα τοῦ ἔδωσε τό ὄνομα) χρησιμεύει στήν ἀκοή. Στό ἔσωτερικό του ὑπάρχει λεπτότατη μεμβράνη πού ἀποτελεῖται ἀπό κύτταρα ὅπου εἶναι κολλημένο τό εἰδικό γιά τήν ἀκοή αισθητήριο νεῦρο.

Ἡ λειτουργία: Τά σώματα πού παράγουν ἤχο θέτουν σέ παλμική κίνηση τόν ἀέρα. Οἱ δονήσεις τοῦ ἀέρα, τά λεγόμενα ἡχητικά κύματα, εἶναι οἱ ἐρεθισμοί γιά τήν αἴσθηση τῆς ἀκοῆς. Ἄπό τόν ἀκουστικό πόρο μπαίνουν στό ἔσωτερικό τοῦ αὐτιοῦ, φτάνουν ἕως τή μεμβράνη τοῦ τυμπάνου καί τή δονοῦν. Ἡ κίνηση αὐτή μεταδίδεται μέ τά κοκκαλάκια τοῦ μέσου αὐτιοῦ στό ὑγρό τοῦ λαβύρινθου, στόν λέμφο. Καί ἔτσι οἱ δονήσεις φτάνουν ἕως τή μεμβράνη, πού βρίσκεται στό ἔσωτερικό τοῦ κοχλίου, καί ἐρεθίζουν τό αισθητήριο νεῦρο πού καταλήγει ἐκεῖ. Αὐτό μεταβιβάζει τή διέγερση στά ἐγκεφαλικά κέντρα τῆς ἀκοῆς (ἔδρα τους οἱ κροταφικοί λοβοί) μέ ἀποτέλεσμα νά παραχθεῖ ἀντίστοιχο ἀκουστικό αἶσθημα.

Ἀξιοπαρατήρητο εἶναι τό πῶς τά ἡχητικά κύματα, γιά νά ἐρεθίσουν τό αισθητήριο νεῦρο τῆς ἀκοῆς, ὑποχρεώνονται νά διασκελίσουν

καί νά χρησιμοποιήσουν ἀλλεπάλληλα ὄργανα πού παρεμβαίνουν στό δρόμο τους. Τό ἕνα μεταφέρει τήν ἐνέργεια στό ἄλλο, ἕως ὅτου ὁ ἐρεθισμός φτάσει στόν τελικό προορισμό του. Ἡ διαδικασία αὐτή ἔχει τό νόημα καί τή σκοπιμότητά της· τά ἐνδιάμεσα στοιχεῖα δέν ἐργάζονται μόνο γιά τήν ὑποδοχή καί τό ξεδιάλεγμα τῶν ἠχητικῶν κυμάτων, ἀλλά χρησιμεύουν καί ὡς θώρακας, γιά ν' ἀναχαιτίζουν τόν εἰσβολέα καί νά προστατεύουν τό αἰσθητήριο ὄργανο ἀπό τοὺς ὑπέρμετρα δυνατοὺς ἐρεθισμούς.

2. Τά ἀκουστικά αἰσθήματα

Τά ἀκουστικά αἰσθήματα διαιροῦνται σέ κρότους καί σέ τόνους (ἤχους). Οἱ κρότοι παράγονται ἀπό ἠχητικά κύματα πολύμορφα (διάφορου μήκους καί πλάτους) καί ἄρρυθμα. Οἱ τόνοι ἀπό κύματα τῆς ἴδιας μορφῆς καί περιοδικά, πού ἐπαναλαμβάνονται δηλαδή κατὰ ἰσόχρονα διαστήματα. Ὄταν θέτουμε σέ παλμική κίνηση τίς χορδές τῶν μουσικῶν ὀργάνων παράγονται ὁμοίομορφα καί περιοδικά ἠχητικά κύματα, γιά τοῦτο τά ἀκουστικά αἰσθήματα πού μᾶς δίνουν εἶναι τόνοι, ὄχι κρότοι.

Οἱ τόνοι διαφέρουν μεταξύ τους κατὰ τό ὕψος, τή δύναμη καί τήν ἀπόχρωση.

Τό ὕψος τοῦ τόνου ἐξαρτᾶται ἀπό τή συχνότητα τῶν παλμικῶν κινήσεων (τοῦ σώματος πού γεννᾷ τόν ἤχο), δηλαδή ἀπό τόν ἀριθμό τους, κατὰ δεύτερο λεπτό τῆς ὥρας. Ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμός αὐτός, τόσο ὑψηλότερος εἶναι ὁ τόνος πού παράγεται. Τό κατώτερο ὄριο εἶναι 15 δονήσεις κατὰ 1'' καί τό ἀνώτατο 20.000 (ἄλλοι ἐρευνητές ἀνεβάζουν τό ἀνώτατο ὄριο σέ 50.000). Ὄταν οἱ παλμικές κινήσεις εἶναι λιγότερες ἀπό 15 κατὰ 1'', δέν ἀκοῦμε τίποτα· πάνω ἀπό 20.000 (ἢ 50.000) προκαλοῦν πόνο καί βλάβη στήν ἀκοή.

Ἡ δύναμη τοῦ τόνου ἐξαρτᾶται ἀπό τό πλάτος τῶν ἠχητικῶν κυμάτων. Ὅσο πιό δυνατά χτυποῦμε μιά χορδή, τόσο μεγαλύτερο πλάτος ἔχουν οἱ παλμικές κινήσεις τοῦ ἀέρα πού παράγονται, καί ἐπομένως τόσο μεγαλύτερη ἔνταση θά ἔχει τό ἀκουστικό αἶσθημα πού θά μᾶς δώσει αὐτός ὁ ἐρεθισμός.

Ἡ ἀπόχρωση τοῦ τόνου ὀφείλεται στό πλῆθος καί τή δύναμη τῶν λεγόμενων συνοδευτικῶν ἢ ἀρμονικῶν τόνων. Ὄταν χτυ-

πρῶμε τῆ χορδῆ ἑνός μουσικοῦ ὄργάνου, δέν παράγεται ἕνας μόνο τόνος, ἀλλά ἐπειδὴ ἡ παλμικὴ κίνηση μεταδίνεται σέ ὅλα τὰ μέρη τοῦ μουσικοῦ ὄργάνου, παράγονται ταυτόχρονα καί πολλοί ἄλλοι τόνοι, ἀσθενέστατοι βέβαια, οἱ λεγόμενοι ἀ ρ μ ο ν ι κ ο ῖ (ὁ κύριος τόνος λέγεται β α σ ι κ ὸ ς). Αὐτοὶ οἱ συνοδευτικοὶ τόνοι δίνουν στὸν βασικό μίαν ιδιαίτερη ἀπόχρωση, ἀνάλογα μέ τὸ πλῆθος καί τῆ δύναμη πού ἔχουν. Ἔτσι, εὐκόλα διακρίνεται ὁ τόνος μι π.χ. τοῦ βιολιοῦ ἀπὸ τὸν ἴδιο σέ ὕψος καί δύναμη τόνου τῆς σάλπιγγας· δέν συνοδεύουν καί τούς δύο τόνους οἱ ἴδιοι κατὰ τὸν ἀριθμὸ καί τὴν ἔνταση ἁρμονικοί, ἀφοῦ τὰ δύο ὄργανα ἔχουν διαφορετικὸ κατὰ τὴν ὕλη καί τὸ σχῆμα ἀντηχεῖο. Ἡ μεταξύ τῶν δύο μι διαφορά εἶναι διαφορά ὡς πρὸς τὴν ἀπόχρωση.

3. Ἡ ἀκοή αἰσθησις ἀναλυτικὴ

Ἡ ἀκοή εἶναι αἰσθησις ἀναλυτικὴ. Σέ μιά μουσικὴ συναυλία ἀπὸ τὰ ὄργανα τῆς ὀρχήστρας παράγονται ταυτόχρονα διάφοροι τόνοι. Τὸν καθένα ὅμως κ' ἐμεῖς (καί προπάντων ὁ διευθυντὴς τῆς ὀρχήστρας πού προσέχει στὴν ἀκρίβεια καί στοῦ συντονισμό τῶν ὀργάνων) τὸν ἀκοῦμε χωριστά, καί μπορούμε νὰ διακρίνουμε καθαρά τὸν ἕνα ἀπὸ τὸν ἄλλο. Δυσκολία (σὴ μὴ ἐξασκημένη ἀκοή) παρουσιάζει μόνο ἡ διάκριση τῶν προκαλούμενων ἀπὸ παλμικὲς κινήσεις πού οἱ συχνοτήτες τους ἔχουν μεταξύ τους σχέση ἐκφραζόμενη μέ μικροὺς ἀκέραιους. Τέτοιοι λ.χ. τόνοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀποτελοῦν τὴ λεγόμενη στὴ γλώσσα τῆς Μουσικῆς ὁ γ δ ὁ η (ἡ σχέση ἐδῶ εἶναι 1 πρὸς 2), π ἔ μ π τ η (2 πρὸς 3) καί τ ε τ ἄ ρ τ η (3 πρὸς 4). Τούτους τούς ἀκοῦμε στενά ἐνωμένους. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις μιλοῦμε γιὰ σ υ γ χ ῶ ν ε υ σ η τῶν τόνων,

4. Τὸ αἰσθητήριον τῆς ὄρασης

Τὸ αἰσθητήριον τῆς ὄρασης, τὸ μάτι, εἶναι ἕνα λεπτὸ καί θαυμαστὸ γιὰ τὴν τελειότητα τῆς κατασκευῆς του ὄργανο. Μοιάζει μέ σκοτεινὸ φωτογραφικὸ θάλαμο, καί ὅπωςδὴποτε ἐκτελεῖ ἀνάλογο ἔργο. Οἱ φωτεινὲς ἀκτίνες (ἠλεκτρομαγνητικὲς κυμάνσεις) πού ἐκπέμπονται ἀπὸ τὰ φωτιζόμενα ἀντικείμενα, εἶναι ὁ ὀπτικὸς ἐρεθισμὸς. Αὐτὲς μπαίνουν ἀπὸ τὴν κ ὀ ρ η, διαθλῶνται ἀπὸ τὸν κ ρ υ σ τ α λ λ ῶ δ η φακό, πού εἶναι ἀμφίκυρτος καί διαφανῆς (βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸ κυκλικὸ διά-

φραγμα πού ονομάζεται ἴρις), καθώς και από τά άλλα διαθλαστικά μέσα του ματιού, κυρίως από τό ὕε λ ὦ δ ε ς ὕ γ ρ ὀ, πού γεμίζει τόν πίσω ἀπό τήν ἴριδα θάλαμο, και φτάνουν στόν ἀ μ φ ι β λ η σ τ ρ ο ε ι δ ῆ χ ι τ ὠ ν α. Ὁ χιτώνας αὐτός (ἀμφιβληστροειδής θά πει: μοιάζει μέ δίχτυ) εἶναι λεπτή μεμβράνη πού ἀπλώνεται στό βάθος του ματιού, και πταίζει τό ρόλο τῆς ευαίσθητης στό φῶς φωτογραφικῆς πλάκας: ἀπάνω του σχηματίζονται τά «εἶδωλα» τῶν ἀντικειμένων. Ὅταν ἐξετάζουμε τόν ἀμφιβληστροειδή στό μικροσκόπιο, βλέπουμε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό πολλές νευρικές στοιβάδες. Ἐκείνες πού διεγείρονται ἀμέσως ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν κυμάνσεων, εἶναι ἄθροισμα νευρικῶν κυττάρων ἰδιόμορφων· οἱ ἀποφυάδες τους καταλήγουν σέ σωμάτια διαφορετικά κατά τό σχῆμα, τά λεγόμενα ρ α β δ ί α και κ ω ν ί α· μέ αὐτά συνδέεται τό ὀπτικό νεῦρο. Εἶναι πιθανόν ὅτι μέ τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις (τίς φωτεινές ἀκτίνες) προκαλοῦνται στά ραβδία και στά κωνία χημικές μεταβολές πού διεγείρουν τίς ἴνες του ὀπτικοῦ νεύρου. Μέ τό νεῦρο τοῦτο μεταδίνεται ἡ διέγερση στό εἰδικό γιά τήν ὄραση ἐγκεφαλικό κέντρο πού βρίσκεται στήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια του ἰνιακοῦ λοβοῦ του ἐγκέφαλου, και ἔτσι γεννιῶνται τά ὀπτικά αἰσθήματα.

Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια του ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα δέν εἶναι ἐξίσου εὐαίσθητη στούς ὀπτικούς ἐρεθισμούς. Τήν μεγαλύτερη ευαίσθησία ἔχει ὁ ἀμφιβληστροειδής σέ ὀρισμένη θέση κοντά στόν πίσω πόλο του ματιού. Ἡ θέση αὐτή ονομάζεται ὦ χ ρ ῆ κ η λ ί δ α, ἔχει ἔκταση 1 - 2 χιλιοστόμ. και ἀποτελεῖται σχεδόν μόνο ἀπό κωνία. Εἶναι ἡ θέση τῆς πιό καθαρῆς ὄρασης. Γι' αὐτό, ὅταν παρατηροῦμε, περιστρέφουμε τούς βολβούς τῶν ματιῶν μας ἔτσι ὥστε τά «εἶδωλα» τῶν ἀντικειμένων νά σχηματιστοῦν ἀκριβῶς ἀπάνω στήν ὦχρη κηλίδα. Τότε τά βλέπουμε μέ μεγάλη σαφήνεια.

Θά ἐπαναλάβουμε και γιά τό μάτι ὁ,τι εἶπαμε παραπάνω (§ 1 τούτου του κεφ.) γιά τό αὐτί: εἶναι ὄργανο ὑποδοχῆς ἀλλά συνάμα και ἄμυνας του ὄργανισμοῦ ἀέναντι στίς ἐπιδράσεις του περιβάλλοντος. Περιλαμβάνει ἀλλεπάλληλα διαθλαστικά και διακριτικά μέσα πού σκοπό ἔχουν νά ξεδιαλέγουν τούς ἐρεθισμούς, ἀλλά και νά ἀναχαιτίζουν τούς ὑπέρμετρα δυνατούς, και ἔτσι νά προστατεύουν τόν ὄργανισμό μας.

5. Ὀπτικά αἰσθήματα: τὰ χρώματα

Τό χρώμα δέν εἶναι ιδιότητα τῶν ἀντικειμένων, ἀλλά ποιότητα τῶν ὀπτικῶν αἰσθημάτων. Μέ ἄλλους λόγους: χωρίς τὰ μάτια μας καί τόν μηχανισμό τους τὰ ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου θά μπορούσαν νά ἔχουν τίς ἄλλες ιδιότητές τους, ὄχι ὅμως καί χρώμα. Παίρνουν χρώμα ὅταν β λ έ π ο ν τ α ι. Τοῦτο γίνεται ὡς ἑξῆς: Τά ἀντικείμενα πού βρίσκονται σέ τελείως ἀφώτιστο χῶρο, μᾶς φαίνονται μαῦρα. Τό μα ὐ ρ ο δέν εἶναι αἶσθημα χρώματος, ἀλλά στέρση καθε παρόμοιου αἰσθήματος. Ὅταν φωτιστοῦν (μέ φυσικό ἢ τεχνητό φῶς) πέφτουν ἀπάνω τους ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις. Τά σώματα, ἀνάλογα μέ τή σύστασή τους, ἄλλες ἀπό τίς κυμάνσεις αὐτές τίς ἀπορροφοῦν καί ἄλλες τίς ἀνακλοῦν. Οἱ ἀνακλώμενες, ὅταν ἔρχονται στά μάτια μας, ἐρεθίζουν τόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα τους καί, ἀνάλογα μέ τό μήκος τους, προκαλοῦν τό αἶσθημα ὀρισμένου χρώματος. Σέ μήκος κύματος 700 μ.μ. ἀντιστοιχεῖ τό κ ό κ κ ι ν ο χρώμα, 580 μ.μ. τό κ ί τ ρ ι ν ο, 500 μ.μ. τό π ρ ά σ ι ν ο, 480 μ.μ. τό γ α λ ά ζ ι ο κ.ο.κ. Κυμάνσεις μήκους πάνω ἀπό 750 μ.μ. καί κάτω ἀπό 330 μ.μ. δέν ἐρεθίζουν τόν ἀμφιβληστροειδή, ἐπομένως δέν προκαλοῦν ὀπτικά αἰσθήματα. Ὅταν ἕνα σῶμα ἀνακλᾷ χωρίς διάκριση ὅλες τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις πού δέχεται μόλις φωτιστεῖ, τότε γίνεται ὄρατό ὡς ἄ σ π ρ ο. Τό ἄσπρο εἶναι σύνθεση ὄλων τῶν χρωμάτων· τό ἠλιακό φῶς ἀναλυόμενο πρισματικά ἀποδειχεται ὅτι περιέχει ὅλα τὰ χρώματα. Ἀντίθετα, ὅταν ἕνα σῶμα ἀπορροφᾷ ὅλες τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις πού δέχεται καί δέν ἀνακλᾷ καμιά, εἶναι σά νά μή φωτίζεται· ἐπομένως μᾶς δίνει τήν ἐντύπωση τοῦ μαύρου. Γιά τοῦτο, τό ἄσπρο καί τό μαῦρο, καθώς καί τό φαιό (γκρίζο) πού γίνεται μέ τήν ἀνάμειξή τους, ὀνομάζονται χρωματισμοί ο ὐ δ έ τ ε ρ ο ι.

6. Διάγραμμα τῶν χρωμάτων

Τέσσερα εἶναι τὰ θ α σ ι κ á χρώματα: τό κόκκινο, τό κίτρινο, τό πράσινο καί τό γαλάζιο. Ἀπό τήν ἀνάμειξή τους παράγονται ὅλα τὰ ἄλλα.

Ἀπό τήν ἀνάμειξη:

του κόκκινου και του κίτρινου - τό πορτοκαλί.

Του κόκκινου και του γαλάζιου - τό πορφυρό και τό μώβ
(i ÷ δ ε ς).

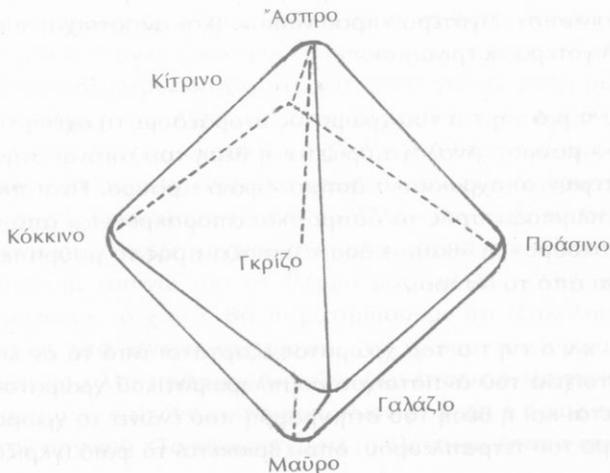
Του γαλάζιου και του πράσινου - τό γαλαζοπράσινο.

Του πράσινου και του κίτρινου - τό κίτρινοπράσινο.

“Ας σημειωθεί ότι εδώ μιλούμε για ανάμειξη όχι χρωστικών ουσιών, αλλά των χρωμάτων ως όπτικων αισθημάτων. ‘Ως χρωστικές ουσίες, όταν λ.χ. ανακατώνονται τό κίτρινο και τό γαλάζιο, μάς δίνουν τό πράσινο. ‘Ως όπτικά όμως αισθήματα δίνουν τό φαιό (γκρίζο). Για ν’ αναμείξουμε τά χρώματα ως αισθήματα, μεταχειριζόμαστε την εξής μέθοδο: Σκεπάζουμε ένα κυκλικό δίσκο με χαρτί π.χ. κόκκινου χρώματος· στο κέντρο του δίσκου κολλάμε ένα μικρότερο κυκλικό χαρτί χρώματος π.χ. κίτρινου. Όταν με ειδικό μηχανήμα περιστρέφουμε γρήγορα τόν δίσκο, τόν βλέπουμε νά έχει χρώμα πορτοκαλί. Τό κόκκινο και τό κίτρινο αναμείχθηκαν ως όπτικά αισθήματα και μάς έδωσαν τό πορτοκαλί.

Κόκκινο και πράσινο - κίτρινο και γαλάζιο με την ανάμειξη τους εξουδετερώνονται άμοιβαία και δέν δίνουν άλλο χρώμα, αλλά τό ουδέτερο φαιό (γκρίζο). Για τούτο λέγονται συμπληρωματικά: συμπληρωματικό του κόκκινου τό πράσινο, και του πράσινου τό κόκκινο· συμπληρωματικό του κίτρινου τό γαλάζιο, και του γαλάζιου τό κίτρινο.

Μπορούμε λοιπόν νά κατατάξουμε τά χρώματα σ’ ένα όκτάεδρο, για νά δείξουμε τίς μεταξύ τους σχέσεις. ‘Ως εξής:

Στις τέσσερις γωνίες του τετράπλευρου που σχηματίζεται στη μέση, τοποθετούμε τα τέσσερα βασικά χρώματα: το κόκκινο απέναντι στο πράσινο, και το κίτρινο απέναντι στο γαλάζιο (διαγώνια). Στη γραμμή που περνάει από το κέντρο του τετράπλευρου (πηγαίνει από τη μία κορυφή του οκτάεδρου, την άνω, στην άλλη, την κάτω) τοποθετούμε όλες τις αποχρώσεις του ουδέτερου φαιού (γκρίζου), από το άσπρο έως το μαύρο (κατακόρυφος άξονας). Στο κέντρο είναι η θέση του καθατού φαιού. Σ' αυτό καταλήγουν με την ανάμειξή τους κατά ζεύγη το κόκκινο και το πράσινο, το κίτρινο και το γαλάζιο, το άσπρο και το μαύρο. Στο οκτάεδρο τούτο μπορούν να καταταχθούν όλοι οι χρωματισμοί ανάλογα με τις ιδιότητές τους.

7. 'Ιδιότητες τῶν χρωμάτων

Αυτές είναι τρεις: ἡ ποιότητα, ἡ λαμπρότητα καὶ ἡ πυκνότητα.

Ποιότητα τοῦ χρώματος είναι ἡ σχέση του πρὸς τὰ τέσσερα βασικά. Ἀνάλογα ὀρίζεται ἡ θέση του ἄνω στο ὀκτάεδρο τῶν χρωμάτων. Π.χ. τὸ κίτρινοπράσινο κατὰ τὴν περιεκτικότητά του σὲ πράσινο τοποθετεῖται στὴ γραμμὴ πού ἐνώνει τὸ κίτρινο καὶ τὸ πράσινο ἄλλοτε πιὸ κοντὰ καὶ ἄλλοτε πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὸ πράσινο, καὶ λέγεται πιὸ «πρασινωπὸ», λιγότερο «πρασινωπὸ», (καὶ ἀντίστοιχα: πιὸ «κίτρινωπὸ» ἢ λιγότερο «κίτρινωπὸ».

Λαμπρότητα τοῦ χρώματος ὀνομάζουμε τὴ σχέση του πρὸς τὸ ἄσπρο - μαύρο. Ἀνάλογα ὀρίζεται ἡ θέση του ἄνω στὴν εὐθεία τῶν ουδέτερων αποχρώσεων: ἄσπρο - φαιὸ - μαύρο. Εἶναι πιὸ «ἀνοιχτό» ὅσο πλησιάζει πρὸς τὸ ἄσπρο (καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ μαύρο)· πιὸ «σκοῦρο» (ἢ «βαθύ») ὅσο πλησιάζει πρὸς τὸ μαύρο (καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ ἄσπρο).

Ἡ πυκνότητα τοῦ χρώματος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν καὶ πόσα περιέχει στοιχεῖα τοῦ ἀντίστοιχου συμπληρωματικοῦ χρώματος. Ἀνάλογα ὀρίζεται καὶ ἡ θέση του στὴ γραμμὴ πού ἐνώνει τὸ χρῶμα τούτο μὲ τὸ κέντρο τοῦ τετράπλευρου, ὅπου βρίσκεται τὸ φαιὸ (γκρίζο). Γιατί

όσο πίο πολύ περιέχει κάτι από τό συμπληρωματικό του, τόσο πλησιάζει πρós τό φαιό (γκρίζο)· όσο λιγότερο, τόσο απομακρύνεται από τό φαιό (γκρίζο), άφου – καθώς είπαμε – ή ανάμειξη τών συμπληρωματικών χρωμάτων μās δίνει τό ουδέτερο φαιό (γκρίζο). Πυκνότερο είναι λοιπόν τό «καθαρότερο» κόκκινο ή κίτρινο· εκείνο πού έχει λιγότερο ανάμειχτεί μέ τό συμπληρωματικό του (πράσινο στήν πρώτη περίπτωση, γαλάζιο στή δεύτερη).

Ή ποιότητα του χρώματος είναι άποτέλεσμα του μή κ ο υ ς τών ήλεκτρομαγνητικών κυμάτων πού προκαλούν τό αίσθημα. Ή λαμπρότητα άποτέλεσμα κυρίως του π λ ά τ ο υ ς αυτών τών κυμάτων. Καί ή πυκνότητα εξαρτάται από τό άν ό έρεθισμός πού προκαλεί τό αίσθημα, είναι κυμάνσεις μέ τό ίδιο μήκος καί πλάτος (τότε τό χρώμα είναι «καθαρό») ή πληθος κυμάνσεων διαφορετικού μήκους καί πλάτους (όπότε τό χρώμα δέν είναι «καθαρό»). – Ας σημειωθεί όμως ότι καί τό πλάτος τών κυμάνσεων επηρεάζει τήν ποιότητα του χρώματος, καί τό μήκος τους τή λαμπρότητά του.

8. Τά φαινόμενα τής αντίθεσης τών χρωμάτων

Είπαμε παραπάνω (§ 6) ότι τά συμπληρωματικά χρώματα, εάν ανάμειχτούν κατά ζεύγη, έξουδετερώνουν τό ένα τό άλλο καί δίνουν τό αίσθημα του φαιου (γκρίζου). Πρέπει όμως νά διεκρινίσουμε ότι τουτο συμβαίνει μόνο όταν οι έρεθισμοί επιδρουν τ α υ τ ό χ ρ ο ν α στήν ίδια θέση του άμφιβληστροειδη χιτώνα, γιατί τότε γίνεται μείξη τών χρωμάτων ως αισθημάτων. Αντίθετα, όταν οι έρεθισμοί επιδρουν δ ι α δ ο χ ι κ ά, ή είναι ταυτόχρονοι αλλά όχι στήν ίδια θέση του άμφιβληστροειδη χιτώνα, τά συμπληρωματικά χρώματα δέν έξουδετερώνουν, αλλά δυναμώνουν ή προκαλούν τό ένα τό άλλο. Εάν π.χ. τοποθετήσουμε ένα κόκκινο χαρτί τετραγωνικού σχήματος στο κέντρο δίσκου γκρίζου, προσηλώσουμε άπάνω του τό βλέμμα μας επί 20'' - 30'' καί έπειτα απομακρύνουμε τό χαρτί, θά παρατηρήσουμε ότι εξακολουθοϋμε νά τό βλέπουμε στο κέντρο του δίσκου, τό χρώμα του όμως δέν είναι πλέον κόκκινο αλλά πράσινο. Δηλαδή, ενώ έπαψε ό έξωτερικός έρεθισμός, παραμένει ή εικόνα του αντικειμένου μέ χρώμα όμως συμπληρωματικό του άρχικου. (Τό κόκκινο χαρτί τό βλέπουμε έπειτα πράσινο, καί

τό πράσινο κόκκινο· τό κίτρινο χαρτί τό βλέπουμε έπειτα γαλάζιο, καί τό γαλάζιο κίτρινο). 'Η εικόνα αυτή όνομάζεται μ ε τ ε ί κ α σ μ α*.

Τό ίδιο συμβαίνει καί μέ τούς ουδέτερους χρωματισμούς. "Όταν προσηλώνουμε τό βλέμμα μας επί 20'' - 30'' άπάνω σέ μιά μαύρη μορφή σέ άσπρο φόντο καί έπειτα κοιτάζουμε μίαν άσπρη επιφάνεια, ξαναβλέπουμε τή μορφή, αλλά τώρα είναι φωτεινή καί τό φόντο σκοτεινό. Στην περίπτωση αυτή τό μετείκασμα μοιάζει μέ τό άρνητικό μιās φωτογραφικής πλάκας.

'Εκτός από τή διαδοχική ύπάρχουν δύο ακόμη αντίθεσεις όπτικών αισθημάτων: ή σ ύ γ χ ρ ο ν η, καί ή ά ν τ ί θ ε σ η τής λ α μ π ρ ό τ η τ α ς.

"Όταν στό κέντρο δίσκου κ ό κ κ ι ν ο υ στό χρώμα τοποθετήσουμε φύλλο χαρτιού γκρίζου, σκεπάσουμε όλόκληρο τόν δίσκο μέ πολύ λεπτό διάφανο χαρτί (γιά νά μή φαίνεται καθαρό τό περίγραμμα του σκεπασμένου φύλλου) καί κοιτάζουμε προσηλωμένοι τόν δίσκο επί μερικά δευτερόλεπτα, θά παρατηρήσουμε ότι τό γκρίζο χαρτί παίρνει μιά π ρ ά σ ι ν η απόχρωση. 'Εάν ό δίσκος έχει χρώμα πράσινο, ή απόχρωση θά είναι κόκκινη. 'Ομοίως στόν κίτρινο δίσκο είναι γαλάζια, καί στόν γαλάζιο δίσκο κίτρινη. Οι χρωματισμένες δηλαδή επιφάνειες έχουν τήν τάση νά προκαλούν τριγύρω τους τά χρώματα τά συμπληρωματικά πρός τό δικό τους. Τοῦτο είναι τό φαινόμενο τής σύγχρονης αντίθεσης.

'Η αντίθεση τής λαμπρότητας παρουσιάζεται στην έξής περίπτωση: 'Εάν πάρουμε δύο φύλλα χαρτιού γκρίζου (τής ίδιας πυκνότητας) καί τά τοποθετήσουμε τό ένα άπάνω σέ φόντο μαύρο, τό άλλο άπάνω σέ φόντο άσπρο, θά παρατηρήσουμε ότι τό πρώτο φύλλο φαίνεται πίο

* Τό μετείκασμα παίζει σημαντικό ρόλο στην όρασή μας. "Όταν πάψει ό εξωτερικός έρεθισμός, δέν σταματā άμέσως ή διεγερση τών κυττάρων του άμφιβληστροειδή χιτώνα· αυτά εξακολουθούν επί 1/10 περίπου του 1'' νά διεγείρονται, μέ αποτέλεσμα νά συνεχίζεται τό όπτικό αίσθημα ως μετείκασμα. Αύτός είναι ό λόγος πού δέν ξεχωρίζουμε τή μίαν εικόνα από τήν άλλη, όταν μάς προβάλλονται σέ μίαν όθόνη μέ χρονικήν άπόσταση μεταξύ τους μικρότερη από 1/10 του 1''. Τοῦτο συμβαίνει λ.χ. στόν κινηματογράφο· εκεί μάς παρουσιάζονται μέ μεγάλη ταχύτητα οι άλλεπάλληλες εικόνες μιās σκηνής, καί έτσι δέν προφταίνουμε νά ιδούμε τή μιά χωριστά από τήν άλλη, αλλά έχουμε τήν εντύπωση ενιαίας εικόνας σέ συνεχή κίνηση.

«άνοιχτό» γκριζο, τό δεύτερο πιό «σκοῦρο» (βαθύ). Τοῦτο συμβαίνει ἐπειδή τό μαῦρο ὅπως καί τό ἄσπρο φόντο προκαλεῖ τό συμπληρωματικό του χρώμα, αὐτό ἐνώνεται μέ τό γκριζο τοῦ χαρτιοῦ καί μεγαλώνει ἢ μικραίνει τή λαμπρότητά του.

Στό φαινόμενο τῆς ἀντίθεσης ὀφείλεται ἡ σαφήνεια μέ τήν ὁποία διαγράφεται τό περίγραμμα τῶν ἀντικειμένων πού βλέπουμε· χάρη σ' αὐτήν ξεχωρίζουμε καθαρά μέ τήν ὄραση τό ἕνα ἀντικείμενο ἀπό τό ἄλλο. Γιατί δέν ἀφήνει νά γίνεται μαλακά καί ἀδιόρατα ἡ μετάβαση ἀπό τή μιάν ἀπόχρωση στήν ἄλλη, κ' ἔτσι νά σβήνουν τά «σύνορα» τῶν πραγμάτων· καθώς ἐμφανίζεται τό συμπληρωματικό χρώμα ἐμποδίζει τή σύγχυση.

9. Ἡ ἀχρωματοψία

Ἀχρωματοψία ὀνομάζουμε τήν πάθηση ὅπου ὁ ἄρρωστος δέν βλέπει τά χρώματα ὅπως οἱ φυσιολογικοί ἄνθρωποι.

Δύο εἶναι τά εἶδη τῆς: ἡ γ ε ν ι κ ῆ καί ἡ μ ε ρ ι κ ῆ ἀχρωματοψία. Στήν πρώτη περίπτωση ὁ ἄρρωστος βλέπει ὅλα τά χρώματα σάν ἀποχρώσεις διάφορες τοῦ φαιοῦ (γκρίζου), ἀπό τό ἄσπρο ἕως τό μαῦρο. Ἡ πάθηση εἶναι σπάνια· συνηθέστερη εἶναι ἡ δεύτερη: ἡ μερική ἀχρωματοψία. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἄρρωστος δέν βλέπει ὅπως ἐμεῖς τό κόκκινο καί τό πράσινο, ἢ τό κίτρινο καί τό γαλάζιο χρώμα. Ἡ ἀναισθησία ἀπέναντι στό πρῶτο ζευγάρι χρωμάτων εἶναι συνηθέστερη (4 - 5% τῶν ἀνδρῶν πάσχουν ἀπ' αὐτήν· στίς γυναῖκες παρουσιάζεται σπανιότερα) καί λέγεται δ α λ τ ο ν ι σ μ ό ς, ἀπό τό ὄνομα τοῦ Ἑλλοῦ φυσικοῦ John Dalton (1766 - 1844) πού ἔδωσε πρῶτος τήν ἀκριβή περιγραφή τῆς. Ὅσοι πάσχουν ἀπό δαλτονισμό αἰσθάνονται τό κίτρινο καί τό γαλάζιο χρώμα ὅπως οἱ φυσιολογικοί ἄνθρωποι, τό κόκκινο ὅμως καί τό πράσινο τά βλέπουν σάν ἀποχρώσεις διάφορες τοῦ φαιοῦ (γκρίζου). Πάντως ἡ ἀχρωματοψία (ιδίως ἡ μερική) δέν γίνεται σοβαρό ἐμπόδιο στή ζωή ἐκείνων πού τήν ἔχουν· ἡ ὄρασή τους διακρίνει τίς χρωματικές διαφορές τῶν ἀντικειμένων μέ τό δικό της τρόπο. Γι' αὐτό ἄλ- λωστε οἱ ἴδιοι δέν ἔχουν ἐπίγνωση τῆς ἐλαττωματικότητάς τους.

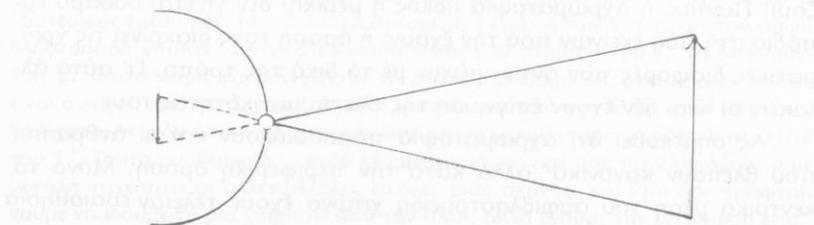
Ἐς σημειωθεῖ ὅτι ἀχρωματοψία παρουσιάζουν καί οἱ ἄνθρωποι πού βλέπουν κανονικά· ἀλλά κατά τήν περιφερική ὄραση. Μόνο τά κεντρικά μέρη τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦ χιτώνα ἔχουν τέλεια εὐαισθησία

στά χρώματα. Οί πρός τήν περιφέρεια ζώνες εἶναι ἀπέναντι στά χρώματα τυφλές. Οί ὀπτικοί ἐρεθισμοί πού πέφτουν στίς ζώνες αὐτές, προκαλοῦν αἰσθήματα οὐδέτερων χρωματισμῶν (τῆς κλίμακας ἄσπρο - φαιό - μαῦρο). Ἐνάμεσα σέ αὐτές καί τίς κεντρικές θέσεις τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ ὑπάρχει διάμεση ζώνη, ὅπου παρατηρεῖται μερική ἀχρωματοψία. Οἱ τρεῖς περιοχές δέν εἶναι μέ πολλή σαφήνεια χωρισμένες. Τά φαινόμενα αὐτά διαφεύγουν τήν προσοχή μας ἐξαιτίας τῆς συνήθειας πού ἔχουμε νά προσέχουμε πάντοτε ὅ,τι βλέπουμε μέ τήν κεντρική ὄραση.

Ἐχει ἀπό μερικούς φυσιολόγους διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀχρωματοψία σχετίζεται μέ τό πλῆθος, τήν κατανομή καί τή λειτουργία τῶν ρ α β δ ϵ ν καί τῶν κ ω ν ι ω ν στά ὅποια (ὅπως εἴπαμε στήν § 4) καταλήγουν οἱ ἀποφυάδες τῶν νευρικών κυττάρων τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα. Τά ραβδία φαίνεται ὅτι εἶναι τό ὄργανο μέ τό ὅποιο βλέπουμε ὅταν τά ὄρατά ἀντικείμενα φωτίζονται παραπολύ ἀδύνατα. Μέ τή διέγερσή τους προκαλοῦνται αἰσθήματα ὄχι χρωμάτων, ἀλλά μόνον διάφορων ἀποχρώσεων τοῦ φαιοῦ (γκρίζου). Γιά τοῦτο, στό ἀμυδρό φῶς δέν διακρίνουμε τά χρώματα, καί ὅλα μᾶς φαίνονται λιγότερο ἢ περισσότερο γκρίζα. Μέ τόν δυνατό φωτισμό παύουν νά λειτουργοῦν τά ραβδία καί ἡ ὄραση γίνεται μέ ὄργανο τά κωνία, ὅποτε ἔχουμε αἰσθήματα χρωμάτων. Ὑποτίθεται λοιπόν ὅτι σέ ὄσους πάσχουν ἀπό ἀχρωματοψία τά ραβδία δεσπόζουν (ὅπως κατὰ τήν περιφερική ὄραση τοῦ κανονικοῦ ἀνθρώπου) καί τά κωνία ἀδρανοῦν (ἢ λειτουργοῦν ἀνάμυαλα).

10. Πῶς δέν βλέπουμε ἀνάποδα τά ἀντικείμενα

Ἄφου οἱ φωτεινές ἀκτίνες πού ἐκπέμπονται ἀπό τά φωτιζόμενα ἀντικείμενα, γιά νά φτάσουν στόν ἀμφιβληστροειδή χιτῶνα, διασταυρώνονται στό κεντρικό σημεῖο τῆς κυρτῆς ἐπιφάνειας τῶν ματιῶν μας καί περνοῦν ἀπό τήν κόρη στό βάθος τους, τά εἰδῶλα τῶν πραγμάτων πού βλέπουμε πρέπει νά σχηματίζονται ἐκεῖ ἀνάποδα, κατὰ τό ἐξῆς σχῆμα:

Ἡ σκέψη αὐτή θέτει τὸ ἐρώτημα: πῶς παρά τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἀντικείμενα ἐντυπώνονται ἀνάστροφα (τὰ «ἀπάνω» «κάτω» καί τὰ «κάτω» «ἀπάνω», τὰ «δεξιὰ» «ἀριστερά» καί τὰ «ἀριστερά» «δεξιὰ»), ἐμεῖς τὰ βλέπουμε «σωστά»; Ὅσοι ὅμως διατυπώνουν αὐτὴ τὴν ἀπορία λησμονοῦν ὅτι ἡ ἀ ν τ ῖ λ η ψ η (ὅπως ἐξηγήσαμε στὸ κεφ. 10) τελεῖται ὄχι μόνο μὲ μιὰν αἴσθησι, ἀλλὰ μὲ ὀλόκληρο τὸν αἰσθητηριακὸ ὀπλισμὸ τῆς συνείδησης, καί συνάμα μὲ τὴ σύμπραξι τῆς μνήμης καί τῆς κριτικῆς λειτουργίας. Ἐκείνη ἡ σύμπραξι (καί μάλιστα νωρὶς ὄχι μόνο στὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καί στὴ ζωὴ τοῦ γένους, «ὄντογενετικά» λοιπὸν καί «φυλογενετικά») τὰ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ «ἐκπαιδεύονται» κατὰ κάποιον τρόπο καί μὲ τὴ συνήθεια ἀποκτοῦν τὴν ἐξ ἑσ ἡ ς πού ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν καθιερωμένη ὄψιν τῆς πραγματικότητας. Ἔχουμε δηλαδή ἐδῶ ἕνα εἶδος ἀ γ ω γ ῆ ς τῶν ματιῶν μας νὰ βλέπουν «ἀπάνω» ὅ,τι βρίσκεται κοντὰ στὴ γραμμὴ τῆς κεφαλῆς μας, «κάτω» ὅ,τι βρίσκεται κοντὰ στὴ γραμμὴ τῶν ποδιῶν μας, «δεξιὰ» πρὸς τὸ δεξιὸν χεῖρ, «ἀριστερά» πρὸς τὸ ἀριστερὸν – σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορίαν πού ἔχουμε ἀπὸ τὴν αἴσθησιν, καί γενικὰ ἀπὸ τὴν πείρα (τὴ δική μας καί τῶν συνανθρώπων μας).

Τὴν ἀπόδειξιν μᾶς ἔχει δώσει ἕνα πείραμα πού ἔκανε ἀπάνω τοῦ ὀ Ἀμερικανὸς ψυχολόγος George Stratton: Κράτησε κλειστὸ τὸ ἕνα τοῦ μάτι καί φόρεσε στὸ ἄλλο ἕνα φακὸ πού ἀναποδογύριζε τὰ εἶδωλα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ. Στὴν ἀρχὴ ἔβλεπε ἀνάστροφα τὰ ἀντικείμενα τοῦ περιβάλλοντός του. Ἐπειτα ὅμως ἀπὸ μερικές ἡμέρας ἡ ὄρασί του προσαρμόστηκε σὲ τὴν νῆες συνθήκας καί παρά τὴν παρέμβαση τοῦ φακοῦ ἔβλεπε τὰ πράγματα «σωστά» – τὰ «ἀπάνω» ἀπάνω, τὰ «κάτω» κάτω, τὰ «δεξιὰ» δεξιὰ καί τὰ «ἀριστερά» ἀριστερά. Ὅταν ὅμως ἀργότερα ἀφαίρεσε τὸν τεχνητὸ ὀπλισμὸ τοῦ ματιοῦ του, Stratton ἄρχισε πάλιν νὰ βλέπει τὸν κόσμον ἀνάποδα, μόνο γιὰ λίγο ὅμως· γρήγορα ἡ ὄρασί του ξαναγύρισε σὲ τὴν παλαιὰ τῆς συνήθειαν.

ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΩΜΑ ΜΑΣ

1. Όργανικά αισθήματα

Ό ρ γ α ν ι κ ά λέγονται τά αισθήματα πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τήν ἐσωτερική κατάσταση τοῦ σώματός μας. Τέτοια εἶναι ἡ πείνα καί ἡ δίψα, ἡ ἀκμή τῶν δυνάμεων καί ἡ κόπωση, ὁ κόρος καί ἡ στενοχώρια (ἀπό δύσπνοια, καρδιακή πάθηση κ.τ.λ.) καί ἄλλα. Σπουδαιότερα θεωροῦνται ἡ πείνα πού γίνεται αἰσθητή στό στόμαχι, καί ἡ δίψα πού τήν αἰσθανόμαστε στή γλῶσσα, στόν οὐρανίσκο καί στό λάρυγγα.

Ἡ βιολογική σκοπιμότητα τῶν ὀργανικῶν αισθημάτων εἶναι φανερή· αὐτά μᾶς εἰδοποιοῦν γιά τίς ἀνωμαλίες πού παρουσιάζονται στά ὄργανα τοῦ σώματός μας καί μᾶς παρακινοῦν (ὅπως καί τά αισθήματα τοῦ πόνου) νά προνοήσουμε ἔγκαιρα γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς κανονικῆς λειτουργίας τους. Ἐχουν ἐπίσης μεγάλη σημασία καί γιά τή συναισθηματική μας ζωή (καθώς θά ἰδοῦμε στά ἐπόμενα, μέρος Δεύτερο, κεφ. 1ο, § 2).

Δέν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἐάν ὑπάρχουν εἰδικά αἰσθητήρια γιά τά ὀργανικά αισθήματα.

2. Μυϊκά αισθήματα

Εἶναι ἐκεῖνα πού μᾶς δίνουν πληροφορίες γιά τή θέση τῶν μελῶν τοῦ σώματός μας, τίς κινήσεις τους καί τήν ἀντίστασή τους ἀπέναντι στά ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου (π.χ. ὅταν προσπαθοῦμε νά σηκώσουμε ἕνα θάρος). Χάρη στά μυϊκά αισθήματα μπορούμε μέ κλειστά μάτια νά προσδιορίσουμε μέ ἀκρίβεια τή θέση καί τίς κινήσεις τῶν χεριῶν, τῶν ποδιῶν, τῆς κεφαλῆς καί τῶν λοιπῶν μελῶν μας. Ὅτι

τοῦτο τό ὀφείλουμε σέ ἰδιαίτερην αἴσθηση, τό βεβαιωνόμαστε ἀπό τίς παθολογικές περιπτώσεις ὅπου ὁ ἄρρωστος ὅταν δέν βλέπει, κινεῖ π.χ. τόν βραχίονά του ἀλλά δέν μπορεῖ νά καθορίσει τή θέση καί τίς κινήσεις του. Γι' αὐτό καί τόν ἀφήνει ἐπί μακρό χρόνο σέ στενόχωρες θέσεις πού δίνει στό χέρι του ὁ γιατρός.

Τά εἰδικά γιά τά μυϊκά αἰσθήματα αἰσθητήρια βρίσκονται στούς μῦς, στούς τένοντες καί στίς ἄρθρώσεις.

Ἡ σημασία τους γιά τήν ὑγεία καί τήν προστασία τοῦ σώματος εἶναι φανερή.

3. Στατικά αἰσθήματα

Μέ τά στατικά αἰσθήματα μαθαίνουμε πῶς εἶναι τοποθετημένο ἢ πῶς κινεῖται (ἄχι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό μέλος ἀλλά ὁλόκληρο) τό αῶμα μας, ἐάν ἰσορροπεῖ ἢ ὄχι.

Στήν περίπτωση αὐτή αἰσθητήρια ὄργανα εἶναι οἱ ἡμικύκλιοι σωληνες καί τά λιθοφόρα κυστίδια πού βρίσκονται στό μέσα μέρος τῶν αὐτιῶν. Στήν ἀρχή οἱ φυσιολόγοι ὑπέθεταν ὅτι καί τά ὄργανα αὐτά μαζί μέ τόν κ ο χ λ ί α χρησίμευαν γιά τή λειτουργία τῆς ἀκοῆς. Ὅταν ὄμως πειραματικά ἀφαιρέθηκαν ἀπό ζῶα καί παρατηρήθηκαν οἱ ἀνωμαλίες πού ἐπακολούθησαν, ἀποδείχτηκε ὅτι σ' αὐτά ὀφείλονται τά στατικά αἰσθήματα πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τήν ἰσορροπία τοῦ σώματος, τή θέση καί τίς κινήσεις του.

Οἱ ἡμικύκλιοι σωληνες εἶναι τρεῖς καί ἔχουν μέ τέτοιο τρόπο τοποθετηθεῖ ὥστε ν' ἀποτελοῦν τρία ἐπάλληλα ἐπίπεδα πού ἀντιστοιχοῦν στίς τρεῖς διαστάσεις τοῦ χώρου (μῆκος, πλάτος καί βάθος). Οἱ σωληνες αὐτοί εἶναι γεμάτοι ἀπό λεμφατικό ὑγρό καί ἀπό τά τοιχώματά τους φυτρώνουν τριχίτες πού εἰσδύουν μέσα στό ὑγρό. Ὅταν κινούμαστε πρὸς τά ἔμπρός, τό λεμφατικό ὑγρό τοῦ ὀριζόντιου σωλήνα ἐξαιτίας τῆς ἀδράνειας φέρεται πρὸς τά πίσω καί πιέζει τίς τριχίτες πού βρίσκονται σ' ἐκεῖνο τό μέρος· αὐτές διεγείρουν ἓνα εἰδικό αἰσθητήριο νεῦρο καί ἔτσι ἀντιλαμβανόμαστε τήν κίνηση πού ἔκανε τό αῶμα μας, ἀκόμη καί στήν περίπτωση πού ἔχουμε κλειστά τά μάτια καί ἄλλοι μᾶς μετακινοῦν (π.χ. ὅταν βρισκόμαστε μέσα σέ κινούμενο ἀνελκυστήρα ἢ σέ ταλαντευόμενο πλοῖο). Τό ἴδιο συμβαίνει καί κατά τίς κινήσεις τοῦ

σώματός μας προς τὰ άπάνω καί προς τὰ κάτω, ή προς τὰ δεξιά καί προς τὰ άριστερά, άλλα στους άλλους δύο σωλήνες.

Τών λιθοφόρων κυστιδίων ή λειτουργία είναι πιθανότατα ή έξης: Μέσα σέ κάθε κυστίδιο ύπάρχει στερεό σωματίο πού όνομάζεται $\omega \tau \omicron \lambda \iota \theta \omicron \varsigma$ καί στηρίζεται πάλι άπάνω σέ τριχίτσες. Οί κινήσεις του σώματος μεταβάλλουν τή θέση των ώτολίθων στή σχέση τους μέ τίς τριχίτσες καί έτσι προκαλείται νευρική διέγερση πού μέ ειδικά νεύρα μεταβιβάζεται στα αντίστοιχα έγκεφαλικά κέντρα (στόν προμήκη μυελό καί στήν παρεγκεφαλίδα). Έκει γίνεται αισθητή καί ρυθμίζεται ή ίσορροπία του σώματος.

Έτσι έξηγείται τό φαινόμενο ότι κουφοί χωρίς λαβύρινθο (στ' αυτιά) δέν αισθάνονται τόν ήλιγγο πού παθαίνουν οί κανονικοί άνθρωποι όταν στριφογυρίζουν πολλές φορές· ούτε, βυθισμένοι στό νερό, μπορούν νά προσδιορίσουν τή θέση του σώματός τους. Ό λόγος είναι ότι δέν ύπάρχει σ' αυτούς όργανο για στατικά αισθήματα.

Τή σημασία των ώτολίθων μέσα στό αισθητηριακό σύστημα απέδειξε ό Γερμανός φυσιολόγος Α. Kreide (1906) μέ τό έξης πείραμα:

Οί καραβίδες χάνουν μερικές φορές τούς ώτολίθους τους καί άποκτούν άλλους από τὰ υλικά του περιβάλλοντός τους. Ό Kreide στό έργαστήριό του έπέτυχε τὰ πειραματόζωά του νά βάλουν στή θέση των χαμένων ώτολίθων τους σφαιρίδια από σίδηρο. Όταν έπειτα πλησίαζε ένα μαγνήτη στή μιά πλευρά του ζώου, εκείνο γύριζε από τήν άλλη, επειδή είχε τό αισθημα ότι έπεφτε προς τή διεύθυνση του μαγνήτη. Έάν τὰ σφαιρίδια, αντί νά βρίσκονται μέσα, ήσαν κολημένα απέξω στήν κεφαλή του, τό ζώο ή έμενε αδιάφορο στήν έλξη του μαγνήτη, ή συρότανε παθητικά προς αυτόν. Έπομένως τὰ αισθητά των ώτολίθων (των φυσικών ή των τεχνητών) πού έθεταν σέ διέγερση τό αντίστοιχο αισθητήριο νεύρο.

ΝΟΜΟΙ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

1. Ἡ προσαρμογή

Ἡ πειραματική ψυχολογική ἔρευνα τῶν σχέσεων μεταξύ ἐρεθισμῶν καί αἰσθημάτων ἔχει καταλήξει σέ ἀξιοσημείωτα πορίσματα πού ἐξηγουν τή στάση τοῦ ὀργανισμοῦ ἀπέναντι στοῦ περιβάλλοντος καί διαφωτίζουν ἀπ' αὐτή τήν πλευρά τόν ψυχικό μας βίο. Ἴδου μερικά:

Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ αἰσθήσεις μας λειτουργοῦν μέ τέτοιο τρόπο ὥστε ν' ἀντιλαμβανόμαστε τελειότερα ὅ,τι κινεῖται καί μεταβάλλεται παρά τό ἀκίνητο καί ἀναλλοίωτο. Ὄταν λ.χ. οἱ εἰκόνες τῶν ἀντικειμένων σχηματίζονται ὄχι στό κέντρο τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα (δηλαδή στή θέση τῆς σαφέστατης ὄρασης) ἀλλά στήν περιφέρεια, καί τά ἀντικείμενα πού βλέπουμε μένου ἀκίνητα, δέν μπορούμε νά ἀντιληφθοῦμε τό μέγεθός τους οὔτε νά προσδιορίσουμε μέ ἀκρίβεια σέ τί ἀπόσταση βρίσκονται. Ἀντίθετα, ὅταν κινοῦνται, τά ἀντιλαμβανόμαστε μέ εὐκολία καί σαφήνεια, ἀκόμα καί μέ τήν περιφερική ὄραση. Ὄστε μικρό μόνο μέρος τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα προορίζεται γιά τήν ἀντίληψη ἀκίνητων, ἐνῶ ὀλόκληρος ἔχει τήν ἰδιότητα νά ἀντιδρᾷ σέ ἐρεθισμούς πού προέρχονται ἀπό κινούμενες μορφές. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τίς ἄλλες μεταβολές. Ὄταν λ.χ. προσηλώσουμε τό βλέμμα μας ἀπάνω σέ μιὰ καί τήν ἴδια θέση, πού φωτίζεται σταθερά καί μέ τήν ἴδια ἔνταση, θά παρατηρήσουμε ὅτι σιγά - σιγά ἐξαφανίζονται ὅλες οἱ διαφορές λαμπρότητας καί χρωμάτων: τό σκοτεινό φωτίζεται, ἀντίθετα τό λαμπρό σκοτεινιάζει καί τά χρώματα πηγαίνουν πρὸς τό γκριζό. Δηλαδή τά μάτια μας ἐξοικειώνονται στήν ἐπίδραση τοῦ φωτός καί δέν ἀντιδρῶν πιά στίς διαφορές.

Τό φαινόμενο τοῦτο λέγεται π ρ ο σ α ρ μ ο γ ῆ.

Ἡ προσαρμογή παρατηρεῖται ὄχι μόνο στήν ὄραση, ἀλλά καί στίς

Άλλες αισθήσεις: περισσότερο στις αισθήσεις της θερμότητας και της πίεσης και στην όσφρηση, ελάχιστα στην ακοή. Όταν μπαίνουμε σε δωμάτιο κλειστό, αισθανόμαστε τη μυρωδιά του: έπειτ' από λίγο δεν μās μυρίζει τίποτα – προσαρμόστηκε ή όσφρησή μας. Επίσης, μόλις τό βάζουμε, αισθανόμαστε τό βάρος του καπέλου μας: έπειτα δεν τό κιάθουμε πιά – έγινε κι' έδω προσαρμογή.

Μέ τήν προσαρμογή τών αισθητηρίων όργάνων μας στους έρεθισμούς του περιβάλλοντος τό σταθερό και άμετάβλητο χάνουν σιγά-σιγά τήν άξία τους γιά τήν αντίληψή μας, ενώ αντίθετα τό νέο και διαφορετικό γίνονται αισθητά μέ μεγαλύτερη ένταση. Η βιολογική σκοπιμότητα αύτης τής τακτικής είναι φανερή: ό όργανισμός μας έχει πολύ μεγάλη ανάγκη νά αντιλαμβάνεται άμέσως τό νέο και άπροσδόκητο, γιατί άπ' αυτά συνήθως άπειλείται, εάν δεν προλάβει νά αντιδράσει, ενώ τό παλαιό και άμετάβλητο τόν ενδιαφέρουν λιγότερο ή καθόλου, άφου άπ' αυτά δεν μπορεί πιά νά διατρέξει κίνδυνο.

2. Ο νόμος του Weber

Γιά κάθε είδος έντυπίωσεων πρέπει ό έρεθισμός, ό ίκανός νά διεγείρει τό αντίστοιχο αισθητήριο όργανο, νά ύπερβεί όρισμένην ελάχιστη τιμή έντασης γιά νά κατορθώσει νά προκαλέσει αίσθημα. Τοϋτο τό επιβεβαιώνει ή καθημερινή πείρα. Φωνές λ.χ. στό περιβάλλον μας, πού είναι παραπολύ αδύνατες, δεν άκούγονται: και ύπάρχουν πιέσεις άπάνω στό δέρμα μας, μέ τόσο μικρήν ένταση, πού δεν γίνονται αισθητές. Η ελάχιστη τιμή έντασης του έρεθισμού πού μπορεί νά δώσει αίσθημα όνομάζεται, στή γλώσσα τής έπιστήμης, κ α τ ώ φ λ ι. Τό κατώφλι τοϋτο πού άποτελεί τό μέτρο ευαισθησίας του κάθε αισθητηρίου όργάνου (όσο χαμηλότερο είναι γιά ένα όργανο, τόσο τό όργανο τοϋτο έχει μεγαλύτερη ευαισθησία) είναι διαφορετικό γιά τίς διάφορες αισθήσεις και ποικίλλει κατά τούς όργανισμούς – ό άλφα μπορεί νά έχει μεγαλύτερη ευαισθησία άπό τόν βήτα στήν όσφρηση π.χ. ή στήν αίσθηση τής θερμότητας.

Κ α τ ώ φ λ ι δ ι α φ ο ρ ä ς λέγεται τό μέγεθος (ή ελάχιστη τιμή) πού πρέπει νά έχει ή διαφορά έντασης δύο όμοειδών έρεθισμών, γιά νά προκαλέσουν δύο χωριστά αισθήματα. Όταν λ.χ. βρισκόμαστε σε δω-

μάτιο πού φωτίζεται από ένα κερι, και ανάψουμε ένα δεύτερο κερι, άμέσως θά άντιληφθούμε τή διαφορά στόν φωτισμό. Έάν όμως τό δωμάτιο φωτίζεται από έκατό κεριά και προστεθει σ' αυτά άκόμη ένα, μέ όλο πού και σ' αυτή τήν περίπτωση ή ένταση του φωτισμού αύξηθηκε άντικειμενικά τόσο όσο και στην προηγούμενη (κατά μία μονάδα), δέν θά αιστανθούμε καμιά διαφορά. Τά άστέρια τά βλέπουμε τή νύχτα όχι όμως και τήν ήμέρα, άν και ή άκτινοβολία τους παραμένει νύχτα - μέρα ή ίδια. Έπίσης τόν ήχο του ρολογιού τόν άκούμε μόνο όταν επικρατεί τριγύρω ήσυχία· στόν θόρυβο δέν τόν άκούμε. Κ.ο.κ. Από τά παραδείγματα αυτά συμπεραίνουμε ότι μία και ή ίδια αύξηση έντασης του έρεθισμού άλλοτε γίνεται και άλλοτε δέν γίνεται αισθητή. Η πειραματική έρευνα έδειξε ότι όσο πιό δυνατός είναι ένας έρεθισμός, τόσο περισσότερο πρέπει νά αύξηθει ή δύναμή του, για νά γίνει αισθητή κάποια διαφορά. Μέ άλλα λόγια:

Η αύξηση τής δύναμης ενός έρεθισμού, για νά προκαλέσει αισθητήν αύξηση στην ένταση του αισθήματος, πρέπει νά είναι άνάλογη προς τόν αρχικό έρεθισμό.

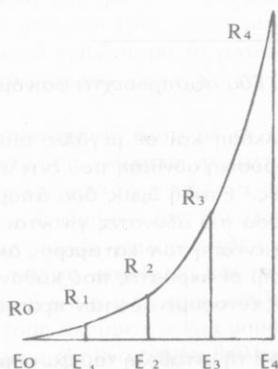
Αυτόν τό νόμο τόν διατύπωσε πρώτος ό φυσιολόγος Ernst Weber και για τούτο φέρει τό όνομά του.

Μέ βάση τό νόμο του Weber, ό G. Th. Fechner έδωσε στή σχέση έρεθισμού και αισθήματος τή μαθηματική διατύπωση:

$$E = K \cdot \log R$$

(όπου E σημαίνει τό αισθημα και R τόν έρεθισμό).

Ο τύπος έρμηνεύεται: τό αισθημα αύξάνεται σέ ένταση άνάλογα μέ τόν λογάριθμο τής δύναμης του αντίστοιχου έρεθισμού. Ένώ δηλαδή τά αισθήματα δυναμώνουν κατά άριθμητική πρόοδο, οι αντίστοιχοι έρεθισμοί μεγαλώνουν (ως προς τήν ισχύ) κατά γεωμετρική πρόοδο, Κατά τό άπέναντι σχήμα:

Μέ αυτή τή διατύπωση ό νόμος όνομάζεται νόμος του Fechner.

Ακριβέστερες παρατηρήσεις και μετρήσεις απέδειξαν ότι ο νόμος του Weber (καί πολύ περισσότερο ο αντίστοιχος τύπος του Fechner) ισχύει κατά προσέγγιση και με μεγάλα περιθώρια μόνο για τὰ αισθήματα ὄρασης, ἀκοῆς, βάρους, πίεσης και κινήσεων. Ἡ ἐφαρμογή του στή γεύση και στήν ὄσφρηση εἶναι ἀμφίβολη. Ἐπειτα, γενικά, οἱ παραπολύ ἀδύνατοι ὅπως και οἱ παραπολύ δυνατοί ἐρεθισμοί δέν ὑπακούουν σ' αὐτόν. Ἀποδείχτηκε ἀκόμη ὅτι ἡ ἀναλογία πού τονίζει ὁ νόμος, μεταξύ ἐρεθισμῶν και λογαρίθμων τῶν αἰσθημάτων δέν εἶναι γιά ὅλες τίς αἰσθήσεις ἡ ἴδια.

Ὅπωςδήποτε ὁ νόμος του Weber ἔχει μεγάλη σημασία. Βεβαιώνεται μέ αὐτόν ὅτι τὰ αἰσθητήρια ὄργανά μας ἔχουν τήν ἰκανότητα νά προσαρμόζουν τήν εὐαισθησία τους πρὸς τή δύναμη τῶν ἐρεθισμῶν. Εἶναι πολύ εὐαίσθητα ἀπέναντι στούς ἀδύνατους ἐρεθισμούς και συνάμα λιγότερο εὐαίσθητα ἀπέναντι στούς δυνατούς. Ὅταν ὁ ἐρεθισμός εἶναι δυνατός, πρέπει νά αὐξηθεῖ κατά πολύ ἡ δύναμή του, γιά νά ἀντιληφθοῦμε τή διαφορά, ἐνῶ στούς ἀδύνατους ἐρεθισμούς και μικρή μόνο αὐξηση τῆς ἔντασης γίνεται ἀμέσως αἰσθητή.

Ἡ βιολογική σκοπιμότητα αὐτῆς τῆς ιδιότητας εἶναι φανερή. Μιά εὐαίσθητη στά μικρά βάρη ζυγαριά εἶναι ἀχρηστη ὅταν πρόκειται νά ζυγίσουμε μ' αὐτήν βαριά ἀντικείμενα· ἀπό τό ἄλλο μέρος οἱ ζυγαριές γιά τὰ μεγάλα βάρη (ὅπως λ.χ. τῶν τελωνείων, πού ἐλέγχουν τό βάρος μεγάλων φορτίων) δέν ἔχουν ἐνδείξεις γιά μικρά μεγέθη. Ἀντίθετα τὰ αἰσθητήριά μας ἔχουν κατασκευαστεῖ ἔτσι ὥστε νά ἐκτελοῦν τό ἔργο τους και μέ ἀδύνατους και μέ δυνατούς ἐρεθισμούς.*

* Ἴδου δύο ἀξιοπρόσεχτα φαινόμενα:

I. Ἀκόμη και σέ μεγάλες αἰθουσες συναυλιῶν οἱ ἀκροατές ἀκοῦνε τήν ἴδια μουσική σύνθεση πού ἐκτελεῖται ἀπό τήν ὀρχήστρα, ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέση τους. Ἐπειδή ὅμως ὅσο ἀπομακρύνεται κανεῖς ἀπό τήν πηγή τῶν ἐρεθισμῶν, τόσο πιά ἀδύνατες γίνονται οἱ ἐντυπώσεις του, θά περιμέναμε (ἀφοῦ ἡ ἀπόλυτη ἔνταση τῶν καταμέρους ἀκουστικῶν αἰσθημάτων μεταβάλλεται μέ τήν ἀπόσταση) οἱ ἀκροατές πού κάθονται στίς πίσω θέσεις νά ἀκοῦνε κάτι «ἄλλο» ἀπό τούς εὐνοουμένους τῶν πρώτων καθισμάτων.

II. Μέ τή μεταβολή του φωτισμοῦ ἡ ἔνταση τῶν ἀκτίνων πού ἐκπέμπουν τὰ διάφορα ἀντικείμενα αὐξομειώνεται. Ἐντούτοις, και μέ τό περισσότερο και μέ τό

3. Ἡ εἰδικὴ ἐνέργεια τῶν αἰσθητηρίων. Νόμος τοῦ Müller

Κάθε αἰσθητήριο ὄργανο δέχεται ὀρισμένο εἶδος ἐρεθισμῶν, ἐνῶ σὲ ἄλλους ἐρεθισμούς μὲνει ἀναίσθητο ἢ ἐλάχιστα ἀντιδρᾶ. Π.χ. τὸ αἰσθητήριο τῆς ὄρασης ἐρεθίζεται ἀπὸ τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις, τῆς ἀκοῆς ἀπὸ τίς παλμικές δονήσεις τοῦ ἀέρα κ.ο.κ. Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τούτους εἰδικούς ἐρεθισμούς ὑπάρχουν καὶ οἱ γενικοί πού μποροῦν νά ἐπιδράσουν ἀπάνω σὲ πολλὰ αἰσθητήρια ὄργανα, π.χ. τὸ ἠλεκτρικὸ ρεῦμα. Στίς περιπτώσεις αὐτές τὸ ποιόν τοῦ αἰσθήματος πού προκαλεῖται, δέν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ ἐρεθισμοῦ ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φύση τοῦ αἰσθητηρίου ὄργανου πού ἐρεθίζεται, καὶ ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ μέρους τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος ὅπου μεταβιβάζεται ἡ διέγερση.

Π.χ. ὁ ἀμφιβληστροειδῆς χιτώνας τῶν ματιῶν ἐρεθίζεται ὄχι μόνον ἀπὸ τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις τοῦ φωτός, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἠλεκτρικὸ ρεῦμα, ἀκόμη καὶ ὅταν πιέσουμε τὰ βλέφαρα. Πάντοτε ὅμως μέ τούτους ἐρεθισμούς τούτους προκαλοῦνται μόνον ὀπτικά αἰσθήματα. Ἡ λεγόμενη χορδὴ τοῦ τυμπάνου τῶν αὐτιῶν, πού περνάει ἀπὸ πίσω του, περιλαμβάνει μερικές ἴνες τοῦ νεύρου τῆς γέυσης. Ἐάν ἀποκοπῆ ἡ

λιγότερο φῶς, ἐμεῖς ἐξακολουθοῦμε νά βλέπουμε τὰ πράγματα γύρω μας μέ τούτους ἴδιους χρωματισμούς. Ὁ Γερμανὸς ψυχολόγος Ewald Hering (1905) μέ εἰδικές μετρήσεις διαπίστωσε ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ λαμπρότητα τῶν μαύρων γραμμῶν ἐνός τυπωμένου βιβλίου εἶναι τὸ μεσημέρι τρεῖς φορές μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ λαμπρότητα τοῦ ἄσπρου χαρτιοῦ τὸ πρῶν· παρὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐμεῖς βλέπουμε μαύρα τὰ γράμματα καὶ τὸ μεσημέρι, ἄσπρὸ τὸ χαρτὶ καὶ τὸ πρῶν.

Ἡ παλαιότερη Ψυχολογία ἐξηγοῦσε τὰ φαινόμενα αὐτὰ μέ τὸ νόμο τοῦ Weber. Ἔλεγε δηλαδή ὅτι καὶ στίς δύο περιπτώσεις αὐξάνεται ἢ ἐλαττώνεται ἡ ἐνταση τῶν ἐρεθισμῶν, παραμένουν ὅμως ἀμετάβλητα τὰ πηλίκα τῶν ἐντάσεων, δηλαδή οἱ σχέσεις τους, καὶ γιὰ τοῦτο οἱ ἐντυπώσεις μας δέν ἀλλάζουν.

Σήμερα χάρις στὰ πειράματα καὶ στίς θεωρητικὲς ἀναλύσεις τῆς «μορφολογικῆς Ψυχολογίας», γνωρίζουμε ὅτι καὶ τὸ πρῶτο φαινόμενο καὶ τὸ δεύτερο ὀφείλεται στὴ μεγάλη στερεότητα πού ἔχουν οἱ μορφές στὴν ἀντίληψή μας (βλ. τὴν § 5, τοῦ 1ου κεφ.). Παρὰ τὴν ἀπόσταση ἀκούμε τὴν ἴδια μουσικὴ συμφωνία, καὶ μέ ὄλους τούτους φωτισμούς βλέπουμε τὴν ἴδια σελίδα βιβλίου, ἐπειδὴ τόσο ἡ μία μορφή ὅσο καὶ ἡ ἄλλη διατηρεῖ τὴ χαρακτηριστικὴ φυσιογνωμία της· παρὰ τὴν ἀλλοίωση πού παθαίνουν δέν διαλύονται.

χορδή (όποτε τό-νεῦρο δέν μπορεῖ νά φτάσει ἔως τή γλώσσα) καί ἐρεθιστεῖ τό ἄκρο της μέ πίεση ἢ μέ ἠλεκτρικό ρεῦμα, γεννιέται αἴσθημα γεύσης ὁμοιο πρὸς ἐκεῖνο πού προκαλεῖ ἀπάνω στή γλώσσα μιὰ οὐσία ξινή. Ἐπίσης ἐάν μέ βελόνη ζεστή (θερμοκρασία 35°) ἐρεθίσουμε σημεῖο ψύχους ἀπὸ κείνα πού βρίσκονται σκορπισμένα σέ ὅλη τήν ἐπιφάνεια τοῦ δέρματος, θά ἔχουμε αἴσθημα ὄχι θερμότητας, ἀλλά ψύχους.

Ἀπ' αὐτά καί παρόμοια ἄλλα φαινόμενα συμπεραίνουμε ὅτι:

Διάφοροι κατὰ τό εἶδος ἐρεθισμοί, ὅταν ἐπιδρῶν ἀπάνω στό ἴδιο αἰσθητήριο ὄργανο, προκαλοῦν πάντοτε τά ἴδια κατὰ τό ποιόν αἰσθήματα.

Καί ἀντίστροφα:

Ὁ ἴδιος κατὰ τό εἶδος ἐρεθισμός, ὅταν ἐπιδρῶ ἀπάνω σέ διάφορα αἰσθητήρια ὄργανα, προκαλεῖ διάφορα κατὰ τό ποιόν αἰσθήματα.

Π.χ. τό ἠλεκτρικό ρεῦμα στά μάτια προκαλεῖ αἰσθήματα ὀπτικά, στό δέρμα αἰσθήματα ἀφῆς, στό νεῦρο τῆς γεύσης αἰσθήματα γεύσης.

Αὐτόν τό νόμο πού λέγεται νόμος τῆς εἰδικῆς ἐνέργειας τῶν αἰσθητηρίων, τόν διατύπωσε πρῶτος ὁ φυσιολόγος Johann Müller (1826).

Γιά νά δεῖξει τή σημασία τοῦ νόμου τούτου ὁ Ἀμερικανός ψυχολόγος William James (1842-1910) λέγει: Β λ έ π ο υ μ ε τόν ἥλιο, ἐπειδή τό ὄργανο πού δέχεται τίς κυμάνσεις τοῦ φωτός, συνδέεται μέ τό ὀπτικό νεῦρο πού μεταβιβάζει τή διέγερση στό ὀπτικό κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου. Ἀ κ ο ὤ μ ε τόν κεραυνό, ἐπειδή τά κύματα τοῦ ἀέρα, πού γεννοῦν τόν ἦχο, φτάνουν ἔως τό ἐσωτερικό τῶν αὐτιῶν μας καί ἐρεθίζουν ἐκεῖ τό ἀκουστικό νεῦρο πού μεταβιβάζει τή διέγερση στό ἀκουστικό κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου. Ἄς ὑποθέσουμε ὁμως ὅτι κατορθώνουμε νά ἀλλάξουμε τούς συνδέσμους μέ τέτοιο τρόπο ὥστε τό ἐσωτερικό τῶν αὐτιῶν μας νά συνδεθεῖ μέ τό ὀπτικό νεῦρο καί τό ὀπτικό ἐγκεφαλικό κέντρο, καί ὁ ἀμφιβλοητροειδῆς χιτῶνας νά συνδεθεῖ μέ τό ἀκουστικό νεῦρο καί τό ἀκουστικό ἐγκεφαλικό κέντρο, χωρίς νά διαταραχτεῖ ἡ λειτουργία τῶν ὀργάνων μέ αὐτή τήν ἀλλαγὴ. Τότε, σύμφωνα μέ τό νόμο τοῦ Müller, θά σχηματιστεῖ στή συνειδησὴ μας μιὰ εἰκόνα τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ 'κείνη πού ἔχουμε τώρα: θά ἀ κ ο ὤ μ ε τόν ἥλιο καί θά β λ έ π ο υ μ ε τόν κεραυνό!

Ὁ νόμος λοιπὸν τῆς εἰδικῆς ἐνέργειας τῶν αἰσθητηρίων ἀποδείχνει πόσο ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου, πού ἔχουμε σχηματίσει μέ τήν ἀντίληψή μας, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τή σύσταση καί τή λειτουργία τοῦ νευρικοῦ μας συστήματος. Τό ζήτημα τοῦτο ἔχει πολὺ μεγάλη σπουδαιότητα γιὰ τή φιλοσοφία. Θέτει ἕνα ἀπὸ τά σοβαρότερα φιλοσοφικά προβλήματα: ἐάν δηλαδή ἡ ἐμπειρία καί ἡ ἐπιστήμη πού στη-

ρίζεται σ' αυτήν, είναι ικανές νά μᾶς δώσουν πιστήν εικόνα τῆς πραγματικότη-
τας. Γιατί δέν ἀποκλείεται ὄντα μέ ἄλλα μέσα καί μέ ἄλλην ὀργάνωση τοῦ νευρι-
κοῦ τους συστήματος νά βλέπουν ἕνα κόσμο ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό τόν δικό
μας, ἐπομένως νά ἔχουν καί μιάν ἐπιστήμη ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τή δική
μας.

ΟΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ἡ παράσταση

Ὅταν γιὰ πρώτη φορά ἀντίκρισα ἀπὸ τὸ πλοῖο τὴν προκυμαία καὶ τὰ γραφικὰ σπιτάκια τῆς Ὑδρας, ἡ ἐντύπωσή μου σχηματίστηκε (ὅπως λέγει τὰ πράγματα στὴ γλώσσα τῆς ἢ Ψυχολογία τῶν αἰσθημάτων) ἀπὸ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλία τῶν ὀπτικῶν αἰσθημάτων, πού τὰ εἶχαν προκαλέσει οἱ ἀντίστοιχοι ἐξωτερικοὶ ἐρεθισμοὶ καὶ τὰ εἶχε συνθετικὰ συλλάβει (σέ ἐνότητα μορφῆς) ἡ ἀντίληψή μου. Τώρα ὅμως πού ἐδῶ στὴν Ἀθήνα ἀκούω τὸν συνομιλητὴ μου νὰ ὀνομάζει τὸ ἔμορφο νησί (χρόνια πολλά ὕστερ' ἀπὸ 'κείνη τὴ μοναδική μου ἐπίσκεψη) πῶς γίνεται νὰ τὸ ἀναπολῶ καὶ νὰ ἔχω μέσα μου ὀλοζώντανη τὴν εἰκόνα του, ὅπως τὸ πρωτοεῖδα, ἀφοῦ δὲν ἔχω μπροστά μου τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο, γιὰ νὰ προσβάλλει τὰ αἰσθητήριά μου ὄργανα;

Ἡ ἐξήγηση πού δίνει ἡ ἐπιστήμη (χωρὶς καὶ νὰ μπορεῖ νὰ τὴ διασαφήσει περισσότερο στίς λεπτομέρειες) εἶναι ἡ ἑξῆς:

Καὶ ὅταν ἀκόμη πάψουν νὰ ἐνεργοῦν οἱ ἐξωτερικοὶ ἐρεθισμοὶ πού τίς εἶχαν προκαλέσει, οἱ εἰκόνες τῶν πραγμάτων δὲν χάνονται γιὰ τὴ συνείδησή μας (ἐάν βέβαια μᾶς εἶχαν τὸ τ ε ἐντυπωσιάσει ἢ – καθὼς λέγουμε ἀλληγορικά στόν κοινὸ λόγο – «εἶχαν χαραχτεῖ βαθιά» μέσα μας), ἀλλὰ διατηροῦνται («πού;» καὶ «πῶς;» δὲν γνωρίζουμε) σέ κατάσταση ἐτοιμότητας. Καὶ μόλις δοθεῖ ἡ ἀφορμὴ (μιὰ συναφὴς ἐντύπωση, ἀνάμνηση, σκέψη κτλ.) ξαναγεννιοῦνται μόνες τους. Αὐτὴ τὴ φορά ἡ διέγερση δὲν ἔρχεται ἀπέξω στὰ περιφερικὰ αἰσθητήρια ὄργανα, ἀλλὰ γίνεται ἀπευθείας στὰ ἐγκεφαλικά κέντρα πού εἶχαν λειτουργήσει γιὰ νὰ σχηματιστεῖ ἡ ἀρχικὴ ἀντίληψη. Αὐτὰ δραστηριοποιοῦνται καὶ ἀναπαράγουν τὴν εἰκόνα μέ τὸ ὑλικὸ πού εἶχαν ἀποθησαυρίσει.

Ἔτσι μποροῦμε καὶ «βλέπουμε» μέ κλειστά μάτια ἀγαπημένα μας πρόσωπα πού ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ἐγκαταλείψει τὸν κόσμον, «ἀκούμε» τὴ

φωνή τους, «αίσθανόμαστε» τήν ζεστασιά τῶν χεριῶν τους κ.ο.κ. σά νά τά ἔχουμε πάλι μπροστά μας καί νά ἐπικοινωνοῦμε μαζί τους.

Αὐτές οἱ ὑστερογενεῖς εἰκόνες ὀνομάζονται π α ρ α σ τ ά ρ α σ ε ἱ ς .

Οἱ παραστάσεις ἀποτελοῦν τό ἐ π ο π τ ἱ κ ὸ κεφάλαιο τῆς πείρας, πού συσσωρεύεται μέ τή μάθηση. Ἡ ἰκανότητα νά ἀποταμιεύει τίς ἐντυπώσεις του μέ τή μορφή παραστάσεων καί νά ἔχει τίς πληροφορίες τοῦ εἴδους τούτου στή διάθεσή του, ὅταν τίς χρειάζεται γιά ν' ἀντιμετωπίζει δύσκολες καταστάσεις, εἶναι ἓνα ἀπό τά πνευματικά προσόντα πού ἔδωσαν στόν ἄνθρωπο τό προβάδισμα μέσα στό βασίλειο τῶν ζώων.

Ἐ ἀναγνώστης πρέπει νά συνηθίσει ν' ἀκούει τή λέξη π α ρ ά σ τ α σ η μέ τό νόημα πού τῆς δίνει ἡ γλῶσσα τῆς Ψυχολογίας καί νά μή παρασύρεται ἀπό τή χρήση της στόν κοινό νεοελληνικό λόγο ὅπου σημαίνει τή θεατρική παράσταση ἢ τήν παράσταση τοῦ δικηγόρου στόν κατηγορούμενο πού ὑπερασπίζει, ἢ ἀκόμη τίς διπλωματικές παραστάσεις (=διαμαρτυρίες). Ἐ Ἄριστοτέλης ὀνομάζει τίς παραστάσεις «φαντάσματα» – λέξη πού δέν μπορούμε νά τή μεταχειριστοῦμε στή νεοελληνική μέ αὐτή τή σημασία.

Τά στοιχεῖα ἀπό τά ὅποια σχηματίζονται οἱ παραστάσεις (ἡ «ὕλη» τους) μᾶς εἶναι, κατά κανόνα, γνωστά ἀπό προηγούμενες ἐντυπώσεις. Ἐπομένως εἶναι εὐλόγο ὅτι ὁ γεννημένος τυφλός δέν μπορεῖ νά ἔχει ὀπτικές παραστάσεις· ἐπίσης ὁποῖος πάσχει ἀπό δαλτονισμό μπορεῖ νά ἔχει παραστάσεις μέ ὅλα τά ἄλλα χρώματα ἐκτός ἀπό τό κόκκινο καί τό πράσινο τοῦ φυσιολογικοῦ ἀνθρώπου.

2. Εἶδη παραστάσεων

Δύο εἶδη παραστάσεων διακρίνουμε: τίς μ ν η μ ο ν ἱ κ έ ς καί τίς φ α ν τ α σ τ ἱ κ έ ς . Οἱ πρῶτες ἀναφέρονται σέ ἀντικείμενα πραγματικά πού ἔπεσαν στήν ἀντίληψή μας· οἱ δεύτερες σέ ἀντικείμενα φανταστικά, πλάσματα τῆς φαντασίας μας. Καί τῶν φανταστικῶν παραστάσεων ἡ «ὕλη» μᾶς εἶναι γνωστή ἀπό προηγούμενες ἐντυπώσεις· ὁ συνδυασμός ὁμως τῶν στοιχείων πού τήν ἀποτελοῦν, δηλαδή ἡ «μορφή» τῆς εἰκόνας, εἶναι δημιούργημα τῆς δικῆς μας αὐτενέργειας. Συγκροτημένα μέ αὐτόν τόν τύπο δέν τά εἶχαμε ἔως τώρα γνωρίσει μέ τήν ἀντίληψή μας. Ἀ.χ. ἡ εἰκόνα ἑνός πεθαμένου φίλου πού διατηρεῖται μέσα

στή συνείδησή μας, είναι παράσταση μνημονική· ή νέα μελωδία που σχηματίζεται ως ακουστική εικόνα με τη δημιουργική φαντασία ενός μουσικοσυνθέτη, είναι παράσταση φανταστική. Αυτούς τούς ήχους έτσι συνδυασμένους δέν τούς είχε άκουσει ποτέ· τόν καθένα χωριστά, μέσα σέ άλλες τονικές καί ρυθμικές σχέσεις, τόν εγνώριζε. Τό νέο τώρα είναι ή μορφολογική τους συγκρότηση σέ πρωτότυπη μουσική φράση.

Τίς παραστάσεις τίς ονομάζουμε από τήν αίσθηση που μᾶς ἔδωσε τίς αντίστοιχες ἐντυπώσεις. Ἔχουμε λοιπόν παραστάσεις ὀπτικέσ, ἀκουστικέσ, κινητικέσ (ἀπό αἰσθήματα μουϊκά). Ἡ παράσταση π.χ. τῆς ὕδρας εἶναι ὀπτική, ἡ παράσταση τῆς μελωδίας ἀκουστική. Κινητικέσ εἶναι π.χ. οἱ παραστάσεις τῶν λέξεων που μπορούμε νά τίς γράψουμε μέ μάτια κλειστά, ἐπειδή μάθαμε τή γραφή τους μέ τήν ἄσκηση· οἱ αντίστοιχες ἐντυπώσεις ἔχουν σχηματιστεῖ μέ μουϊκά αἰσθήματα κατά τήν ἀντιγραφή. Ὁσφρητικέσ, δερμικέσ καί παραστάσεις γεύσης σπανιότατα παρατηροῦνται, τουλάχιστο στόν ὄριμο ἄνθρωπο.* Τοῦτο ἐξηγεῖται: καθώσ προχωροῦμε στήν ἡλικία (μέ τήν ἐξέλιξη που ἔδωσε στόν ἄνθρωπο ὁ τεχνικός πολιτισμός) οἱ ἀνάγκεσ τῆς ζωῆς ἐξυπηρετοῦνται σχεδόν ἀποκλειστικά μέ τήν ὄραση, τήν ἀκοή καί τήν μουϊκή αἴσθηση· γιά τοῦτο οἱ ἄλλες αἰσθήσεις μας ὑστέρησαν καί γίναμε φτωχότεροι ὡσ πρόσ τίς ἀντίστοιχες παραστάσεις.

3. Παράσταση καί ἐντύπωση

Οἱ συνηθισμένες παραστάσεις διαφέρουν ἀπό τίς ἐντυπώσεις:

α. Κατά τήν ἐντύπωση καί τή ζωηρότητα. Οἱ ἐντυπώσεις εἶναι ἐντονότερες καί ζωηρότερες· οἱ παραστάσεις ἀμυδρότερες, ἀσθενέστερες. Δέν ἔχει τήν ἴδια ἐνταση καί ζωηρότητα ἡ παράσταση ἐνός τοπίου ἢ μιᾶς μουσικῆς φράσης που διατηρεῖται μέσα στή συνείδησή μου, ὄσσην καί ἡ ἐντύπωση που εἶχα ὄταν εἶδα τό τοπίο ἐκεῖνο ἢ ἄκουσα ἐκεῖνη τή μουσική φράση.

* Χωρίς βέβαια νά λείπουν, ὄταν εὐνοοῦνται ἀπό τή φυσική προδιάθεση καί τή μακράν ἄσκηση, ὄπως συμβαίνει στούς λεγόμενους ἐμπειροτέχνες τούς εἰδικευμένους στήν ποιοτική ἐκτίμηση ὀρισμένων γεωργικῶν προϊόντων: π.χ. στούς *dégustateurs* (γιά τήν γεύση τῶν κρασιῶν καί τῶν τυριῶν) καί στούς *classificateurs* (γιά τήν ὄσφρηση τοῦ καπνοῦ ἢ τήν ἀφή τοῦ βαμβακιοῦ).

β. Κατά τήν ἀκρίβεια καί σαφήνεια. Συγκρινόμενες μέ τίς ἀντίστοιχες ἐντυπώσεις οἱ παραστάσεις εἶναι λιγότερο ἀκριβείς καί σαφείς. Παρουσιάζουν συνήθως κενά καί ἀοριστία, πού δέν τήν εἶχαν οἱ πρωτογενεῖς εἰκόνες, οἱ ἐντυπώσεις. Ἡ παράσταση λ.χ. ἐνός ζώου τῶν τροπικῶν χωρῶν, πού τό εἶδα πρῖν ἀπό καιρό σ' ἕνα ζωολογικό κήπο, εἶναι ἀσαφής καί ἔχει χάσματα (ὡς πρὸς ὀρισμένα χαρακτηριστικά πού δέν τά θυμοῦμαι πιά, γιατί ἴσως τότε δέν ἐνδιαφέρθηκα νά τά παρατηρήσω), ἐνῶ ἡ ἐντύπωση (ὅταν ἰδίως ἐνισχύεται καί κατευθύνεται ἀπό τήν προσοχή) μπορεῖ νά ἔχει μεγάλην ἀκρίβεια καί σαφήνεια.

γ. Κατά τή σταθερότητα. Οἱ ἐντυπώσεις, ἐάν ἀνανεώνονται μέ τήν παράταση τῶν ἐρεθισμῶν πού τίς προκαλοῦν, εἶναι σταθερότερες ἀπό τίς παραστάσεις, ἀκόμη καί ὅταν ἡ συνείδηση προσπαθεῖ νά τίς κρατήσῃ στήν ἐπιφάνειά της. Ἐνόσω λ.χ. παρατηρῶ τό ρολόγι πού βρίσκεται ἀπάνω στό γραφεῖο μου, ἡ ἐντύπωσή του εἶναι σταθερή. Ὅταν κλείσω τά μάτια καί φέρω στή συνείδησή μου τήν παράστασή του, αὐτή μένει γιά μιὰ στιγμή, ἀλλά γρήγορα γίνεται ὀλοένα πιο θαμπή καί ἐξαφανίζεται, γιά νά πάρῃ τή θέση της ἄλλη. Οἱ παραστάσεις φεύγουν ἢ μιὰ πίσω ἀπό τήν ἄλλη ὅπως οἱ εἰκόνες στήν ὀθόνη τοῦ κινηματογράφου.

Οἱ διαφορές αὐτές δέν ἰσχύουν ἀπόλυτα. Ἡ ψυχολογική ἔρευνα ἔδειξε ὅτι κάποτε οἱ παραστάσεις ἔχουν τήν ἴδια μέ τίς ἐντυπώσεις ἐνταση, σαφήνεια καί σταθερότητα. Ὑπάρχουν τύποι ἀνθρώπων πού ἀπό προδιάθεση καί ἄσκηση ἔχουν τήν ἰκανότητα νά σχηματίζουν μνημονικές παραστάσεις ζωηρότατες καί χωρίς χάσματα. Ἀναφέρεται τό παράδειγμα Γάλλου ζωγράφου πού ἔφτανε μόνο γιά μισή ὥρα νά συναναστραφεῖ ἕναν ἄνθρωπο καί νά παρατηρήσῃ τό πρόσωπό του, γιά νά ζωγραφίσῃ κατόπιν τήν εἰκόνα του, χωρίς πιά νά τόν βλέπει, μέ πολύ μεγάλην ἀκρίβεια· τέτοιες προσωπογραφίες ἔκανε γύρω στίς 300 κάθε χρόνο... Ἀποδείχθηκε ἀκόμη πειραματικά (ἀπό τοὺς ἀδελφούς Erich Richard καί Walter Jaensch 1925, 1926), ὅτι τήν ἰκανότητα νά σχηματίζουν ἐντονες καί σαφείς ὀπτικές παραστάσεις τήν ἔχουν πολλοὶ ἄνθρωποι (ἰδίως ἐφηβοὶ στήν ἡλικία τῶν 11 ἕως 15 ἐτῶν). Οἱ τύποι αὐτοὶ ὀνομάστηκαν εἰδητικοί. Ὁ εἰδητικός ἔχει τόσο ζωηρές καί σαφείς ὀπτικές παραστάσεις, ὥστε μπορεῖ νά περιγράψῃ σύνθετα

άντικείμενα ή περίπλοκες σκηνές από τις μνημονικές παραστάσεις του, με μεγαλύτερη κάποτε ακρίβεια και ζωνρότητα παρά εάν είχε μπροστά του και παρατηρούσε τά ίδια τά πράγματα ή γεγονότα.

Έξαιρετική ζωνρότητα και σαφήνεια παρουσιάζουν κάποτε και οι φανταστικές παραστάσεις των μυθιστοριογράφων και των δραματικών συγγραφέων. Περιγράφουν τούς ήρωες πού δημιουργούν με τή φαντασία τους με τόσην ακρίβεια και συμμετέχουν σέ τέτοιο βαθμό στά παθήματά τους, ώστε νομίζει κανείς ότι αναφέρονται σέ πραγματικά πρόσωπα πού έζησαν μαζί τους επί πολλά χρόνια.

Άκριβώς, επειδή δέν υπάρχει μεταξύ τους καμμία ψυχολογική διαφορά πού νά ισχύει άπόλυτα, συγγέονται σέ μερικές άνώμαλες ψυχικές καταστάσεις οι παραστάσεις μέ τις έντυπώσεις. (Βλ. όσα είπαμε ήδη γιά τήν ψευδαισθησία και τις παραισθήσεις στήν § 6 του 1ου κεφαλαίου). Αύτή καθεαυτήν ή έντύπωση, όταν είναι άδύνατη, δέν μπορεί νά ξεχωρίσει άπό τήν παράσταση· ούτε και ή παράσταση όταν είναι έντονη και σαφής, άπό τήν έντύπωση. Γιά τούτο, σέ τέτοιες περιπτώσεις, συχνά γελιόμαστε. Έάν π.χ. ό κρότος πού μου φάνηκε ότι άκουσα αύτή τή στιγμή, είναι πραγματικός ή πλασματικός, εάν δηλαδή έχω τώρα στή συνείδησή μου έντύπωση ή παράσταση άκουστική, πολλές φορές μπορώ νά βεβαιωθώ μόνο άπό τή σ υ ν έ χ ε ι α , δηλαδή άπό τά γεγονότα πού θά έπακολουθήσουν. Μέ τή συσχέτιση αύτών των γεγονότων πρός τό άμφισθητούμενο (συσχέτιση πού κάνει ή αντίλαμβανόμενη συνείδηση μέ τήν κριτική λειτουργία της) διαπιστώνω μέ βεβαιότητα ότι ό κρότος πού άκουσα ήταν πραγματικός, έχει δηλαδή ως έντύπωση παραχθεί άπό έξωτερικούς έρεθισμούς πού έφτασαν στό αισθητήριο όργανο τής άκοής μου. Γιατί ή π ε ι ρ α μ έ ξ ε ι δ ι δ ά ξ ε ι ότι ό πραγματικός κρότος έχει σέ παρόμοιες περιπτώσεις όρισμένες ά κ ο λ ο υ θ έ ι ε ς , σειράν έπόμενων έντυπώσεων, ενώ ό πλασματικός ως παράσταση δέν έχει αύτή τή συνέχεια. Έτσι μαθαίνουμε, άπό μικρήν ήλικία, νά διακρίνουμε τις φανταστικές παραστάσεις του όνείρου άπό τις έντυπώσεις· σιγά-σιγά άποκτούμε τό μ έ τ ρ ο , γιά νά ξεχωρίζουμε τήν παράσταση άπό τήν έντύπωση, και δέν γελιόμαστε πιά. Τούτο στίς άμφίβολες περιπτώσεις· όσο γιά τις βέβαιες, ή αντίλαμβανόμενη συνείδηση έχει άμεσα τή συναίσθηση ότι τό άντικείμενο πού βλέπει, άκούει, μυρίζει, γεύεται κτλ. είναι πραγματικό και όχι πλασματικό, τής φαντασίας δημιούργημα.

Άς σημειωθεί ακόμη ότι εξαιτίας τής ψυχολογικής όμοιότητας πού έχουν, οι έντυπώσεις μπορούν, κατά τήν αντίληψη, νά συγχωνεύονται μέ τις (άντίστοιχες) παραστάσεις σέ εικόνες όπου ό αριθμός των έντυπώσεων είναι πολύ περιορισμένος στή σχέση του πρός τό πλήθος των παραστάσεων πού έχουν ένυθει μαζί τους. Όταν λ.χ. παρατηρούμε γνωστά μας άντικείμενα (ένα έπιπλο του σπιτιού μας, τό πρόσωπο ενός άπό χρόνια τακτικού συνεργάτη μας κ.ο.κ.) ελάχιστα είναι τά στοιχεία πού πραγματικά βλέπουμε. Γιατί παρεμβαίνει ή

παράσταση της μορφής που διατηρείται σταθερή μέσα στη συνειδησή μας και συγχωνεύεται με την εντύπωση. Έτσι εξηγείται ότι δεν αντιλαμβανόμαστε τις μεταβολές που έχουν γίνει στα αντικείμενα αυτά: τό πώς λ.χ. αποχρωματίστηκε τό επιπλό μας ή ρυτιδώθηκε από την ηλικίωση τό πρόσωπο του συνεργάτη μας.

4. Ἡ ἐποπτεία

Ὡς πρὸς τή σαφήνεια καὶ τὴν ἀκρίβεια οἱ παραστάσεις παρουσιάζουν διάφορες διαβαθμίσεις. Ἄλλες εἶναι ἀμυδρότερες καὶ ἐλλειπτικότερες, ἄλλες πιὸ ξεκάθαρες καὶ δίχως χάσματα. Γιά τόν σχηματισμό σαφῶν καὶ ἀκριβῶν παραστάσεων οἱ προϋποθέσεις εἶναι: ἡ ψυχικὴ ὠριμότητα, ἡ προσοχὴ καὶ ἡ ἀσκησι. Τό παιδί (καὶ ὁ διανοητικὰ καθυστερημένος), ὁ ἐπιπόλαιος καὶ ἀπρόσεχτος, καθὼς καὶ ἐκεῖνος πού δέν ἀσκεῖ τὴν παρατηρητικότητά καὶ τὴ μνήμη του, ἔχουν ἀσαφεῖς καὶ ἀνακριβεῖς παραστάσεις.

Τίς ξεκάθαρες καὶ ἄρτιες παραστάσεις τίς ὀνομάζουμε ἐποπτείες.

Κατὰ τὴν προέλευσή τους διαιροῦμε τίς ἐποπτείες σέ δύο εἶδη: α. σ' ἐκεῖνες πού σχηματίζονται ἀπὸ ἄμεση ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου· καὶ β. σ' ἐκεῖνες πού πηγὴ τους ἔχουν ἀντιλήψεις ἄλλων προσώπων, πού μᾶς μεταδόθηκαν («πληροφορίες»). Ὅποιος περιεργάστηκε μέ προσοχὴ τόν Παρθενῶνα μπορεῖ ν' ἀποκτήσει ξεκάθαρη καὶ ἀρκετὰ πλήρη παράστασή του, δηλαδή ἐποπτεία ἀπὸ ἄμεση ἀντίληψη. Ἐποπτεία μπορεῖ νά ἔχει καὶ τῆς πυραμίδας τοῦ Χέοπα, χωρὶς νά ταξιδέψει στὴν Αἴγυπτο, ὄχι ὁμως ἀπὸ ἄμεση ἀντίληψη ἀλλὰ μέ τὴν ἀνάγνωσι ὑπεύθυνων καὶ λεπτομερῶν περιγραφῶν τοῦ μνημείου. Μέ αὐτόν τόν τρόπο σχηματίζουμε καὶ ἐποπτείες ἱστορικῶν προσώπων καὶ γεγονότων. Πολύτιμη, σέ τέτοιες περιπτώσεις, εἶναι ἡ βοήθεια πού μᾶς δίνουν οἱ μνημονικὲς παραστάσεις καὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ συναφὴ (ὁμόλογα) ἀντικείμενα· μέ στοιχεῖα γνωστὰ συνθέτουμε τό ἄγνωστο.

5. Παραστατικοὶ τύποι

Μεγάλες διαφορὲς παρατηροῦνται ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους ὡς πρὸς τὴ σαφήνεια τῶν παραστάσεων πού διατηροῦν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τό εἶδος τῶν παραστάσεων πού σχηματίζουν κατὰ προτίμησι. Οἱ

διαφορές αυτές οφείλονται κυρίως στη φυσική προδιάθεση του κάθε ατόμου, κατά δεύτερο λόγο σε μακράν άσκηση (πού τήν επιβάλλουν ή κοινωνική θέση και ή επαγγελματική του απασχόληση, γενικά ο τρόπος και οί ανάγκες τής ζωής του).

Άλλοι διατηρούν σαφείς και ακριβείς κατά προτίμηση τής όπτικές, άλλοι τής άκουστικές και άλλοι τής κινητικές (μουϊκές) παραστάσεις. Τούς πρώτους όνομάζουμε ό π τ ι κ ο ύ ς , τούς δεύτερους ά κ ο υ σ τ ι κ ο ύ ς και τούς τρίτους κ ι ν η τ ι κ ο ύ ς τύπους. (Οί παραστάσεις από άλλες αισθήσεις είναι, όπως είπαμε, στην §2, σπάνιες και ελάχιστα καλλιεργούνται από τόν μέσο πολιτισμένο άνθρωπο).

Όσοι ανήκουν στόν ό π τ ι κ ό πα ρ α σ τ α τ ι κ ό τύπο διατηρούν ζωηρές και ακριβείς και επαναφέρουν στην επιφάνεια τής συνείδησής τους μέ εύκολία και σταθερότητα τής όπτικές παραστάσεις. Υπάρχουν λ.χ. ρήτορες πού μπορούν ν' απαγγέλουν τούς λεπτομερώς προετοιμασμένους λόγους των χωρίς νά μεταχειρίζονται χειρόγραφο· τό «διαβάζουν» μέ τό νοϋ, τόσο καθαρές και πλήρεις είναι οί όπτικές τους παραστάσεις. Στην ίδια κατηγορία κατατάσσονται και οί λεγόμενοι όπτικοί άριθμομημονες (όπως ήταν ο Περικλής Διαμάντης)· βλέπουν γιά λίγες στιγμές σειρά όλόκληρη πολυψηφίων άριθμών και έπειτα, μέ μάτια κλειστά, μπορούν μέ τούς άριθμούς αυτούς νά εκτελέσουν όλες τής άριθμητικές πράξεις γρήγορα και μέ ακρίβεια, σά νά είναι μέσα τους γραμμένοι άπάνω σε κάποιον όχι ύλικό, αλλά νοητό πίνακα.

Τήν ίδια ικανότητα, στίς άκουστικές παραστάσεις, έχουν όσοι ανήκουν στόν ά κ ο υ σ τ ι κ ό πα ρ α σ τ α τ ι κ ό τύπο. Λέγεται γιά τόν Mozart ότι σε ηλικία 14 ετών άκουσε δύο μόνο φορές μία δυσκολότατη εκκλησιαστική μελωδία (όκτάφωνη) και τήν έγραψε στο τετράδιό του μέ ακρίβεια, τόσο καλά τήν είχε διατηρήσει στή μνήμη του. Άκουστικοί τύποι είναι όσοι, γιά νά άπομνημονεύσουν ένα κείμενο (πεζό ή έμμετρο), προτιμούν όχι νά τό διαβάσουν οί ίδιοι, αλλά νά τό ακούσουν άπαγγελλόμενο από άλλους. Υπάρχουν και άκουστικοί άριθμομημονες (όπως ο όνομαστός άλλοτε Ιταλός Inaudi)· αυτοί άκούνε μόνο μία μακρά σειρά πολυψηφίων άριθμών και τούς διατηρούν τόσο σταθερά (σάν άκουστικές παραστάσεις) μέσα στή συνείδησή τους, ώστε μπορούν μέ αυτούς νά εκτελούν άλάνθαστα δύσκολες άριθμητικές πράξεις. Παρατηρήθηκε μάλιστα ότι στούς τύπους τούτους ή θέα των άριθμών άπάνω σε πίνακα, αντί νά εύκολύνει, δυσκολεύει τή μνήμη τους.

“Όσοι τέλος ανήκουν στόν κινητικό παραστατικό τύπο είναι δεξιότητες στίς κινητικές (μουϊκές) παραστάσεις, σ’ έκεινες δηλαδή πού αναφέρονται στήν κίνηση τών μελών του σώματος (χειριών, ποδιών) καί ιδίως τών γλωσσικῶν ὀργάνων. Σχοινοβάτες καί χορευτές, πιανίστες καί δακτυλογράφοι κατατάσσονται σ’ αὐτή τήν κατηγορία. Ὁ κινητικός τύπος, γιά ν’ ἀποστηθίσει ἕνα κείμενο, πρέπει νά τό ἀπαγγεῖλλει μεγαλόφωνα· τότε οἱ παραστάσεις τών κινήσεων πού κάνουν ἡ γλώσσα καί τά χεῖλη του, χαράζονται ἀμέσως μέσα του. Ὅταν ἀναπολεῖ ἕνα ποίημα λ.χ., δέν μπορεῖ νά ἀποφύγει τίς ἐλαφρές ἔστω κινήσεις τών φωνητικῶν ὀργάνων του: «θυμάται» μέ αὐτές. Καί οἱ τυφλοί πού παίρνουν τίς πληροφορίες τους ἀπό τόν γύρω κόσμο μέ τήν ἀφή καί τίς κινήσεις, σ’ αὐτό τόν παραστατικό τύπο ανήκουν. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ τυφλοί μαθαίνουν ἀνάγνωση καί γραφή μέ εἰδικά ἀνάγλυφα σύμβολα πού τ’ ἀγγίζουν μέ τά δάχτυλα τών χειριῶν (μέθοδος Louis Braille, 1809-1852).

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ καθαροί παραστατικοί τύποι εἶναι πολύ σπάνιοι. Οἱ πλείστοι ἄνθρωποι ανήκουν σέ τυποὺς μεικτοὺς καί συνήθως εἶναι: ὡς πρὸς τίς παραστάσεις τών πραγμάτων ὀπτικοκινητικόί, ὡς πρὸς τίς παραστάσεις τών λέξεων ἀκουστικοκινητικοί.

ΣΥΝΕΙΡΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

1. Ἡ σύνδεση καί ἡ ἐπαναφορά

Στόν ἐπιπόλαιο παρατηρητή (καί αὐτοπαρατηρητή) ἡ ροή τῶν παραστάσεων μέσα στή συνείδησή μας, καθώς ἔρχονται καί φεύγουν γιά ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπό ἄλλες, φαίνεται τυχαία καί αὐθαίρετη. Ὅταν λ.χ. σέ ὥρες ἀνάπαυσης ἀναπολοῦμε γεγονότα τοῦ παρελθόντος ἢ, ὅπως λέγουμε ἀλληγορικά, «ὄνειρευόμαστε μέ μάτια ἀνοιχτά», ἡ μιά παράσταση διαδέχεται μέσα στή συνείδησή μας τήν ἄλλη χωρίς φανερόν ἀλληλουχία καί τάξη. Ὑστερ' ἀπό λίγο ἡ παράσταση πού μᾶς ἀπασχολεῖ φαίνεται τόσο ἄσχετη πρὸς ἐκείνες πού ἀρχικά εἶχαν μέσα μας σχηματισεῖ, ὥστε ἀποροῦμε πῶς φτάσαμε σ' αὐτήν· τόσο μακριά βρισκόμαστε ἀπό τήν ἀφετηρία τῶν ἀναπολήσεών μας. Ἐν τούτοις ἡ ψυχολογική ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι ἡ διαδοχή σέ μιά σειρά παραστάσεων (τοῦ φυσιολογικοῦ ἀνθρώπου) δέν εἶναι ὅσο φαίνεται συμπτωματική καί ἀνεξήγητη, ἀλλά ρυθμίζεται ἀπό νόμους. (Τοὺς νόμους τούτους ἐξακρίβωσε καί διατύπωσε πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης).

Τίποτα μέσα στή συνείδησή μας δέν ὑπάρχει ἀπομονωμένο καί ἄσχετο μέ τά ἄλλα στοιχεῖα τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς. Οἱ παραστάσεις μας συμπλέκονται ἢ μιά μέ τήν ἄλλη καί μέ τήν ἀλληλουχία τους ἀποκτοῦν δεσμούς στερεοῦς. Μόλις ἡ μιά ἀπό δύο ἢ περισσότερες τῆς σειράς πού ἔχει μέ τή συμπλοκή τους σχηματισεῖ, ἀνακληθεῖ στήν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης ἀπό ὅποιαδήποτε ἀφορμή, ἀμέσως καί χωρίς δική μας προσπάθεια ἀνασύρει τήν ἄλλη ἢ τίς ἄλλες πίσω της.

Τῆ σύνδεση τῶν παραστάσεων ὀνομάζουμε σ υ ν ε ι ρ μ ο καί τήν ἐπαναφορά τους ἀ ν ἄ π λ α σ η .

Ἡ ἀνάπλαση προϋποθέτει καί μαρτυρεῖ τήν ὕπαρξη συνειρμού, ἀφοῦ μόνο συνειρμένες παραστάσεις ξαναπλάθονται. Γιά τοῦτο καί τά δύο φαινόμενα τά ἐξετάζουμε μαζί καί τά χαρακτηρίζουμε μέ τόν ἴδιο ὄρο: φαινόμενα τοῦ συνειρμού τῶν παραστάσεων.

2. Νόμοι τοῦ συνειρμού

Τέσσερις νόμους τοῦ συνειρμού τῶν παραστάσεων ἀναφέρει ἡ κλασική Ψυχολογία: α. *τό νόμο τῆς ὁμοιότητος*, β. *τό νόμο τῆς ἀντίθεσης*, γ. *τό νόμο τῆς συνάφειας στόν χῶρο* καί δ. *τό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στόν χρόνο*.

Κατά τό νόμο τῆς ὁμοιότητος μιᾶ ἐντύπωση ἢ παράσταση ἔχει τήν τάση νά ξαναπλάθει ὅμοιες κατά τό περιεχόμενο παραστάσεις. Τήν ὁμοιότητα πρέπει νά τήν ἐννοήσουμε ἐδῶ σέ ὅλη τήν κλίμακα τῶν διαβαθμίσεων της: ἀπό τήν πλήρη ὁμοιότητα ἕως τήν ἀπλή ἀναλογία. Καθώς βλέπω τό μικρό ρολόγι περασμένο στό χέρι μου, ἔρχονται στή συνείδησή μου παραστάσεις ὁμοίων, κατά τό μέγεθος καί τόν τύπο, ρολογιῶν πού ἔχω ἰδεῖ στό χέρι φίλων ἢ οἰκείων μου. Κοντά σ' αὐτές ὅμως (ἢ καί χωρίς αὐτές) ξαναπλάθονται μέσα μου ἡ παράσταση τοῦ ρολογιοῦ τῆς ἐκκλησίας ἢ ἡ παράσταση τοῦ ρολογιοῦ τῆς πλατείας, πού ἔχουν μέ τήν τωρινή ἐντύπωσή μου ὄχι ὅλα, ἀλλά πολλά καί κ α ἰ ρ ἰ α γνωρίσματα κοινά. Καί ἡ ἀπλή ἀναλογία τῶν εἰκόνων εὐνοεῖ καί φέρνει τήν ἀμοιβαία τους ἀνάπλαση· π.χ. ἡ ἐντύπωση ἑνός πελαργοῦ πού φτερουγίζει χαμηλώνοντας πρός τή φωλιά του, ξαναπλάθει τήν παράσταση ἀεροπλάνου πού κατεβαίνει γιά νά προσγειωθεῖ· ἡ ἐντύπωση ἑνός γλυκύφθογγου τραγουδιοῦ τήν παράσταση τοῦ ἀηδονιοῦ κ.ο.κ. Ἀπό τέτοιους συνειρμούς ἔχουν τήν προέλευσή τους οἱ ἀλληγορίες καί οἱ μεταφορές τοῦ ποιητικοῦ λόγου: «τά ὄριμα στάχια κυματίζουν», «οἱ ἰτίες γέρνουν πένθιμα τήν κεφαλή τους», «ροδίζει ἡ ἀνατολή», «τό μάτι ἀστράφτει» κ.τ.λ.

Κατά τό νόμο τῆς ἀντίθεσης μιᾶ ἐντύπωση ἢ παράσταση ἔχει τήν τάση νά ξαναπλάθει παραστάσεις ἀντίθετου περιεχομένου. Τό μαῦρο πέπλο θυμίζει λευκά φορέματα, ἡ ἀκμή τῆς νεότητος τή φθορά τῶν γερατιῶν, ὁ πλοῦτος τή φτώχεια κ.ο.κ.

Κατά τό νόμο τῆς συνάφειας στόν χῶρο παραστάσεις συνείρονται καί ξαναπλάθονται ἀμοιβαία ὅταν τά ἀντικείμενά τους βρί-

σκονται πολύ κοντά τό ένα στό άλλο (μέσα στό ίδιο τοπικό πλαίσιο). "Όταν λ.χ. περνά από τό σταυροδρόμι, όπου άλλοτε είδα τήν αίματηρή σύγκρουση δύο όχημάτων, ξαναγυρίζουν στή συνείδησή μου οί παραστάσεις εκείνης τής σκηνής· άναπολώ τήν είσοδο του πατρικού μου σπιτιού στό χωριό καί έρχεται στό νού μου ή εικόνα τής ντυμένης μέ πράσινα φύλλα βρυσούλας πού βρίσκεται εκεί κοντά κ.ο.κ. Τά αντικείμενα τών παραστάσεων τούτων γειτονεύουν στό χώρο καί γιά τούτο ή μιá άνασύρει μέσα μας τήν άλλη.

Τέλος κατά τό νόμο τής **ά λ λ η λ ο υ χ ί α ς σ τ ό χ ρ ό ν ο** συνείρονται καί ξαναπλάθονται άμοιβαία παραστάσεις πού σχηματίσθηκαν ταυτόχρονα ή άμέσως ή μιá μετά τήν άλλη (μέσα στό ίδιο χρονικό πλαίσιο). "Όταν π.χ. βλέπω άστραπή, περιμένω τόν κεραυνό· ή μυρωδιά ενός φαγητού μās κάνει νά θυμηθούμε ένα στραωμένο τραπέζι· γνωστή φωνή πού άκούγεται στό σκοτάδι, συνοδεύεται από τήν όπτική παράσταση του προσώπου πού μιλεί. "Ο συνειρμός τών ψυχικών τούτων εικόνων (κατά ζεύγη) καί ή άνάπλάσή τους όφείλεται στό γεγονός ότι έχουν μέσα στή συνείδησή μας σχηματιστεί κατ' επανάληψη ταυτόχρονα ή άμέσως ή μιá μετά τήν άλλη.

3. "Ο γενικός νόμος του συνειρμού

"Η νεώτερη Ψυχολογία δέν δίνει καί στους τέσσερις τούτους νόμους τήν ίδια άξία. Β α σ ι κ ο ύ ς θεωρεί τό νόμο τής άλληλουχίας στό χρόνο καί τό νόμο τής όμοιότητας· τούς άλλους δύο τούς θεωρεί π α ρ ά γ ω γ ο υ ς. Πραγματικά, ό νόμος τής συνάφειας στό χώρο εύκολα μπορεί νά άναχθει στό νόμο τής άλληλουχίας στό χρόνο, γιατί οί παραστάσεις τών αντικειμένων πού βρίσκονται τοπικά τό ένα κοντά στό άλλο, σχηματίζονται ή ταυτόχρονα ή άμέσως ή μιá μετά τήν άλλη. "Εάν λοιπόν ή παράσταση τής σκηνής του άυτόκινητικού δυστυχήματος άνακαλείται στή συνείδηση από τήν έντύπωση τής διασταύρωσης όπου έγινε, τούτο συμβαίνει επειδή άρχικά οί δύο εικόνες σχηματίσθηκαν ταυτόχρονα ή σέ στενή χρονική άλληλουχία, καί ή σχέση αυτή τίς έδεσε τή μιá μέ τήν άλλη. "Επίσης ό νόμος τής αντίθεσης μπορεί νά άναχθει έν μέρος στό νόμο τής άλληλουχίας στό χρόνο καί έν μέρος στό νόμο τής όμοιότητας. "Όπου στον φυσικό κόσμο παρουσιάζονται μαζί άντιθέσεις (βουνό καί πεδιάδα, άσπρο χιόνι καί μαύρος καπνός, στερεό

σῶμα καὶ ὑγρὸ στοιχεῖο κτλ.) προκαλοῦν συνήθως ζωηρὴν ἐντύπωση καὶ οἱ παραστάσεις τους συνείρονται σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς ἀλληλουχίας στὸ χρόνο. Ἐξάλλου ἡ ἀντίθεση προϋποθέτει κατὰ κανόνα τὴν ὁμοιότητα σὲ ὀρισμένα συστατικά στοιχεῖα· ἐπομένως ἡ ἀνάπλαση, σὲ τέτοιες περιπτώσεις, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ μὲ τὸ νόμο τῆς ὁμοιότη-
τας.

Ἄλλὰ καὶ οἱ δύο αὐτοὶ βασικοὶ νόμοι τοῦ συνειρμοῦ, ὁ νόμος τῆς ἀλληλουχίας στὸ χρόνο καὶ ὁ νόμος τῆς ὁμοιότητος, θεωροῦνται ἀπὸ τὴ νεώτερη Ψυχολογία περιπτώσεις ἐνός γενικοῦ νόμου πού μπορούμε νὰ τὸ διατυπώσουμε ὡς ἑξῆς:

Τὰ περιεχόμενα τῆς συνείδησης (ἐδῶ οἱ παραστάσεις) μὲ τὴ σειρά πού σχηματίζονται συμπλέκονται σὲ συνθέσεις, δηλαδή σὲ σύνολα, πού τὰ στοιχεῖα τους ἀποκοτῶν τέτοιαν ἐσωτερικὴ συνοχή, ὥστε ὅταν ἐπιτα ἓνα μέρος τοῦ ὅλου ἔρθει γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο στὴν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης, ἔχει τὴν τάση νὰ ἀνακαλεῖ καὶ τὰ ἄλλα, καὶ ἔτσι τὸ σύνολο ξαναπλάθεται μὲ τὴ διάρθρωσὴ του.

4. Οἱ ὅροι τῆς ἐπιλογῆς κατὰ τὴν ἀνάπλαση

Τὸ κάθε ἀντικείμενο τοῦ γύρω μας κόσμου ἔχει, σὲ πολλές καὶ ποικίλες περιστάσεις, πέσει στὴν ἀντίληψή μας. Κάθε φορά ἡ ἐντύπωσή του ἔχει συνδεθεῖ ὄχι μόνον μὲ μίαν ἀλλὰ μὲ ὀλόκληρο πλῆθος ἐντυπώσεων καὶ παραστάσεων ποικίλου περιεχομένου. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν γενικό νόμο τοῦ συνειρμοῦ (§ 3), ὅταν ἡ ψυχικὴ εἰκόνα του σχηματιστεῖ, ἀπὸ ὁποιαδήποτε αἰτία, μέσα στὴ συνείδησή μας, εἴτε ὡς νέα ἐντύπωση εἴτε ὡς ξαναπλασμένη παράσταση, θά ἔχει τὴν τάση νὰ ἀνακαλέσει ὅλες τίς παραστάσεις πού μαζί τους ἔχει συνειρμικά ἐνωθεῖ. Ἐντούτοις, ἡ παρατήρηση βεβαιώνει: α. ὅτι μόνον περιορισμένος ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν παραστάσεων ξαναπλάθεται, ἐνῶ οἱ ἄλλες δὲν ἀνασύρονται στὴν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης· καὶ β. ὅτι αὐτές πού ξαναπλάθονται δὲν εἶναι πάντοτε οἱ ἴδιες, ἀλλὰ διάφορες σὲ διάφορες περιστάσεις. Θά γίνετα ἐπομένως, ἀνάμεσα στίς παραστάσεις πού ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ξαναπλαστοῦν, κάποια ἐπιλογή ἀπὸ τὴ συνείδησή μας, χωρὶς νὰ τὴν καταλαβαίνουμε, καὶ γιὰ τοῦτο ἀπὸ τὴν ἴδια ἀφετηρία ἄλλες ἀνακαλοῦνται καὶ ἄλλες ὄχι. Π.χ. ἡ ἐντύπωση τῆς μικρῆς πλατείας μὲ τὸ παλαιὸ συντριβάνι, γνῶριμος καὶ χαρακτηριστικὸς χῶ-

ρος του μακρινού χωριού της καταγωγής μου, έχει συνειρμικά δεθεί με παραπολλές ψυχικές εικόνες, με τις όποιες κατ' επανάληψη σχηματίστηκε (ταυτόχρονα ή διαδοχικά) μέσα στη συνείδησή μου κατά τα παιδικά μου χρόνια. Λ.χ. με τις εντυπώσεις των εμπορικών καταστημάτων που βρίσκονται τριγύρω της, του άχρηστευμένου, σιωπηλού συντριβανιού, του ήρώου που όρθώνεται στην άκρη της, των πρασιών με τά λιγοστά λουλούδια που τη στολίζουν, καθώς και με την παράσταση μιας θλιβερής σκηνής, μιας διένεξης λ.χ. των οίκειών μου, που έγινε εκεί, μπροστά στα πληγωμένα από τη ντροπή παιδικά μου μάτια. Τώρα που αναπολώ τα περασμένα και έρχεται στη συνείδησή μου η παράσταση της μικρής πλατείας, όλες αυτές οι εικόνες μπορούν να ξαναπλαστούν. Έντούτοις άλλοτε ανασύρεται μαζί της η παράσταση του χαλασμένου συντριβανιού ή του μαρμάρινου ήρώου, και άλλοτε η παράσταση των γύρω μαγαζιών ή της φιλονεικίας των συγγενών μου. Κάθε φορά λοιπόν που αναδεύονται μέσα στη συνείδηση οι μνημονικές παραστάσεις, γίνεται κάποια επιλογή, όχι όμως πάντοτε με την ίδια βάση, ούτε επομένως με τό ίδιο αποτέλεσμα.

Οι κύριοι παράγοντες που καθορίζουν τον τρόπο της επιλογής και τα προϊόντα της, είναι δύο:

- α. Η δύναμη των συνειρμών, και
- β. Η σχέση τους με όλοκληρη την ψυχική μας κατάσταση.

5. Η δύναμη των συνειρμών

Όσο ισχυρότερα έχουν συνδεθεί δύο ή περισσότερες παραστάσεις μεταξύ τους, τόσο ευκολότερα ή μία ανασύρει στην επιφάνεια της συνείδησης την άλλη ή τις άλλες. Οι ισχυρότεροι συνειρμοί επιβάλλονται στους ασθενέστερους.

Η δύναμη των συνειρμών εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Ίδού οι σπουδαιότεροι:

- α. Η προσοχή. Όταν με προσοχή αποστηθίζω τούς στίχους ενός ποιήματος, οι δεσμοί ανάμεσα στις παραστάσεις μου γίνονται ισχυρότεροι, και για τούτο αυτές ξαναπλάθονται έπειτα ευκολότερα. Την ώρα που διαβάζω δέχομαι και πολλούς άλλους έρεθισμούς από τό περιβάλλον, έπειδή όμως είμαι προσηλωμένος στην ανάγνωση, οι δεύ-

τερες αυτές έντυπώσεις δέν δένονται μέ τίς παραστάσεις του ποιήματος (ή δένονται πολύ χαλαρά) καί δέν μένουν στή μνήμη μου.

β. Τά σ υ ν α ι σ θ ή μ α τ α πού προκαλοῦνται ταυτόχρονα μέ τίς έντυπώσεις καί ἐξαιτίας τους. Ἰσχυρότερους μεταξύ τους δεσμούς ἀποκτοῦν οἱ παραστάσεις πού μᾶς συγκινοῦν περισσότερο· οἱ συναισθηματικά ἀδιάφορες μένουν ἀσύνδετες καί γρήγορα ξεχνιοῦνται. Π.χ. ἀπό τόσα πολλά καί ποικίλα λόγια (ἀφηγήσεις, φιλοφρονήματα, πειράγματα, σχόλια κτλ.) πού ἀκοῦμε σέ μιά φιλική συγκέντρωση, συγκρατοῦμε διαρκέστερα καί ἀναθυμούμαστε εὐκολότερα, ἐκεῖνα πού μᾶς χαροποίησαν ἤ μᾶς λύπησαν, μᾶς ἀνησύχησαν ἤ μᾶς ἐξόργισαν.

γ. Οἱ πρόσφατοι συνειρμοί διατηροῦνται, ἀλλά μέ τόν καιρό ἀδυνατιζοῦν. Ὅσα ζήσαμε, καί μάλιστα ἔντονα αὐτή τήν ἐβδομάδα, ἐρχονται καί ξανάρχονται ζωηρά στή μνήμη μας. Σιγά-σιγά ὅμως χάνουν τήν ἔντασή τους καί δύσκολα ξαναπλάθονται.

Ἄπό δύο συνειρμούς πού ἔχουν τήν ἴδια δύναμη, ἀλλά διαφορετικήν ἡλικία, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου ὁ παλαιότερος ἀδυνατίζει λιγότερο ἀπό τόν νεώτερο. Μέ ἄλλες λέξεις: ἡ πορεία τῆς λήθης εἶναι γοργή γιά τό κοντινό καί ἀργή γιά τό μακρινό παρελθόν.

Τοῦτο ἀποδειχεται πειραματικά ὡς ἐξῆς: Ἄρκοῦν πολύ λιγότερες ἐπαναλήψεις γιά νά ξαναφέρουμε στή μνήμη μας ἓνα ξεχασμένο ποίημα πού εἶχαμε ἀποστηθίσει στά νεανικά μας χρόνια, ἀπό ὅσες χρειάζονται γιά νά ἀπαγγεῖλουμε μέ ἀκρίβεια ἄλλο ποίημα (μέ τόν ἴδιο ἀριθμό στίχων) πού τό ἀπομνημονεύσαμε πρὶν ἀπό μερικούς μήνες καί τό ἔχομε λησμονήσει.

δ. Ἐάν δύο παραστάσεις Α καί Β ἔχουν ἰσχυρά συνδεθεῖ, ὁ συνειρμός αὐτός δυσκολεῖ τή σύνδεση τῆς Α μέ μιά τρίτη παράσταση, π.χ. τή Γ. Ἐάν ὅμως μέ πολλές ἐπαναλήψεις ἐπιμείνουμε νά συνδεθοῦν ἰσχυρά οἱ Α καί Γ (τό πείραμα γίνεται στό ψυχολογικό ἐργαστήριο μέ τήν ἀπομνημόνευση σειρῶν ἀπό λέξεις πού δέν ἀποτελοῦν φράσεις μέ νόημα), τότε ὁ μεταξύ Α καί Β δεσμός ἀδυνατίζει. Ἡ ἀνάπλαση τῆς Α δέν ἔχει πλέον ὡς συνέχεια τήν ἀνάπλαση τῆς Β, ἀλλά τῆς Γ. Ἐχομε λ.χ. συνηθίσει νά γράφουμε ἐσφαλμένα «διάλειμμα». Ὁ συνειρμός αὐτός μᾶς ἐμποδίζει νά γράψουμε τό ὀρθό «διάλειμμα», ἔστω καί ἂν μᾶς ὑποδειχτεῖ κατ' ἐπανάληψη τό λάθος, καί ἐξακολουθοῦμε νά γράφουμε

τή λέξη με δύο λ και ένα μ. Έάν όμως με συνεχή άσκηση δυναμώσουμε τό νέο συνειρμό, ό παλαιός αδυνατίζει και διαλύεται.

ε. Έντονη πνευματική εργασία ά μ έ σ ω ς μετά τήν άπομνημόνευση αδυνατίζει τούς συνειρμούς και δυσκολεύει τήν ανάπλαση. Μάθαμε π.χ. τίς δύσκολες λεπτομέρειες τής λογικής κατασκευής με τήν όποία άποδείχεται ένα μαθηματικό θεώρημα· έπειτα χωρίς διακοπή εργασίας αρχίζουμε τή μελέτη ενός πολύπλοκου θέματος τής Φυσικής. Όταν τελειώσουμε, θά παρατηρήσουμε ότι δυσκολευόμαστε νά ξαναφέρουμε στό νοΰ μας χωρίς χάσματα τήν άπόδειξη του θεωρήματος. Έάν όμως αφήσουμε νά περάσει λίγος χρόνος, με άνάπαυση ή με ελαφρές πνευματικές άπασχολήσεις, τό άποτέλεσμα θά είναι πολύ διαφορετικό· ή διακοπή τής έντονης διανοητικής προσπάθειας δίνει τήν εύκαιρία στους συνειρμούς νά γίνουν ισχυρότεροι, έπομένως και μονιμότεροι.

στ. Έμμετρο κείμενο μπορούμε νά τό άπομνημονεύσουμε πολύ εύκολότερα από πεζό με ίσον αριθμό συλλαβών. Ο ρ υ θ μ ό ς γίνεται δεσμός συνοχής τών παραστάσεων και δυναμώνει τό συνειρμό τους. Με τό ρυθμό όργανώνονται οι λέξεις σέ άκουστικές «μορφές», δηλαδή σέ συμπλέγματα με έσωτερική ένότητα, και έτσι, μόλις ξαναπλαστεί ή παράσταση τής πρώτης, ανακαλούνται πίσω της με τή σειρά όλες οι άλλες. Άς σημειωθεί ότι ή δομή τής ρυθμικής «μορφής» μοιάζει με ί ε ρ α ρ χ ί α πού δέν παραβιάζεται· μόνον όταν ξεκινήσουμε από τόν πρώτο στίχο ενός ποιήματος, όχι άπ' όποιονδήποτε άλλο (πολύ λιγότερο, από τό τέλος) μπορούμε ν' άπαγγείλουμε χωρίς λάθος όλόκληρη τή στροφή ή τίς στροφές του. Η σημασία τών ρυθμικών «μορφών» γιά τή μάθηση γνωρίζουμε από πείρα ότι είναι πολύ μεγάλη. Δύσκολοι κανόνες τής Γραμματικής ή του Συντακτικού άπομνημονεύονται εύκολα όταν διατυπωθούν με μέτρο.

ζ. Καί τό ν ό η μ α με τήν έσωτερική άλληλουχία πού δίνει σέ μία σειρά παραστάσεων, τίς δένει σέ συμπαγείς ένότητες (πολύ μεγαλύτερου πλάτους από 'κείνες πού σχηματίζονται με τίς ρυθμικές σχέσεις), και έτσι δυναμώνει τούς συνειρμούς και διευκολύνει τήν άνάπλαση. Εύκολα άπομνημονεύουμε όλόκληρη σελίδα κειμένου, όταν έχουμε συλλάβει τό νόημα του περιεχομένου, ενώ αντίθετα πολύ δύσκολα διατη-

ροῦμε στή μνήμη καί λίγες ἀκόμη γραμμές ὅταν ἀποτελοῦνται ἀπό φράσεις χωρίς νόημα. Στή δεύτερη περίπτωση ἡ ἀπουσία λογικοῦ εἰρ-
μοῦ ἐμποδίζει τή συγκρότηση «μορφῶν».

6. Ἡ σχέση τῶν συνειρμῶν μέ ὀλόκληρη τήν ψυχική μας κατάσταση

α. Κατά τήν ἀνάπλαση προτιμῶνται (ἐπιλέγονται καί προβάλλονται) ἐκεῖνες οἱ παραστάσεις πού ἔχουν περισσότερες καί στενότερες σχέσεις μέ τό θέμα ἢ τό ἀντικείμενο τῶν σ κ ε ψ ε ὡ ν μας. Ἔτσι π.χ. ὅταν μέ ἀπασχολεῖ (ἢ λίγο πρὶν μέ ἀπασχόλησε) τό ζήτημα τῆς ποικιλίας καί τῆς ταχύτητας τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων πού ἔχει ἐφεύρει ὁ αἰώνας μας, ἡ θέα ἐνός πελαργοῦ ἀνασύρει στή συνείδησή μου τήν παράσταση τοῦ ἀεροπλάνου. Ἐάν πάλι αὐτή τή στιγμή συζητῶ μ' ἕνα γνώριμό μου γιά τή σοφή σκοπιμότητα πού ὑπάρχει στόν κόσμο τῶν ἔμβιων ὄντων, ἡ ἴδια ἐντύπωση ἀνακαλεῖ στή μνήμη μου μιά πληροφορία πού πρὶν ἀπό πολύν καιρό διάβασα σ' ἕνα ἐπιστημονικό περιοδικό: ὅτι οἱ πελαργοί τό χειμῶνα πού φεύγουν γιά τά θερμά κλίματα, κουβαλοῦν στή ράχη τους μικρά ἀποδημητικά πουλιά πού ἔτσι ταξιδεύουν ξεκούραστα, ἀλλά καί ἀποζημιώνουν τούς μεταφορεῖς ἀπαλλάσσοντάς τους ἀπό τά ἐνοχλητικά παράσιτα πού χύνονται στό δέρμα τους. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἀπό τούς συνειρμούς τῆς παράστασης τοῦ πελαργοῦ μέ ἄλλες προτιμήθηκε ἐκεῖνος πού σχετίζεται ἀμεσότερα μέ τίς σκέψεις μου. Γιά τόν ἴδιο λόγο ἡ (ὀπτική ἢ ἀκουστική) ἐντύπωση μιᾶς λέξης ξαναπλάθει ὄχι τήν ἴδια ἀλλά διαφορετικές παραστάσεις, ἀνάλογα μέ τά συφραζόμενα. Π.χ. ἀλλιώτικα ἐννοοῦμε τή λέξη «ἔργο» ὅταν τή διαβάσουμε μέσα σ' ἕνα βιβλίο Πειραματικῆς Φυσικῆς, ἀλλιώτικα ὅταν τή συναντοῦμε μέσα σέ μίαν οἰκονομική ἢ κοινωνιολογική πραγματεία, καί πάλι ἀλλιώτικα ὅταν τή βρίσκουμε μέσα σ' ἕνα μυθιστόρημα ἢ κριτικό δοκίμιο. Γιατί κάθε φορά προτιμῶνται κατά τήν ἀνάπλαση οἱ συναφεῖς πρὸς τό θέμα συνειρμοί.

β. Στήν ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν κατά τήν ἀνάπλαση παίζει ἐπίσης ρόλο ἡ ψυχική δ ι ἄ θ ε σ η, τό ποιόν τῶν συναισθημάτων μας. Μεγαλύτερη ἐπίδραση ἔχουν οἱ βίαιες συγκινήσεις. Ἡ ὀργή λ.χ. πού αισθάνομαι αὐτή τή στιγμή ἐναντίον ἐνός προσώπου πού μοῦ φέρθηκε βά-

ναυσα, ἐπιδρᾶ περιοριστικά στή ροή τῶν παραστάσεών μου: ἀποκλείει τούς ἄλλους συνειρμούς καί ἀνοίγει τό δρόμο μόνο σ' ἐκείνες τίς παραστάσεις πού ἀναφέρονται στό ἐπεισόδιο καί στό πρόσωπο πού τό προκάλεσε – εἶμαι γιά πολλήν ὥρα αἰχμάλωτος τῆς ὀργῆς μου, ἀναθυμοῦμαι διαρκῶς πράγματα πού τήν τρέφουν.

γ. Ἡ ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν ἐξαρτᾶται, τέλος, ἀπό τίς φανερές ἢ κρυφές ἐπιθυμίες, τά διαφέροντα καί τίς ὁρμές μας. Ὅσο καί νά προσπαθεῖ νά κρύψει τήν ἐπιθυμία του ὁ φίλος πού ἦρθε νά μᾶς ἐπισκεφθεῖ, συχνά τή μαντεύουμε ἀπό τά λόγια πού ἔρχονται κατ' ἐπανάληψη στό στόμα του. Ἀπό πείρα γνωρίζουμε πόσο ὄχι μόνο ὁ κύκλος, ἀλλά καί ἡ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων ἑνός ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται ἀπό τό εἶδος τῶν διαφερόντων του· μπροστά στό ἴδιο ἀντικείμενο (π.χ. τόν ξάστερο οὐρανό τῆ νύχτα) ἄλλες, ἐντελῶς διάφορες, παραστάσεις ξαναπλάθονται στή συνείδηση τοῦ γεωργοῦ, τοῦ ναυτικοῦ, τοῦ καλλιτέχνη. Δυνατή ἐπίσης εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν ὁρμῶν, τῆς πείνας, τοῦ φόβου κτλ., στήν πορεία τῶν παραστάσεων· ὅταν πεινοῦμε, ξαναπλάθουμε ἐπίμονα παραστάσεις φαγητῶν· ὅταν βαδίζουμε στά σκοτεινά, μέσα σέ δρόμους ἄγνωστους, κατέχουν τή συνείδησή μας παραστάσεις σκηνῶν τρόμου κ.ο.κ.

Γενικά ἡ ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν κατά τήν ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων εἶναι συνάρτηση τῆς ὅλης ψυχικῆς μας κατάστασης, ὄχι μόνον ὅπως παρουσιάζεται τήν ὥρα πού γίνεται, ἀλλά καί ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπό τή φυσική μας ιδιοσυγκρασία καί ἀπό τήν ἀτομική ἐμπειρία, τίς περιστάσεις τῆς ζωῆς μας. Ὀλόκληρη ἡ προσωπικότητα, μέ τίς ὁρμές καί τά διαφέροντά της, τίς συγκινήσεις καί τίς σκέψεις της, τούς πόθους καί τίς ἐπιδιώξεις της, ἀποκαλύπτεται στό πλῆθος καί στό εἶδος τῶν παραστάσεων πού δραστηριοποιοῦνται καί ἐπιβάλλονται κατά τήν ἀνάπλαση. Τοῦτο ἐξηγεῖ τήν ἐξαιρετική σημασία πού δίνει ἡ Ψυχοθεραπευτική στήν ἀνάλυση τῶν ἐπίμονων συνειρμῶν, ὅταν προσπαθεῖ νά διαγνώσει ἰδιορρυθμίες καί ἀνωμαλίες δύσκολων χαρακτήρων. Τό τί ἔρχεται ἀμέσως καί κατ' ἐπανάληψη στή μνήμη μας ὅταν μᾶς δοθεῖ ἀπό τόν ψυχοθεραπευτή τό παράγγελμα νά κάνουμε ἐλεύθερη ἀνάπλαση παραστάσεων μέ ἀφετηρία ὀρισμένη λέξη ἢ εἰκόνα, μπορεῖ κάποτε νά ἀποκαλύψει περιπλοκές πού δέν τίς ὑποπτευόμαστε, γιατί εἶναι παραχωμένες στά βάθη τῆς συνείδησης ἀπό τά πρῶτα παιδικά μας χρόνια.

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΦΑΝΤΑΣΙΑ

1. Ἡ φυσιολογική βάση τῆς μνήμης

Τὴν ἰκανότητα νά διατηροῦμε τίς ἐντυπώσεις μὲ τὴ μορφή παραστάσεων καί νά τίς ξαναπλάθουμε, ὀνομάζουμε μ ν ή μ η.

Πῶς μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἡ διατήρηση καί ἡ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων;

Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ψυχικές εἰκόνες μετὰ τὴν παύση τῶν ἐρεθισμῶν πού προκάλεσαν τὰ ἀντίστοιχα αἰσθήματα, δέν ἐξαφανίζονται ἀλλά ἀφήνουν ἀπάνω στή φαιά οὐσία τοῦ ἐγκεφάλου ἴχνη πού ὀνομάστηκαν μὲ τὴν ἑλληνική λέξη ἐ γ γ ρ ά μ μ α τ α (R. Semon). Ποιά εἶναι ἡ φύση αὐτῶν τῶν ἐγγραμμάτων, καί πῶς εἶναι δυνατόν ἀπάνω στήν περιορισμένη ἐπιφάνεια τῶν νευρικών κυττάρων τοῦ ἐγκεφάλου νά ἀποθηκευτεῖ τόσο πλῆθος καί τέτοια ποικιλία παραστάσεων, ὅσες διατηρεῖ ἡ μνήμη τοῦ ἀνεπτυγμένου ἀνθρώπου – δέν μποροῦμε νά τό ἐξηγήσουμε. Πρῶτος ὁ Πλάτων (μέσα στό διάλογό του «Θεαίτητος» 191 κ.π.) παρομοίωσε τὴν ψυχὴ μὲ «κῆρινον ἐκμαγεῖον», ὅπου χαράζονται οἱ ἐντυπώσεις, ὅπως – θά λέγαμε σήμερα – ἀποτυπώνεται ἡ φωνὴ ἀπάνω σέ ἓνα φωνογραφικό δίσκο. Ὅπως ὅποτε, παρά τίς ἀνυπερβλήτες δυσκολίες πού παρουσιάζει, ἄλλη ἐξήγηση φ ο σ ι ο λ ο γ ι κ ῆ τοῦ φαινομένου δέν χωρεῖ.

Μετὰ τὴ νευρική διέγερση πού προκαλεῖ τὴν ἐντύπωση, τὸ νευρικό σύστημα δέν μένει στήν ἴδια κατάσταση ὅπου ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸν ἐρεθισμό – ἀλλοιώνεται ἐσωτερικά. Αὐτῆς τῆς μεταβολῆς τὰ ἴχνη τὰ διατηρεῖ ἐπὶ (ἀπροσδιόριστα) μακρὸ χρονικὸ διάστημα. Καί ὅταν δοθεῖ ἀφορμὴ (μὲ μίᾶ νέα διέγερση) τὰ ἴχνη πού ἀντιπροσωπεύουν τίς παραστάσεις σέ κατάσταση ἀναμονῆς, γίνονται ἐνεργά καί ἔτσι ξαναπλάθονται οἱ ἀντίστοιχες ψυχικές εἰκόνες. Ἐπειδὴ δέ τὰ νευρικά κύτταρα τοῦ συστή-

ματος συνδέονται στενά τό ένα μέ τό άλλο, ή ενεργοποίηση τών «έγγραμμάτων» άπάνω σέ μερικά κύτταρα μεταδίνεται διαμέσου τών συνδέσεων καί στά ίχνη πού έχουν χαραχτεί άπάνω σέ άλλα μέρη τής κυτταρικής επιφάνειας, καί έτσι μιά παράσταση μπορεί νά άνασούρει πίσω τής όλόκληρης σειράς άλλων (σύμφωνα μέ τόν γενικό νόμο του συνειρμού, § 3 του κεφ. 8).

Ής σημειωθεί ότι ή εξήγηση αυτή είναι άπλή υπόθεση, πού βέβαια δέν μās ικανοποιεί έντελώς (όπως άλλωστε καί πολλές άλλες επιστημονικές υποθέσεις), αλλά μās βοηθεί ν' άντιληφθούμε, μέ κάποιο τρόπο, τό φαινόμενο τής μνήμης από άποψη φυσιολογική. Ή μνήμη είναι γιά τήν Ψυχολογία, όπως καί γιά τή φιλοσοφική άνάλυση τών σχέσεων «σώματος» καί «ψυχής» (καθώς έδειξε μέ τό φημισμένο έργο του «Μνήμη καί Ύλη» ό Γάλλος φιλόσοφος Henri Bergson 1859 - 1941) τό κατ' έξοχήν πρόβλημα.

2. Ίδιότητες τής μνήμης

Ή μνήμη ενός άνθρώπου χαρακτηρίζεται καί βαθμολογείται:

α. Άπό τό β ά θ ο ς της, δηλαδή άπό τή βαθεία χάραξη τών «έγγραφών» της:

β. Άπό τή δ ι ά ρ κ ε ι α τών συντηρούμενων παραστάσεων.

γ. Άπό τήν π ι σ τ ό τ η τ ά της, δηλαδή άπό τήν ακρίβεια τών αναπλάσσόμενων παραστάσεων.

δ. Άπό τήν έ τ ο ι μ ό τ η τ ά της νά δραστηριοποιεί τούς συνειρμούς. Καί

ε. Άπό τό π λ ά τ ο ς της, τόν πλοΰτο καί τήν ποικιλία τών θησαυρισμάτων της.

Σπουδαιότερες είναι οι τρεις πρώτες ιδιότητες: τούτων παράγωγες θεωρούνται οι δύο τελευταίες.

Όροι εϋνοϊκοί γιά τήν άπόκτηση καλής μνήμης είναι:

α. Ή έντονη π ρ ο σ ο χ ή, τό ζωηρό έ ν δ ι α φ έ ρ ο ν καί ή καλή συναισθηματική δ ι ά θ ε σ η κατά τόν σχηματισμό τών παραστάσεων.

β. Ή πολλαπλή σ ύ ν δ ε σ η τών παραστάσεων μεταξύ τους: οι παραστάσεις πού έχουν άποκτήσει πολλαπλές σχέσεις μέσα σέ ένα συνειρμικά όργανωμένο σύνολο, διατηρούνται περισσότερο καί ξαναπλάθονται εύκολότερα: γιατί πηγαίνουμε πρός αυτές άπό πολλούς δρόμους.

γ. Ἡ κ α τ α ν ό η σ η τοῦ περιεχομένου καί τῶν σχέσεων τῶν παραστάσεων πού θέλουμε νά συγκρατήσουμε.

δ. Ἡ ἄ σ κ η σ η μέ ἐπιμελεῖς καί μεθοδικές ἐπαναλήψεις τῶν ὄσων μαθαίνουμε.

Ἡ μνήμη εἶναι ἀπό τίς ψυχικές λειτουργίες πού ἀναπτύσσονται καί ἀποδίνουν περισσότερο ὅταν γυμνάζονται ἀπό τήν τρυφερή ἡλικία.

3. Ἡ ἀπομνημόνευση

Μέ τρεῖς τρόπους ἀπομνημονεύουμε:

α. Μ η χ α ν ι κ ἄ. Δέν κατανοοῦμε δηλαδή τό περιεχόμενο καί τή λογική συνάρτηση, ἀλλά προσέχουμε καί συγκρατοῦμε τήν ἐξωτερική σχέση, τή σειρά τῶν παραστάσεων (μ ν ή μ η μ η χ α ν ι κ ή). Εἶναι φανερό ὅτι ὅσα ἀπομνημονεύουμε μέ αὐτό τόν τρόπο δέν διατηροῦνται ἐπί πολύ χρόνο καί, τό σπουδαιότερο, δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν δημιουργικά ἀπ' αὐτόν πού τά ἔμαθε. Ἐπομένως, παρά τόν κόπο πού ἀπαιτεῖ, ἡ ἀπομνημόνευση τοῦ εἵδους τούτου εἶναι ὄχι μόνο ἐφήμερη, ἀλλά καί παθητική, «νεκρή».

β. Κ ρ ι τ ι κ ἄ. Ὅταν δηλαδή κατά τήν ἀπομνημόνευση προσέχουμε στό νόημα τῶν παραστάσεων καί τίς ὀργανώνουμε σέ «μορφές» ἀνάλογα μέ τίς λογικές ὁχέσεις τους (μ ν ή μ η κ ρ ι τ ι κ ή). Ἐτσι μόνο ἀπομνημονεύεται σταθερά π.χ. ἡ ἀπόδειξη ἑνός μαθηματικοῦ θεωρήματος ἢ ἕνα νομικό ἐπιχείρημα. Ἡ μάθηση μέ αὐτό τόν τρόπο εἶναι ἀσφαλής καί προπάντων γόνιμη, δημιουργική.

γ. Ἐνας τρίτος τρόπος εἶναι νά βρίσκουμε ἀνάμεσα στίς νέες παραστάσεις πού θέλουμε νά συγκρατήσουμε, καί σέ παλαιές (εὐμνημόνευτες ἀπό τήν πολλή χρήση) δευτερεύουσες ἀλλά εὐκόλα ἀποτυπω- νόμενες ὁμοιότητες (μ ν ή μ η ἄ γ χ ί ν ο υ ς). Αὐτό λ.χ. γίνεται συνήθως κατά τήν ἀπομνημόνευση ἱστορικῶν χρονολογιῶν ἢ γεωγραφικῶν σχημάτων· τό σχῆμα τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου τό θυμούμαστε εὐκόλα ὅταν τήν παρομοιάσουμε μέ ὑπόδημα· τό ἔτος πού κατακτήθηκε ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπό τοὺς Φράγκους, 1204, ὅταν προσέξουμε ὅτι οἱ ἀριθμοί πηγαίνουν ἀνεβαίνοντας ἀπό τό 1 ἕως τό 4, μέ τή διαφορά ὅτι στή θέση τοῦ 3 βρίσκεται τό 0.

4. Ἡ ἀνάμνηση

Δέν εἶναι ὅλες οἱ μνημονικές παραστάσεις (ἢ συμπλέγματα παραστάσεων) ἀναμνήσεις. Ἄ ν α μ ν ῆ σ ε ι ς ὀνομάζουμε ἐκεῖνες πού τίς ἀ ν α γ ν ω ρ ῖ ζ ο υ μ ε ὡς γεγονότα τῆς δικῆς μας ζωῆς, ὡς προσωπικά δηλαδή βιώματα, καί μπορούμε λίγο ὡς πολύ νά τίς τ ο π ο θ ε τ ῆ σ ο υ μ ε σέ ὀρισμένη χρονική θέση μέσα στό παρελθόν μας. Πολλά περιστατικά τοῦ τελευταίου μεγάλου πολέμου διατηρῶ στή μνήμη μου· ξεχωρίζω ὅμως ὅσα ὁ ἴδιος ἔζησα, τίς πρώτες λ.χ. ἡμέρες τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ ἐχθροῦ στήν ἀνύποπτη χώρα μας, ἀπό 'κεῖνα πού μοῦ διηγήθηκαν οἱ γνώριμοί μου ἢ διάβασα ἀργότερα σέ δημοσιευμένα βιβλία. Τά πρώτα ἔχουν ἕνα ἐντελῶς ἰδιαίτερο χαρακτήρα· εἶναι κατά εἰδικό τρόπο «δικά μου βιώματα», ὅσο καί νά μέ ἐντυπωσίασαν, νά ἐπηρέασαν τίς σκέψεις καί τά συναισθήματά μου τά δεύτερα. Ἐκεῖνα λοιπόν εἶναι ἀναμνήσεις, αὐτά ὄχι.

Τό πρόβλημα πού θέτουν στόν ψυχολόγο οἱ ἀναμνήσεις, εἶναι διπλό: α. Πῶς ἀ ν α γ ν ω ρ ῖ ζ ε τ α ἰ μιά ἀνακαλούμενη στή συνείδηση παράσταση (ἢ σύμπλεγμα παραστάσεων) ὅτι ἀνήκει στήν προσωπική μας ἱστορία; Καί β. Πῶς τ ο π ο θ ε τ ε ἴ τ α ἰ μέσα στό πλαίσιο τοῦ παρελθόντος; Οἱ νόμοι τοῦ συνειρμοῦ καί τῆς ἀνάπλασης δέν ἐξηγοῦν ἐπαρκῶς οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο.

Ὡς πρός τό πρῶτο ζήτημα, οἱ γνώμες τῶν εἰδικῶν διχάζονται. Ἄλλοι δέχονται ὅτι οἱ ἀναμνήσεις διαφοροποιοῦνται ἀπό τό ἄλλο μνημονικό ὑλικό μέ μίαν ἰδιαίτερη σ υ ν α ἰ σ θ η μ α τ ἰ κ ῆ ν ἀπόχρωση, ἕνα τόνο ο ἰ κ ε ἰ ὅ τ η τ α ς πού τίς χαρακτηρίζει. (Ἔτσι λ.χ. ἀναγνωρίζουμε ἕνα πρόσωπο πού συναντοῦμε στό δρόμο μέσα σέ πλῆθος ἄλλων ὡς ἕνα παλαιό μας γνώριμο, χωρίς νά μπορούμε νά θυμηθοῦμε τό ὄνομά του ἢ τίς σχέσεις πού εἶχαμε ἄλλοτε μαζί του). Ἄλλοι πάλι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀναγνώριση εἶναι ἀποτέλεσμα πρόσθετης ἐπεξεργασίας τῶν παραστάσεων, προϊόν τῆς κ ρ ἰ τ ἰ κ ῆ ς λειτουργίας τῆς συνείδησης· αὐτή ἀνακαλύπτει ὅτι ὀρισμένη παράσταση (ἢ σύμπλεγμα παραστάσεων) βρίσκεται σέ ὀργανικήν ἀλληλουχία μέ ὅ,τι ἀποτελεῖ τόν κόσμο τῆς προσωπικῆς μας ἐμπειρίας καί πρέπει ὡς δικό μας βίωμα νά διαχωριστεῖ ἀπό τίς ἄλλες πού δέν ἔχουν αὐτή τή σχέση μαζί μας. Τό ὀρθότερο εἶναι νά ὑποθέσουμε ὅτι γιά τή διαφοροποίηση τῶν ἀναμνήσεων ἀπό τίς ἄλλες ἀπλῶς μνημονικές παραστάσεις ἀπαιτοῦνται καί τά

δύο στοιχεία που κακῶς χωρίζονται από τούς θεωρητικούς: ἡ συναισθηματική ἀποδοχή καί ἡ κριτική ἀπόφραση. Ἡ μία συμπληρώνει καί στηρίζει τήν ἄλλη.

Ὅσο γιά τήν ἔνταξη μιᾶς ἀνάμνησης μέσα στό χρόνο τοῦ παρελθόντος μας, φαίνεται ὅτι τοῦτο κατορθώνεται μέ μεγάλην ἀκρίβεια (χωρίς ὅμως καί ν' ἀποκλείονται τά λάθη, ὅταν τά περιστατικά εἶναι πολύ παλαιά) μέ τήν τοποθέτησή της ἀνάμεσα σέ ἄλλες πού λαμβάνονται ὡς χρονικά ὄροσημα. Σημεῖα προσανατολισμοῦ τῆς μνήμης μας στά περασμένα εἶναι οἱ ἀναμνήσεις χαρακτηριστικῶν γεγονότων τῆς ζωῆς μας, πού ἀποτελοῦν κατά κάποιον τρόπο τούς μεγάλους σταθμούς τῆς προσωπικῆς μας ἱστορίας. Καί ἐπειδή αὐτά εὐκόλα χρονολογοῦνται, μπορούμε ἀνάλογα μέ τή διαισθητικά ἢ κριτικά ὑπολογιζόμενη ἀ π ὅ σ τ α σ ἡ νά προσδιορίζουμε χρονικά τίς ἄλλες μας ἀναμνήσεις.

Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ἀναγνώριση καί τοποθέτηση στό χρόνο ἑνός βιώματος συνήθως γίνονται ταυτόχρονα (χωρίς ἢ μέ κάποια προσπάθεια). Τότε ἡ ἀνάμνηση εἶναι πλήρης. Ὅχι σπάνια ὅμως ἀναγνωρίζουμε ἀμέσως μιᾶ παράσταση (ἢ σύμπλεγμα παραστάσεων) ὡς γεγονός τῆς δικῆς μας ζωῆς, ἀλλά ἀδυνατοῦμε νά προσδιορίσουμε μέ βεβαιότητα τή θέση της μέσα στό χρόνο τοῦ παρελθόντος μας. Ἐχομε δηλαδή ἀνάμνηση ἀτελή.

5. Ἀσθένειες τῆς μνήμης

Παθολογικές ἀνωμαλίες τῆς μνήμης εἶναι ἡ ἀ μ ν η σ ί α, ἡ ὑ π ε ρ μ ν η σ ί α καί ἡ π α ρ α μ ν η σ ί α.

Ὅσοι πάσχουν ἀπό ἀ μ ν η σ ί α δέν ἔχουν πλέον τήν ἱκανότητα νά διατηροῦν καί νά ξαναπλάθουν παραστάσεις. Ἡ ἀμνησία εἶναι ἄλλοτε κ α θ ο λ ι κ ῆ, ὁπότε λησμονοῦνται τά πάντα· καί ἄλλοτε μ ε ρ ι κ ῆ· τότε ἀπό τή συνείδηση ἐξαφανίζονται τά μνημονικά ἀποκτήματα ὀρισμένης μόνο περιόδου τῆς ζωῆς. Ὁ π ι σ θ ο χ ω ρ η τ ι κ ῆ λέγεται ἡ ἀμνησία ὅταν στήν ἀρχή λησμονοῦνται πρόσφατες ἐντυπώσεις καί ἔπειτα σιγά - σιγά ἡ λήθη ἀπλώνεται σέ ὅλο τό παρελθόν, ἕως τίς παλαιότερες ἀναμνήσεις· καί π ρ ο χ ω ρ η τ ι κ ῆ, ὅταν ὁ ἄρρωστος παύει ἀπό τή στιγμή τῆς προσβολῆς του νά διατηρεῖ καί νά ξαναπλάθει τίς παραστάσεις του, θυμᾶται ὅμως ὅσα εἶχε ζήσει καί μάθει πρὶν ἀπό

τό άτύχημά του. 'Υπάρχουν άμνησίες π α ρ ο δ ι κ έ ς, όπως λ.χ. συμβαίνει στις περιπτώσεις τής βαθειάς μέθης και τής έπιληψίας, και άμνησίες π ε ρ ι ο δ ι κ έ ς· σ' αυτές ή μνήμη εξαφανίζεται κατά χρονικά διαστήματα, αλλά ξαναγυρίζει πάλι. Βαρύτατη μορφή άμνησίας είναι εκείνη όπου ο άρρωστος χάνει τή δύναμη όχι μόνο νά ξαναπλάθει τίς παλαιές παραστάσεις του, αλλά και νά διατηρεί νέες.

'Υ π ε ρ μ ν η σ ί α λέγεται ή πολύ μεγαλύτερη από τή συνηθισμένη ικανότητα ν' αναπολεί κανείς παλαιές και από καιρό σθησμένες άναμνήσεις. Τό φαινόμενο παρατηρείται συχνά στους έτοιμοθάνατους· ξαναπλάθουν μέ έκπληκτικές λεπτομέρειες παραστάσεις σκηνών τής παιδικής τους ζωής, λησμονημένες τόσα χρόνια από τούς ίδιους. 'Αναφέρεται τό περιστατικό νεαρής γυναίκας, άρρωστης από νευρικό πυρετό, πού άρχισε ξαφνικά νά άπαγγέλλει έλληνικές, λατινικές και έβραϊκές φράσεις, ενώ ήταν άπαιδευτη. 'Η έρευνα έδειξε ότι σέ μικρήν ήλικία ή άρρωστη ήταν ύπηρέτρια στό σπίτι "Αγγλου πάστορα πού συνήθιζε νά άπαγγέλλει μεγαλόφωνα διάφορα ρητά τής Παλαιάς και Καινής Διαθήκης και τών Πατέρων τής 'Εκκλησίας· οί παραστάσεις εκείνες είχαν χαραχτεί βαθιά στή συνείδηση τής μικρής ύπηρέτριας, και τό περίεργο ήταν ότι μέ τό νευρικό πυρετό άναζωπυρώθηκαν και ξαναπλάστηκαν, ενώ στό μεταξύ είχαν λησμονηθεί.

Π α ρ α μ ν η σ ί α είναι ή ψευδής άνάμνηση. Διακρίνονται δύο μορφές της. Στήν πρώτη δέν άναγνωρίζεται ή ήλικία τών παραστάσεων και οί παλαιές θεωρούνται πρόσφατες. 'Ο μεγάλος Σουηδός φυδιολόγος Carl von Linné (1707 - 1778) σέ προχωρημένη ήλικία δέν άναγνώριζε πιά τά συγγράμματά του και τά διάβαζε μέ θαυμασμό σάν ξένα. Στή δεύτερη μορφή συμβαίνει τό αντίθετο: ο άρρωστος νομίζει ότι έχει άλλοτε γνωρίσει πρόσωπα και πράγματα πού τώρα τά βλέπει ή τά πληροφορείται για πρώτη φορά. 'Η σύγχυση είναι μεγαλύτερη στις άναμνήσεις· γεγονότα πού τά διάβασε ή τά άκουσε, ο άρρωστος τά θεωρεί δικά του βιώματα. Παραλλαγή τής μορφής αυτής είναι ή λεγόμενη κ ρ υ π τ ο μ ν η σ ί α· όσοι πάσχουν άπ' αυτήν παίρνουν για δικές τους τίς σκέψεις πού άλλοι τούς έχουν άνακοινώσει.

Οί άνωμαλίες τής μνήμης όφείλονται σέ παθολογικές αλλοιώσεις όρισμένων ζωνών του έγκεφάλου από διάφορες νόσους και τραύματα ή από κατάχρηση άλκοολικών ποτών και ναρκωτικών.

6. Ἡ ἀξία τῆς μνήμης

Ἡ ἀξία τῆς μνήμης εἶναι γιὰ τὴ ζωὴ μας πολὺ μεγάλη. Χωρὶς αὐτὴν θὰ ἦταν ἀδύνατη ὄχι μόνον ἡ διαπαιδαγώγηση καὶ ἡ πνευματικὴ καλλιέργεια, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ στοιχειώδης γνώση τοῦ κόσμου τῶν ἀντικειμένων. Σὲ κάθε ἀντίληψη οἱ ἄμεσες ἐντυπώσεις πλουτίζονται μὲ συγγενεῖς παραστάσεις πού διατηροῦνται μέσα στὴ συνείδηση χάρις στὴ μνημονικὴ μας ἰκανότητα. Μὲ τίς παραστάσεις αὐτές τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων ἀποκτοῦν τὴ σημασίαν τους. Ἔτσι π.χ. στοὺς ἀτμούς πού ἀναδίνονται «βλέπουμε» ὅτι τὸ φαγητὸ μέσα στὴ χύτρα πού ξεσκεπάσαμε εἶναι ἀκόμα ζεστό· «ἀκοῦμε» στὴ φωνὴ τοῦ κραυγαλέου γείτονά μας ὅτι εἶναι ὀξύθυμος· «διαβάζουμε» στὸ πρόσωπο τοῦ ἄρρωστου γονιοῦ μας ὅτι εἶναι ἀπελπισμένος κ.ο.κ. Στὶς περιπτώσεις αὐτές ἡ μνήμη συμπληρώνει καὶ καθοδηγεῖ τίς αἰσθήσεις, καὶ ἔτσι ἐννοοῦμε.

Μὲ τὴ μνήμη ἀποθησαυρίζονται καὶ προσφέρονται, ὅταν ἔχουμε τὴν ἀνάγκη τους, τὰ διδάγματα τῆς πείρας (ἢ μάθησις), καὶ μὲ τὴν πείρα ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἰκανὸς νὰ ἀντιδρᾷ εὐστοχα ὄχι μόνον στὶς ἴδιες, ἀλλὰ καὶ σὲ νέες καταστάσεις τῆς ζωῆς. Ἐνα ὄν χωρὶς μνήμη δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει πείρα. Τὸ κάθε νέο ἀντικείμενο, τὸ κάθε νέο γεγονὸς θὰ ἔμνε ως ψυχικὴ εἰκόνα ἀπομονωμένο μέσα στὴ συνείδησή του καὶ μόνον γιὰ μιὰ στιγμή, ὅσο δηλαδή θὰ διαρκούσε ἡ ἐντύπωσή του· μόλις ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα, θὰ ἐξαφανιζόταν ἀμέσως κάθε ἴχνος ἀπὸ τὴν παράστασή του. Μπροστά στὸ ἴδιο ἀντικείμενο ἢ γεγονὸς τὸ ὄν χωρὶς μνήμη θὰ στεκόταν ἐκπληκτο καὶ ἀμήχανο, γιατί θὰ νόμιζε ὅτι τώρα μόνον τὸ βλέπει γιὰ πρώτη φορά. Τέτοιος δὲν εἶναι ὁ φυσικὸς κόσμος καὶ γι' αὐτὰ ἀκόμη τὰ κατώτατα στὴν κλίμακα τῆς ζωῆς ὄντα, γιατί καὶ αὐτὰ ἔχουν στοιχειώδη μνήμη. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸ κάθε πρᾶγμα δὲν εἶναι ποτέ ἀπλὴ ἐντύπωση· πάντα συνυπάρχουν μὲ αὐτὴν παραστάσεις ἀπὸ προηγούμενη ἀντίληψη, καὶ προπάντων ἀναμνήσεις· κάθε γεγονὸς φέρνει στὴ μνήμη του πολλὰ ἄλλα, ἀναδεύει καὶ δραστηριοποιεῖ τὰ βιώματά του.

Ὁ κόσμος λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κόσμος ὄχι «γυμνῶν πραγμάτων», ἀλλὰ σ η μ ε ί ν καὶ σ υ β ὀ λ ν, εἰκόνων δηλαδή ψυχικῶν φορτισμένων μὲ σημασία. Τὸ μάρμαρο πού σκεπάζει τὸ χῶμα τοῦ τάφου, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα σκληρὸ καὶ ἄσπρο «πράγμα», ἀλλὰ τὸ μνη-

μείο ενός γνωστού ή άγνωστου νεκρού· ή φωτογραφία δέν είναι άπλώς ένα σύνολο άπό «έγχρωμα στίγματα» σέ όρισμένη διάταξη, αλλά ή εικόνα ενός φίλου· ό ήχος τής καμπάνας δέν είναι άπλώς έντύπωση άπό ένα δονούμενο στόν άέρα «μετάλλινο άντικείμενο», αλλά άνάλογα μέ τήν ένταση καί τό ρυθμό του πρόσκληση έορτινή ή πένθιμη άνακοίνωση κ.ο.κ. Σημεία καί σύμβολα γίνονται γιά μās τά άντικείμενα όχι μέ τά αίσθήματα πού προκαλούν αλλά μέ τίς παραστάσεις πού ξαναπλάθονται μέσα μας άπό τίς έντυπώσεις τους, όχι λοιπόν μέ τήν αίσθηση αλλά μέ τή μνήμη.

Πόσο φτωχός καί χαώδης γίνεται ό ψυχικός βίος χωρίς τή μνήμη, τό δείχνουν οί παθολογικές περιπτώσεις όπου ή μνημονική ικανότητα έλαττώνεται ή παρουσιάζει χάσματα άπό άρρώστια ή γερατεία. Τότε βλέπει κανείς καί άκούει, αλλά έπειδή δέν θυμάται συμπεριφέρεται σάν ήλίθιος. Γενικά, ή νοημοσύνη έχει στενότατη σχέση μέ τή μνήμη. Καί μπορεί βέβαια νά παρουσιαστεί περίπτωση δυνατής μνήμης μαζί μέ χαλή κρίση, ποτέ όμως εύφυία μέ μνήμη άνάπηρη.

7. Τό έργο τής φαντασίας

Άπέναντι στίς παραστάσεις τής ή συνείδηση έχει τή δύναμη νά ενεργεί διαμορφωτικά μέ δική τής πρωτοβουλία καί νά τίς μετασχηματίζει σέ νέα πλάσματα. Διασπᾶ τίς ψυχικές εικόνες στά συστατικά τους στοιχεία καί ύστερα άνασυνκροτεί αυτά τά στοιχεία σέ νέες μορφές, διαφορετικές άπό εκείνες πού είχεν άρχικά άντιληφθει μέ τίς αισθήσεις. Αυτή τή λειτουργία, τή διαφορετική άπό τή μνήμη (ώς προς τό πρόγραμμα καί τό έργο τής) τήν όνομάζουμε φαντασία, καί τά προϊόντα τής παραστάσεις φανταστικές.

Οί φανταστικές παραστάσεις συγκρινόμενες μέ τίς μνημονικές ως προς τήν «ύλη», δηλαδή ως προς τό περιεχόμενό τους, δέν παρουσιάζουν τίποτα τό νέο. Τό νέο σ' αυτές είναι ή «μορφή», δηλαδή ό πρωτότυπος καί άγνωστος άπό τήν προηγούμενη πείρα τρόπος πού συνδυάστηκαν στοιχεία μνημονικῶν παραστάσεων, γιά ν' άποτελέσουν νέες ψυχικές εικόνες. Στην άναμóρφωση λοιπόν τοῦ έποπτικοῦ ύλικού, τοῦ άποθησαυρισμένου στή συνείδηση, έγκείται ή δημιουργική ενέργεια τής φαντασίας.

8. Είδη φαντασίας

Ἡ φαντασία ἄλλοτε διεγείρεται καί κατευθύνεται ἀπό τή θέλησή μας καί ὀδηγεῖται ἀπ' αὐτήν πρὸς ὀρισμένη κατεύθυνση (ὅπως π.χ. συμβαίνει στίς καλές τέχνες, στίς ἐπιστῆμες κ.τ.λ.) καί λέγεται σ κ ὀ π ι μ ῆ καί ἄλλοτε λειτουργεῖ ἐλεύθερα χωρίς τή συνειδητή μας προαίρεση (π.χ. στά ὄνειρα καί στά ὄνειροπολήματα) καί λέγεται α ὕ θ ὀ ρ μ ῆ τ ῆ.

Ὡς πρὸς τόν τρόπο πού ἐργάζεται, ἡ φαντασία εἶναι:

α. Π ρ ο σ θ ε τ ι κ ῆ: ὅταν σέ ὀρισμένο σύμπλεγμα παραστάσεων προσθέτει στοιχεῖα πού δέν τούς ἀνήκουν.

β. Ἀ φ α ι ρ ε τ ι κ ῆ: ὅταν ἀφαιρεῖ ἀπό τίς παραστάσεις πού ἐπεξεργάζεται ὀρισμένα στοιχεῖα τους καί τίς ἀπλουστεύει.

γ. Σ υ ν δ υ α σ τ ι κ ῆ: ὅταν ἄλλα στοιχεῖα ἀφαιρεῖ καί ἄλλα προσθέτει, γιά νά φτάσει σέ ριζικά νέα μορφώματα.

Κατ' ἐξοχήν δημιουργική εἶναι ἡ σκόπιμη καί συνδυαστική φαντασία.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γλύπτες τοῦ 4ου αἰ. γιά νά εἰκονίσουν τόν τέλειο τύπο τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, συνδύαζαν ὄγκους καί γραμμές τοῦ ἀνδρικοῦ μέ πλαστικά στοιχεῖα τοῦ γυναικείου σώματος κ' ἔτσι κατόρθωσαν νά δημιουργήσουν μορφές πού ἰσορροποῦσαν τήν ἀνδρική δύναμη καί λιτότητα μέ τή γυναικεία κομψότητα καί χάρη. Ἡ φαντασία τους λοιπόν ἐργαζότανε συνδυαστικά.

Κατ' ἐξοχήν ἀφαιρετική εἶναι ἡ φαντασία τοῦ γεωμέτρη· αὐτός γιά νά μελετήσει τίς καθαρές σχέσεις τῶν γραμμῶν, τῶν ἐπιφανειῶν καί τῶν ὀγκων, ἀφαιρεῖ μέ τή φαντασία του ἀπό τήν αἰσθητή πραγματικότητα τά στοιχεῖα πού δέν ἐνδιαφέρουν τήν ἐπιστῆμη του.

Μέ τήν προσθετική φαντασία ἐργάζεται ὁ ἀρχαιολόγος πού προσπαθεῖ νά συμπληρώσει νοερά τά λείψανα τοῦ ἀρχαίου μνημείου πού ξέσκαψε, γιά νά ἐξακριβώσει τόν προορισμό καί νά τό ἀποκαταστήσει στήν πλήρη μορφή του. Ἡ κατανόηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος βρῖσκει στήν προσθετική φαντασία ἕνα πολύτιμο βοηθό· μέ γνωστά ἀπό τό παρόν στοιχεῖα συμπληρώνουμε καί φωτίζουμε καταστάσεις καί περιστατικά παλαιῶν χρόνων, γιά τά ὁποῖα μᾶς σῶθηκαν ἀνεπαρκεῖς εἰδήσεις.

9. Ἡ ἐξέλιξη τῆς φαντασίας

Ἡ αὐθόρμητη καί ἐλεύθερη φαντασία (συνηθέστερη μορφή τῆς τῶ ὄνειρο-πόλημα) ἀναπτύσσεται στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν τρυφερή του ἡλικία σὲ συνάρτηση μὲ τὸ π α ι χ ν ι δ ι. Πολύ νωρίς, περίπου ἀπὸ τὸ 3ο ἔτος τῆς ζωῆς, ἀρχίζει στὰ παιχνίδια ἡ δ ρ α μ α τ ι κ ῆ ἀ π ο μ ῖ μ ῆ σ η σ κ η ν ῶ ν τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Στὸ «θέατρο» τοῦτο, τὸ ἴδιο τὸ παιδί καί τὰ ἀντικείμενα πού μεταχειρίζεται γιὰ τὴν «παράσταση», εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν πραγματικὴ τους ὑπόσταση: ἕνα κοινὸ καλάμι γίνεται ἄλογο, τὸ σκαμνὶ ἄρμα, ἕνα κομμάτι χοντρὸ σύρμα ὄπλο, ἡ ἄρρωστη κούκλα τοποθετεῖται μὲ μύριες προφυλάξεις στὸ ξύλινο κουτί, τὸ κρεββατάκι τῆς, καλεῖται ὁ «γιατρός» πού μιλεῖ ἀόρατος κ.ο.κ.

Σ' ἕνα μεταγενέστερο στάδιο τὸ παιδί πού παίζει μπαίνει στὸ κέντρο τῶν φανταστικῶν παραστάσεών του: εἶναι ὁ «στρατιώτης» πού πολεμᾷ, ὁ «τεχνίτης» πού μαστορεύει, ἡ «ἀρχόντισσα» πού δέχεται ἐπισκέψεις, ἡ «μαγεύρισα» πού ἐτοιμάζει τὸ φαγητὸ κ.ο.κ. Εἶναι φανερό ὅτι μέσα στὸν πλασματικὸ κόσμον τῶν παιχνιδιῶν του προγυμνάζεται τώρα σὲ τρόπους ἐνέργειας πού θὰ τοῦ χρειαστοῦν στὴν ἔπειτα ζωὴ του.

Ὅσο προχωρεῖ ἡ ἡλικία, τὰ νέα ἐνδιαφέροντα καί οἱ ὑποχρεωτικὲς ἀσχολίες (μαθητεία στὸ σχολεῖο, βοήθεια στὸ νοικοκύρεμα τοῦ σπιτιοῦ κτλ.) περιορίζουν τὸ χρόνο καί τὸν κύκλον τῶν παιχνιδιῶν. Οἱ τάσεις ὅμως, οἱ κλίσεις καί οἱ ἐπιθυμίες, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν τὰ μέσα καί τίς εὐκαιρίες νὰ ἱκανοποιηθοῦν στὸν πραγματικὸ, ζητοῦν καί βρίσκουν διέξοδο στὸν κόσμον τῆς φαντασίας. Ἔτσι γεννιέται τὸ ὄ ν ε ι ρ ο π ὄ λ ῆ μ α πού κατὰ τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία φτάνει στὴν ἀκμὴ του. Ὁ ἔφηβος ἔχει ζωηρὴ, τολμηρὴ, γόνιμη φαντασία. Μὲ αὐτὴν δημιουργεῖ μιὰ δευτέρη, πλασματικὴ ζωὴ, ὅπου ὁ ἴδιος πάντοτε παίζει τὸν κύριον καί πιὸ δύσκολον ρόλον. Φαντάζεται ἐπικίνδυνες περιπέτειες πού καταλήγουν σὲ θριαμβευτικὲς νίκες ἢ σὲ δεινὲς συμφορὰς. Κίνητρο τῆς μυθικῆς αὐτῆς δημιουργίας εἶναι ἡ ἀνάγκη πού αἰσθάνεται νὰ διακριθεῖ καί (μὲ τὸ θρίαμβον ἢ τὴ συντριβὴν του) νὰ ἐπιβληθεῖ στὴν ἐκτίμησιν ἢ στὴ συμπάθεια τῶν γονέων, τῶν συντρόφων του, ὀλόκληρης – ἂν εἶναι δυνατὸν – τῆς κοινωνίας.

Ἐπειδὴ εἶναι φραγμένον ἀκόμη ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀληθινὴν δράσιν, ἡ ἀνυπόμονη ψυχὴ τοῦ νέου βρίσκει καταφύγιον στὴ φαντασία. Εἶναι, κατὰ τὸ στάδιον τοῦτο τῆς ζωῆς, τόσο δυσανάλογες οἱ ἐπιθυμίες καί οἱ φιλοδοξίες τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τίς πραγματικὰς του δυνάμεις, ὥστε μόνον ἡ φαντασία μὲ τοὺς μύθους τῆς (τὰ «ὄνειρα τῆς ἡμέρας») μπορεῖ ν' ἀποκαταστήσῃ (ἄλλοτε περισσότερο καί ἄλλοτε λιγότερον) τὴν ἑσωτερικὴν ἰσορροπία καί γαλήνην.

Στὴν ἄριμην ἡλικία ἡ φαντασία χαλιναγωγεῖται καί κατευθύνεται σκόπιμα στὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς. Τὴν ἐλεύθερον φαντασία ἐξακολουθεῖ νὰ καλλιεργεῖ, μὲ βαθύτερα πλέον ἐλατήρια καί ἀνώτερες μορφὰς ἐκδήλωσιν, ὁ καλλιτέχνης· εἰδικότερα ὁ ποιητής.

10. Ἡ ἀξία τῆς φαντασίας

Πιστεύεται συνήθως ὅτι ἡ φαντασία ἔχει τόν κύριο λόγο μόνο στίς λεγόμενες καλές τέχνες. Ἀναμφισβήτητα ὁ ζωγράφος, ὁ γλύπτης, ὁ ἀρχιτέκτων, ὁ μυθιστοριογράφος, ὁ ποιητής, ὁ θεατρικός συγγραφέας μέ τή φαντασία δημιουργοῦν τά ἔργα τους· τήν ὕλη τους τήν προμηθεύονται μέ τήν παρατήρηση ἀπό τή φυσική καί κοινωνική πραγματικότητα, τή μορφή ὅμως στά ἔργα τους τή δίνει ἡ ἔμπνευση, δηλαδή ἡ φαντασία. Ἄλλά δέν εἶναι μόνο στίς καλές τέχνες ἀπαραίτητη ἡ ζωηρή καί γόνιμη φαντασία· καί τά μεγάλα ἐπιστημονικά ἔργα, οἱ «ὑποθέσεις» πού ἐρμηνεύουν τά φαινόμενα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς, προϋποθέτουν πλούσια καί τολμηρή φαντασία. Ἡ ἀπλή παρατήρηση δέν ἀρκεῖ· πρέπει νά συναρμολογηθοῦν καί νά ὀργανωθοῦν, νά συμπληρωθοῦν καί νά ἐπεκταθοῦν τά δεδομένα της σέ μεγάλες συνθέσεις («θεωρίες») γιά νά φωτιστοῦν μέ τό φῶς τῆς ἔλλογης ἐρμηνείας τά γεγονότα, καί οἱ συνθέσεις αὐτές κατασκευάζονται ὄχι μόνο μέ τήν κρίση ἀλλά καί μέ τήν ἐπινοητική φαντασία.

Μεγάλη ἐπίσης εἶναι ἡ ἀξία τῆς φαντασίας στόν πρακτικό βίο. Ὁ ἔμπορος, ὁ ἐπαγγελματίας, ὁ τεχνίτης μέ τή φαντασία καταστρώνουν τό πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν τους καί ἐπινοοῦν τά μέσα πού θά τοῦς φέρουν ἀσφαλέστερα καί γρηγορότερα στούς σκοπούς των. Βέβαια ἡ βάσανος τῶν σχεδίων καί ἡ ὀριστική ἐκλογή ἐκείνου πού τελικά θά προτιμηθεῖ, γίνεται μέ τήν κ ρ ί σ η. Ἡ φαντασία ὅμως προεκτείνοντας καί συμπληρώνοντας τά δεδομένα τῆς πείρας πλάθει τό πλῆθος τῶν πιθανῶν συνδυασμῶν πού ὀδηγοῦν στό στόχο, καί πού θά κληθεῖ ὁ κριτικός στοχασμός νά τοῦς ἀποτιμήσει σωστά, γιά νά δοθεῖ στό πρόβλημα ἡ καλύτερη λύση. Ὅσο λοιπόν πιό γόνιμη εἶναι ἡ φαντασία, τόσο ὁ ἀριθμός καί ἡ ποικιλία τῶν συνδυασμῶν εἶναι μεγαλύτερη, ἐπομένως τόσο περισσότερο διευκολύνεται καί κατευθύνεται ἡ κρίση στήν ἐπιλογή της. Πολλές φορές ἡ ἀποτυχία ὀφείλεται ὄχι στήν ἀνεπάρκεια τῆς κρίσης, ἀλλά στή στεριότητα τῆς φαντασίας. Στούς ἀνθρώπους μέ φτωχή φαντασία, τῆς δράσης ὁ ὀρίζων εἶναι πολύ στενός καί ἐπομένως οἱ πιθανότητες τῆς ἐπιτυχίας περιορισμένες.

Τό ποιόν καί ἡ δύναμη τῆς φαντασίας ἀνήκουν στά φυσικά κεφάλαια τοῦ ἀνθρώπου· ἡ καλή ἀγωγή μπορεῖ νά τά ἀξιοποιήσει περισσότερο, ὄχι καί νά ἀναπληρώσει τίς ἐλλείψεις τους.

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

1. Χῶρος καί χρόνος

Στή γλώσσα τοῦ κοινοῦ νοῦ τά ἀντικείμενα γιά τή συνείδηση πού ἀντιλαμβάνεται, εἶναι ἡ π ρ ά γ μ α τ α (π.χ. τό τραπέζι, ἡ στέγη, τό δέντρο· ἀκόμα καί τά σώματα ζώων καί ἀνθρώπων) ἢ γ ε γ ο ν ό τ α (ἡ βροντή, ὁ περίπατος, μιὰ ἐμπορική ἢ πολεμική ἐπιχείρηση κ.τ.λ.). Τά πράγματα μᾶς δίνουν ἀναπότρεπτα τήν ἐντύπωση ὅτι κατέχουν ὀρισμένο χ ῶ ρ ο, ἔχουν δηλαδή μήκος, πλάτος καί πάχος (ἢ ὕψος)· τά γεγονότα ὅτι ἀπλώνονται (καλύτερα: ξετυλίγονται) σέ ὀρισμένο χ ρ ό ν ο, ἔχουν δηλαδή διάρκεια· ἀρχή καί τέλος. Πράγματα πού δέν κατέχουν ὅπωςδήποτε χῶρο καί γεγονότα χωρίς καθόλου διάρκεια εἶναι κάτι πού δέν μπορούμε νά τό ἀντιληφθοῦμε, ἀκόμη καί νά τό φανταστοῦμε. Χῶρος καί χρόνος εἶναι βασικά καί ἀναφαίρετα πλαίσια τῆς συνείδησης πού ἀντιλαμβάνεται, σύμφυτα μέ τή λειτουργία τῆς.

Πῶς ἄραγε σχηματίζεται ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου;

2. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας

Στό θέμα τοῦ χώρου πρέπει νά διακρίνουμε δύο ζητήματα: α. τήν ἀντίληψη τῆς ἐ π ι φ ἄ ν ε ι α ς (τῶν δύο διαστάσεων: μήκους καί πλάτους) καί β. τήν ἀντίληψη τοῦ β ἄ θ ο υ ς ἢ τῆς ἀπόστασης (τῆς τρίτης διάστασης), γιατί τό καθένα παρουσιάζει ἰδιαιτέρες δυσκολίες.

Ὀπτικοί ἐρεθισμοί, σέ μεγάλο ἀριθμό, ὅταν ἐπιδρῶν ταυτόχρονα πάνω στά μάτια μας, προκαλοῦν μιάν ἐντύπωση χαρακτηριστικά διάφορη ἀπό ἴκείνην πού ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἀκουστικοί ἐρεθισμοί.

Όσαδήποτε και όποιαδήποτε ήχητικά κύματα κι αν διεγείρουν τό αισθητήριο τής ακοής, ποτέ δέν γεννιέται ήχος τοπικά άπλωμένος· ό ήχος δέν έχει ποτέ επιφάνεια. Αντίθετα ή όραση συναρμολογεί τά αισθήματά της κατά τό σχήμα μιās έκτεινόμενης επιφάνειας. Τό πρόβλημα λοιπόν πού έχει νά λύσει ή Ψυχολογία, είναι: Πώς μέ τή συσσώρευση πολλών όπτικων αισθημάτων γεννιέται ή εικόνα τής τοπικής έκτασης; Πως (μέ άλλες λέξεις) όταν μέ τίς ήλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις έρεθίζονται γειτονικά σημεία του άμφιβληστροειδη χιτώνα, τά όπτικά αισθήματα, αντί νά διαδέχονται τό ένα τό άλλο ή νά συμπλέκονται όπως τά ακουστικά, παρατάσσονται έτσι ώστε νά μή προκαλείται ή έντύπωση ενός πολύχρωμου μωσαϊκού από διαχωρισμένες κηλίδες, αλλά ή εικόνα μιās επιφάνειας;

Τό ίδιο πρόβλημα παρουσιάζεται και κατά τήν αντίληψη του λεγόμενου ά π τ ι κ ο υ χ ώ ρ ο υ. Τόν χώρο τόν αντιλαμβανόμαστε όχι μόνο μέ τήν όραση αλλά και μέ τήν αφή. Όταν μέ κλειστά μάτια περιφέρουμε τά δάχτυλα του χεριου μας άπάνω στη λεία ράχη ενός βιβλιου, χωρίς από πριν νά γνωρίζουμε τό αντικείμενο πού χαϊδεύουμε, έχουμε τήν έντύπωση ότι αγγίζουμε μιάν επιφάνεια. Πως όμως τά αισθήματα τής πίεσης πού ταυτόχρονα ή διαδοχικά σχηματίζονται στη συνείδησή μας μέ τή διεγερση των σπαρμένων άπάνω στο δέρμα μας άπτικων θηλών, παρατάσσονται (κατά τόν ίδιο τρόπο όπως και τά όπτικά) και αισθανόμαστε ότι κάτω από τά δάχτυλά μας άπλώνεται μιá επιφάνεια; Τό φαινόμενο τουτο παρατηρείται μόνο στην όραση και τήν αφή, όχι και στις άλλες αισθήσεις.

Πειραματικά άποδείχτηκε ότι και μέ τό άπλούστατο όπτικό αισθημα έχουμε τήν έντύπωση μιās ελάχιστης εστω έκτασης. Εάν περιόρισουμε στο μηδέν τήν επιφάνεια μιās κόκκινης π.χ. κηλίδας, εξαφανίζεται μαζί μέ τήν έκταση και τό αισθημα του κόκκινου χρώματος. Όταν ή έκταση φαίνεται νά είναι πρωταρχική και άναφαίρετη ιδιότητα του όπτικού αισθήματος. Και μέ αυτήν όμως τήν παραδοχή δέν εξηγείται άκόμα γιατί ό έρεθισμός πολλών παράπλευρων σημείων του άμφιβληστροειδη χιτώνα έχει ως άποτέλεσμα τή συναρμολόγηση των άπλων έντυπώσεων τής έκτασης κατά τέτοιο τρόπο ώστε στο τέλος νά σχηματίζεται ή εικόνα μιās επιφάνειας πού άπλώνεται.

Άπάνω στο δέρμα μας πειραματιζόμαστε μέ τό αισθησιόμετρο πού μοιάζει μέ διαβήτη. Εάν πλησιάσουμε παραπολύ τίς

δύο αίχμές του ὄργάνου καί τό τοποθετήσουμε στήν ἐπιδερμίδα ἑνός ἀνθρώπου (πού ἔχει βέβαια κλειστά τά μάτια καί δέν παρακολουθεῖ τό πείραμα μέ τήν ὄραση), αὐτός θά ἔχει μόνο ἀπλό αἶσθημα πίεσης, θά αἰσθάνεται δηλαδή ὅτι πιέζεται ἕνα μόνο σημεῖο τοῦ σώματός του, ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶναι δύο τά σημεῖα πού ἐρεθίζονται. Ἐάν ἔπειτα ἀπομακρύνουμε τίς αἰχμές τοῦ ὄργάνου, τή μιάν ἀπό τήν ἄλλη, καί ἐπαναλάβουμε τό πείραμα, γεννιέται στόν ἄνθρωπό μας ἡ ἐντύπωση ὅτι τό σημεῖο τῆς ἐπιδερμίδας του πού πιέζεται γίνεται κάπως πλατύτερο, ἀπλώνεται, ἔχει ἐπιφάνεια. Καί μόνο ὅταν ἀπομακρύνουμε ἀρκετά τίς αἰχμές τοῦ αἰσθησιόμετρο, ἔχει τό ὑποκείμενο τοῦ πειράματος τήν ἐντύπωση ὅτι ἐρεθίστηκαν δύο διαφορετικά σημεῖα τῆς ἐπιδερμίδας του. Στήν τελευταία περίπτωση, ἡ ἀπόσταση τῶν αἰχμῶν ποικίλλει κατά τά μέρη τοῦ σώματος. Ὡστε, ὅπως ἀποδείχνη ἡ πειραματική ἔρευνα, ἡ ἐντύπωση τῆς ἔκτασης εἶναι συνυφασμένη καί μέ τά ἀπλόστερα ἀπτικά αἰσθήματα. Πάλι ὁμως δέν ἐξηγεῖται πῶς ἡ ταυτόχρονη ἢ διαδοχική διέγερση τῶν ἀπτικών ὀργάνων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τή συναρμολόγηση τῶν αἰσθημάτων ἔτσι ὥστε νά σχηματίζεται ἡ ἐντύπωση τῆς ἐπιφάνειας.

Ἡ πιθανότερη ἐξήγηση τοῦ φαινομένου εἶναι ὅτι δέν ἔχουμε αἰσθησῆ, ἀλλά ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας. Καί ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή δέν γεννιέται μέ μόνη τήν ὄραση ἢ μέ μόνη τήν ἀφή. Ὀπτικά καί ἀπτικά αἰσθήματα καί παραστάσεις συμπλέκονται μεταξύ τους καί μέ μυσικά καί στατικά αἰσθήματα καί παραστάσεις, πού τίς ἀποκοῦμε ὅταν κινούμε χέρια καί πόδια καί ὀλόκληρο τό σῶμα μας πρός διάφορες διευθύνσεις, καί τό ἐποπτικό τοῦτο ὕλικό στυλάσσεται μέ τή βοήθεια τῆς φαντασίας ἀπό τήν κριτική, τή συνθετική δηλαδή καί ὀργανωτικήν ἐνέργεια πού χαρακτηρίζει τή συνείδησή μας, ἔτσι ὥστε ὡς προϊόν ὅλης αὐτῆς τῆς διεργασίας (πού γίνεται κατά τήν πρώτη φάση τῆς ἐγκόσμιας ὑπαρξης τοῦ ἀτόμου ἀλλά καί τοῦ εἶδους «ἄνθρωπος») νά σχηματίζεται καί νά ἐμπεδώνεται ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας. (Ἐδῶ ἄς θυμηθεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅσα εἶπαμε γιά τήν ἀντίληψη στό κεφ 1ο, §§ 3 καί 4).

Ἐπομένως ὄχι μόνη ἡ πείρα, ἀλλά καί μιᾶ ἔμφυτη προδιάθεση καί ἰκανότητα συνεργάζεται γιά τόν σχηματισμό αὐτῆς τῆς ἀντίληψης. Ἡ πείρα μᾶς δίνει τή γνώση τῆς διάταξης τῶν σημείων τοῦ χώρου, τῶν διευθύνσεων: ἀπάνω - κάτω, δεξιά - ἀριστερά, καθώς καί τῶν τιμῶν

του μεγέθους. (Στήν απόκτηση τῶν γνώσεων τούτων βοηθεῖ πολύ ἡ μουσική αἴσθηση κατά τήν κίνηση τοῦ βολβοῦ τῶν ματιῶν ὀριζόντια καί κατακόρυφα· τά μάτια κάνουν αὐτές τίς κινήσεις γιά νά πέσουν οἱ φωτεινές ἀκτίνες ἀπάνω στήν ὠχρή κηλίδα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα, στή θέση δηλαδή τῆς καλύτερης ὄρασης· βλ. κεφ. 4ο, § 4). Ἡ ἔμφυτη προδιάθεση καί ικανότητα συντάσσει καί διαρθρώνει τίς ὀπτικές, ἀπτικές καί κινητικές παραστάσεις στό σχῆμα - πλαίσιο τῆς ἐπιφάνειας.

* Ἐπισημασθεῖ ὅτι οἱ γεννημένοι τυφλοὶ σχηματίζουν ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας μόνο μέ τά ἀπτικά καί τά κινητικά αἰσθήματα καί τίς ἀντίστοιχες παραστάσεις.

3. Ἡ ἀντίληψη τοῦ βάθους. Αἰσθητηριακά δεδομένα

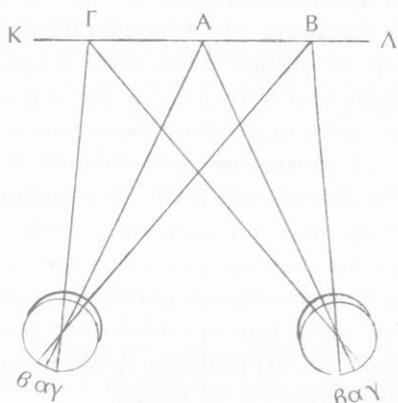
Ἡ ἀντίληψη τῆς τρίτης διάστασης τοῦ χώρου, τοῦ βάθους, θέτει τό ἐξῆς πρόβλημα: Ἀφοῦ ἡ εἰκόνα (εἶδωλο) τῶν ἀντικειμένων σχηματίζεται ἀπάνω στόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα «γραφικά», δηλαδή μόνο κατά μήκος καί πλάτος, ὅπως γίνεται καί στή φωτογραφική πλάκα, πῶς ἐμεῖς βλέπουμε τά ἀντικείμενα «πλαστικά», δηλαδή καί μέ βάθος;

Τά αἰσθητηριακά δεδομένα εἶναι ἐξῶ τά ἀκόλουθα:

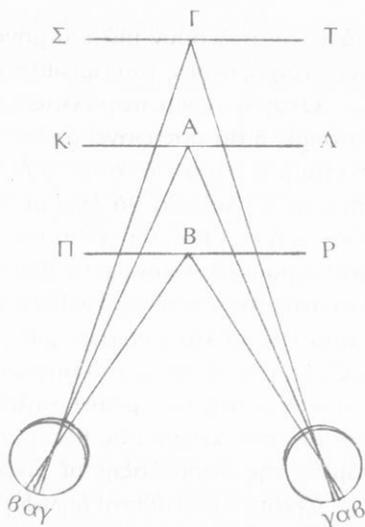
* Ἐπισημασθεῖ σχηματικά τή διεύθυνση τῶν φωτεινῶν ἀκτίνων πού ἐρεθίζουν τόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα τῶν δύο ματιῶν κατά τήν ὀπτική ἐντύπωση. Σχῆμα 1: Ἐάν ἡ εἰκόνα τοῦ ἀπέναντί μας σημείου Α σχηματίζεται στό κέντρο α τῆς ὠχρῆς κηλίδας καί τῶν δύο ματιῶν, τότε ἡ εἰκόνα τοῦ σημείου Β πού βρίσκεται στό ἴδιο μέ τό Α ἐπίπεδο ΚΛ, θά σχηματισθεῖ ἀπάνω στόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα καί τῶν δύο ματιῶν πρὸς τά ἀριστερά τοῦ α καί στήν ἴδια ἀπόσταση· δηλαδή σέ θέσεις ἀ ν τ ῖ σ τ ο ἰ χ ε ς. Τό ἴδιο θά γίνει καί μέ τήν εἰκόνα τοῦ σημείου Γ πού βρίσκεται στό ἴδιο ἐπίπεδο ΚΛ· θά σχηματισθεῖ δηλαδή σέ θέσεις ἀντίστοιχες, ἀλλά αὐτή τή φορά πρὸς τά δεξιά τοῦ Α καί στά δύο μάτια.

Ἐάν ὁμως τά σημεία Β καί Γ δέν βρίσκονται στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τό Α, ἀλλά τό Β κεῖται μ π ρ ο σ τ ἄ στό Α, καί τό Γ π ῖ σ ω ἀπό τό Α, τότε κατά τό σχῆμα 2 θά συμβεῖ τό ἐξῆς:

Ἡ εἰκόνα τοῦ Β πού βρίσκεται μπροστά ἀπό τό Α (στό ἐπίπεδο ΠΡ), στό ἓνα μάτι θά σχηματισθεῖ πρὸς τά ἀριστερά τοῦ α καί στό ἄλλο μάτι πρὸς δεξιά τοῦ α, δηλαδή σέ θέσεις μ ἡ ἀ ν τ ῖ

Σχ. 1

Σχ. 2

σ τ ο ι χ ε ς· επίσης, ή εικόνα του Γ πού βρίσκεται πίσω από τό A (στό επίπεδο $\Sigma\Gamma$), στό ένα μάτι θά σχηματισθεί πρὸς τὰ δεξιὰ του α καί στό άλλο μάτι πρὸς τὰ ἀριστερά του α , πάλι σέ θέσεις μ ἢ ἀντίστοιχες. Οἱ γωνίες $\beta\alpha\gamma$ καί $\gamma\alpha\beta$ λέγονται γωνίες παραλλάξεως καί τό μέγεθός τους εξαρτᾶται ἀπό τήν ἀπόσταση μεταξύ τῶν σημείων BA καί GA , καθώς καί ἀπό τήν ἀπόσταση τῶν σημείων τούτων ἀπό τό επίπεδο τῶν ματιῶν μας. Ἴδου τώρα ή σημασία αὐτῆς τῆς γωνίας γιά τήν ὀπτική ἐντύπωση τῶν ἀντικειμένων:

Ὅταν ή γωνία παραλλάξεως εἶναι μεγάλη, τότε ἐάν ἔχουμε προσηλωμένο τό βλέμμα στό σημείο A , τό B θά μᾶς φανεῖ ὄχι ἀπλό, ἀλλά διπλό, γιατί ή εικόνα του σχηματίζεται σέ μ ἢ ἀντίστοιχες θέσεις του ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα τῶν δύο ματιῶν· ἔτσι ἔχουν ἀμοιβαία προσαρμοστέι τὰ δύο ὄργανα. (Τό φαινόμενο τοῦτο μπορούμε νά τό παρατηρήσουμε καί μόνοι μας μέ τό ἐξῆς ἀπλό πείραμα: ἄς προσηλώσουμε τό βλέμμα σέ μιά μακρινή ἀπό μᾶς ἐπιφάνεια καί ἄς ὑψώσουμε ἕνα δάχτυλο του χεριοῦ μας ἔως τήν εὐθεία γραμμή του βλέμματος· τότε θά ἰδοῦμε τό δάχτυλό μας διπλό· ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἔχουμε μίαν εικόνα του μέ τό δεξιό μας μάτι καί μίαν ἄλλη μέ τό ἀριστερό, πού δέν συμπίπτουν

γία ν' αποτελέσουν μία και μόνη εικόνα, εφόσον σχηματίζονται σέ μή αντίστοιχες θέσεις του ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα).

Όταν ἡ γωνία παράλλαξης εἶναι μικρή, τότε μέ τίς ἴδιες συνθήκες τό σημεί Β θά μᾶς φανεῖ ἀπλό, ἀλλά θά ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι βρίσκεται μ π ρ ο σ τ ᾶ ἀπό τό Α· ἐπίσης τό σημείο Γ ἀπλό, ἀλλά π ί σ ω ἀπό τό Α. Δηλαδή θά ἔχουμε ἀντίληψη τοῦ θ ἄ θ ο υ ς ἤ τῆς ἁ π ὄ σ τ α σ η ς. (Ἔτσι ἐξηγεῖται πῶς ἀντικείμενα μέ δύο διαστάσεις, σάν τίς φωτογραφικές εἰκόνες, τά βλέπουμε μέ τό στερεοσκόπιο «πλαστικά». Στό στερεοσκόπιο προβάλλονται δύο εἰκόνες τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου παράπλευρα καί χωριστά, μία γιά τό ἀριστερό μας μάτι καί μία γιά τό δεξιό. Οἱ φακοί ὁμως τοῦ ὄργανου δέν παρουσιάζουν ἀκριβῶς τήν ἴδια εἰκόνα καί στᾶ δύο μάτια, ἀλλά λίγο διαφορετική τήν εἰκόνα τοῦ ἑνός ματιοῦ ἀπό 'κείνην πού βλέπει τό ἄλλο μάτι. Ἔτσι προκαλεῖται τό φαινόμενο τῆς παράλλαξης μέ μικρή γωνία καί σχηματίζεται ἡ ἐντύπωση τοῦ ὄγκου, προστίθεται δηλαδή ἡ τρίτη διάσταση, τό βάθος).

Όταν τέλος ἡ γωνία παράλλαξης εἶναι παραπολύ μικρή, τότε τό γεγονός ὅτι οἱ εἰκόνες τῶν δύο ἀντικειμένων ἔχουν σχηματιστεῖ σέ μή ἀντίστοιχες θέσεις τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα τῶν δύο ματιῶν δέν ἔχει καμιάν ἐπίδραση στήν ὀπτική μας ἐντύπωση καί βλέπουμε τά ἀντικείμενα στό ἴδιο ἐπίπεδο. (Γ' αὐτόν τό λόγο δέν μπορούμε νά ἀντιληφθοῦμε τό βάθος ἤ τή μεταξύ τους ἀπόσταση ἀντικειμένων πού βρίσκονται πολύ μακριά μας, καί εὐκόλα γελιέται στήν περίπτωση αὐτή ἡ ὄρασή μας, ὅπως λ.χ. συμβαίνει μέ τά σκηνικά τῶν κινηματογραφικῶν ταινιῶν).

Ἔτσι ἐντύπωση τοῦ βάθους ἔχουμε ὅταν οἱ εἰκόνες ἑνός ἀντικειμένου στόν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα τῶν δύο ματιῶν δέν εἶναι ἐντελῶς ὅμοιες καί ἀπό τή διαφορά τους γεννιέται τό φαινόμενο τῆς παράλλαξης μέ μικρή γωνία. Καθώς στρέφονται οἱ βολβοί τῶν ματιῶν πρὸς τό σημείο τῆς προσήλωσης πάντοτε κατά τέτοιο τρόπο ὥστε ἡ εἰκόνα του νά σχηματίζεται, γιά κάθε μάτι, στή θέση τῆς καλύτερης ὄρασης (στήν ὠχρή κηλίδα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα), τά ἀντικείμενα πού βρίσκονται σέ μικρὴν ἀπόσταση ἀπό μᾶς, δέν παρουσιάζουν τήν ἴδια ἀκριβῶς ὄψη καί στᾶ δύο μάτια μας, γιατί κάθε μάτι τά βλέπει ἀπό διαφορετικὴ θ ἔ σ η· ἔτσι γεννιέται παράλλαξη μέ μικρὴ γωνία, μέ ἀποτέλεσμα νά τά βλέπουμε ὄχι «γραφικά» ἀλλά «πλαστικά», δηλαδή μέ τρίτη διάσταση.

Ἐπομένως ἡ παράλλαξη προϋποθέτει τή διόφθαλμη ὄραση. (Καί μάλιστα τά δύο μάτια νά βρίσκονται στό ἴδιο επίπεδο· ἡ πάπια λ.χ. βλέπει σάν τόν μονόφθαλμο, ἄλλοτε μέ τό ένα καί ἄλλοτε μέ τό ἄλλο μάτι). Πῶς ὁμως βλέπει τό βάθος τῶν ἀντικειμένων ὁ μονόφθαλμος; Στήν περίπτωση αὐτή οἱ σημαντικότεροι ὀπτικοί παράγοντες εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἡ ἀπόσταση ὑπολογίζεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἀντικειμένων πού βρίσκονται ἀνάμεσα στό μάτι καί στό σημεῖο τῆς προσήλωσης καί ἀπό τό γνωστό ἢ ὑποτιθέμενο μέγεθός τους. Ἐπειτα, ἀπό τήν προοπτική ἀλλοίωση τῶν ἀντικειμένων καί τίς μεταβολές πού παρουσιάζει ἡ ὄψη τους, ὅταν ὁ παρατηρητής κινεῖται πρὸς τό μέρος τους ἢ ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτά. Τέλος, ἀπό τίς ἀναλογίες τῆς σκιάς τῶν ἀντικειμένων καί τήν μερική ἀπόκρυψή τους ἀπό ἄλλα. Μέ τά ἴδια στοιχεία ὑπολογίζεται ἡ ἀπόσταση καί κατὰ τή διόφθαλμη ὄραση.

4. Ἡ προτεινόμενη λύση τοῦ προβλήματος

Αὐτά εἶναι τά αἰσθητηριακά δεδομένα κατὰ τήν ἐντύπωση τοῦ βάθους. Ἐξακολουθεῖ ὅμως νά μένει ἀναπάντητο τό βασικό ἐρώτημα: Πῶς ἐνῶ τό «εἶδωλο» ἀπάνω στόν ἀμφιβληστροειδή χιτῶνα τῶν ματιῶν ἔχει δύο μόνο διαστάσεις, ἔμεῖς τό βλέπουμε μέ τρεῖς; Πῶς διαφοροποιεῖται στήν ἐντύπωσή μας τό «ἐμπρός» καί τό «πίσω», τό κοντινότερο ἀπό τό μακρινότερο επίπεδο;

Ἀσφαλῶς καί ἐδῶ (ὅπως καί στήν περίπτωση τῶν ἐντυπώσεων τῆς ἐπιφάνειας) παίζουν σημαντικό ρόλο τὰ μ υ ἱ κ ἄ (καί στατικά) αἰσθήματα, καί γενικά οἱ κινητικές παραστάσεις. Γιά ν' ἀγγίξω π.χ. τό σημεῖο Α τοῦ ἐπιπέδου ΚΛ (σχ. 2) κάνω ὀρισμένη μυϊκή προσπάθεια· γιά νά πλησιάσω ἔπειτα τό σημεῖο Γ τοῦ ἐπιπέδου ΣΤ, ἡ προσπάθειά μου γίνεται μεγαλύτερη, γιά τό σημεῖο Β τοῦ ἐπιπέδου ΠΡ μικρότερη κ.ο.κ. Ἔτσι αἰσθάνομαι καί μυϊκά τήν ἀπόσταση.

Γιά νά σχηματιστεῖ ὅμως ἡ ἀ ν τ ἱ λ η ψ η τοῦ βάθους, δέν ἀρκεῖ ἡ εἰσφορά τῶν αἰσθήσεων. Θά ἐπαναλάβουμε καί γι' αὐτήν ὅ,τι εἶπαμε ἤδη γιά τήν ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας: Ὀπτικά αἰσθήματα καί παραστάσεις συνείρονται μέ μυϊκά αἰσθήματα καί κινητικές παραστάσεις καί τό ἐποπτικό τοῦτο ὕλικό μέ τή βοήθεια τῆς φαντασίας σ υ ν τ ἄ σ ο σ ε τ α ἰ ἀπό τήν κριτική (= συνθετική καί ὀργανωτική) ἐνέργεια τῆς συνείδησής μας ἔτσι ὥστε ὡς προϊόν ὅλης αὐτῆς τῆς διεργασίας (πού ἔχει γίνεῖ ἀπό τούς μακρινούς προγόνους μας καί ἀπό μᾶς τούς ἴδιους στήν πρώτη φάση τῆς ἐγκόσμιας ὕπαρξης) νά σχηματίζεται καί νά ἐμπεδώνεται (μαζί μέ τήν ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας) ἡ ἀ ν τ ἱ λ η ψ η τ ο ὕ

β ἄ θ ο υ ς τῶν ἀντικειμένων. Καί ἐδῶ λοιπόν ἡ ἐμφυτη προδιάθεση καί ἰκανότητα καί ἡ πείρα συνεργάζονται στενά.

Ἡ ἐξήγηση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τίς παρατηρήσεις πού ἔγιναν στούς γεννημένους τυφλοῦς πού ἀνέβλεψαν μέ ἐγχείρηση τῶν ματιῶν. Στήν ἀρχή δέν ἀντιλαμβάνονται τήν ἀπόσταση καί τό βάθος τῶν ἀντικειμένων πού τώρα τά βλέπουν γιά πρώτη φορά. Σιγά - σιγά ὅμως συνείρονται οἱ ὀπτικές μέ τίς κινητικές ἐμπειρίες τους, καί ἡ ἐμφυτη κριτική ἐνέργεια τῆς συνειδησῆς τους διαρθρώνει τίς ἐντυπώσεις τους κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε ἀρχίζουν καί νά β λ έ π ο υ ν τά ἀντικείμενα μέ τρεῖς διαστάσεις, δηλαδή νά ἀποκτοῦν τήν ὀ π τ ι κ ῆ ἀντίληψη τοῦ τρισδιάστατου χώρου. Ἔως τότε εἶχαν ἀντίληψη τοῦ βάθους, ὅπως καί τῆς ἐπιφάνειας, μόνο μέ τήν ἀφή καί τή μουσική αἴσθηση.

5. Ἰδιότητες τοῦ χρόνου καί χρονικές σχέσεις

Ἵορισμένες διευκρινίσεις στό θέμα τοῦ χρόνου εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν ὀρθή κατανόησή του.

Πρέπει ἐξαρχῆς νά κάνουμε διάκριση μεταξύ χ ρ ο ν ι κ ῶ ν ἰ δ ι ο τ ῆ τ ω ν καί χ ρ ο ν ι κ ῶ ν σ χ έ σ ε ω ν.

Ἵο χρόνος ἔχει μιάν ἰδιότητα: τῆ δ ι ἄ ρ κ ε ι α. Ἵο διάρκεια εἶναι ἄλλοτε π λ ῆ ρ η ς («γεμάτη» ἀπό κάτι πού γίνεται) καί ἄλλοτε κ ε ν ῆ (λ.χ. ἡ παύση στή μουσική: δέν ἀκούεται «τίποτε»).

Οἱ χρονικές σχέσεις εἶναι δύο: τό τ α υ τ ὄ χ ρ ο ν ο καί ἡ δ ι ἄ δ ο χ ῆ.

Στή σχέση τῆς διαδοχῆς διακρίνονται τρία στάδια ἡ φάσεις: τό π α ρ ε λ θ ὄ ν, τό π α ρ ὄ ν καί τό μ έ λ λ ο ν.

Τά περιεχόμενα τοῦ χρόνου (τά «συμβαίνοντα» ὅπως γίνονται ἀντιληπτά) τά αισθανόμαστε εἴτε σάν ἀνεξάρτητα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο, εἴτε σά νά ἀνήκουν σέ ὀμάδες μέ ὀρισμένη χρονική «μορφή». Π.χ. στή φράση:

«Τά χιόνια δέν πρόκειται οὔτε σήμερα νά λιώσουν»

οἱ συλλαβές κατά τό χρονικό τους ποιόν (=τῆ διάρκειά τους) ἀποτελοῦν μονάδες ἀνεξάρτητες τῆ μιάν ἀπό τήν ἄλλη. ἽΑντίθετα οἱ συλλαβές στόν σολωμικό στίχο:

«Τοῦ πα / τέρα / σου σάν / ἔρθεις / δέ θά / βρεῖς πα / ρά τόν / τάφο»
- υ / - ' υ / - υ / - ' υ / - υ / - ' υ / - υ / - υ

συγκροτοῦν μίαν ὀκταμερῆ ομάδα μέ ὀρισμένη χρονική «μορφή».

Τῆ δεύτερη περίπτωση τήν ὀνομάζουμε ρυθμική ἄρθρωση τοῦ χρόνου ἢ ἀπλῶς ρυθμό.

Τό ζήτημα τώρα γιά τήν ψυχολογία τοῦ χρόνου εἶναι πῶς ἀποτοῦμε γνώση:

α. τῆς μόνης χρονικῆς ιδιότητος: τῆς διάρκειας·

β. τῶν χρονικῶν σχέσεων: τοῦ ταυτόχρονου καί τῆς διαδοχῆς, τῆς ἀπλῆς διαδοχῆς καί τοῦ ρυθμοῦ.

6. Ἡ ἀντίληψη τῆς διάρκειας

Τῆ διάρκεια τήν πληροφοροῦμαστε διαμέσου ὄλων τῶν αἰσθήσεων: κάθε αἴσθημα ἔχει διάρκεια, μέ ὁποιοδήποτε ὄργανο κι ἂν σχηματίζεται μέσα στή συνείδησή μας. «Ἐκταση», ὅπως εἶπαμε (§ 2), ἔχουν ὡς ἀναπόσπαστην ιδιότητα τά ὀπτικά καί τά αἰσθήματα τῆς ἀφῆς. Ἡ διάρκεια εἶναι κοινή ιδιότητα ὄλων: ἀδύνατο νά ὑπάρξει ὁποιοδήποτε αἰσθητηριακή ἐντύπωση χωρίς «ἀρχή» καί «τέλος», χωρίς δηλαδή κάποια διάρκεια. Ἀπό τό γεγονός ὅμως ὅτι κάθε αἴσθημα διαρκεῖ, δέν ἐξηγεῖται ἀκόμη πῶς ἀντιλαμβανόμαστε τόν χρόνο σάν συνεχῆ καί ἀδιάκοπη διάρκεια, ὅπως ἀκριβῶς δέν ἐξηγεῖται καί ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας ἀπό τό γεγονός ὅτι μαζί μέ τά ἀπλούστερα ὀπτικά καί ἀπτικά αἰσθήματα μᾶς «δίνεται» καί ἡ ἐκταση. Ἄν μόνη πηγή τῆς ἀντίληψης τοῦ χρόνου ἦσαν οἱ αἰσθήσεις, τότε ὁ χρόνος θά ἦταν γιά τή συνείδησή μας μιά ἀσυνεχῆ σειρά στιγμῶν μέ μικρά ἢ μεγάλα χάσματα, ἕνα εἶδος μωσαϊκοῦ ἀπό ἀσυγκόλλητα πετράδια, καί ὄχι ὕφασμα, ὅπου τά νήματα συνεχωμένα ἀποτελοῦν ἐνιαία καί συμπαγή μάζα – ὅπως βιώνεται ἀπό τή συνείδησή μας ἡ χρονική διάρκεια.

Πρέπει λοιπόν νά δεχτοῦμε καί γιά τόν χρόνο τήν ἐξήγηση πού δώσαμε στόν χώρο. Ὅτι δηλαδή δέν ἔχουμε αἴσθηση, ἀλλά ἀντίληψη τοῦ χρόνου, καί ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή σχηματίζεται μέ τή διεργασία αἰσθημάτων καί παραστάσεων ἀπό τήν κριτική (=συνθετική καί ὀργανωτική) ἐνέργεια τῆς συνείδησης: αὐτή διαρθρώνει τά χρονικά στοιχεῖα τοῦ ἐποπτικοῦ ὕλικου ἔτσι ὥστε νά πάρουν τή «μορφή» τῆς συνεχοῦς καί ἀδιάκοπης διάρκειας.

7. Ἡ ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων

Καί τίς χρονικές σχέσεις (τό ταυτόχρονο, τήν ἐπαλληλία παρελθόντος, παρόντος καί μέλλοντος, καί τόν ρυθμό) τίς πληροφοροῦμαστε διαμέσου τῶν αἰσθήσεων. Ἄλλά δέν εἶναι οὔτε ἡ ἴδια οὔτε τῆς ἴδιας σημασίας ἡ συμβολή ὄλων τῶν αἰσθήσεων στήν ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων. Σημαντική εἶναι ἡ εἰσφορά τῶν ὀργάνων αἰσθημάτων μέ τήν περιοδική τους ἐμφάνιση· πείνα καί χορτασμός, δίψα καί κόρος, ἀκμή καί κάματος τρέφουν τήν ἀντίληψη τοῦ «πρίν» καί τοῦ «ὕστερα» μέ τά συναισθήματα τῆς προσδοκίας καί τῆς ἱκανοποίησης πού προκαλοῦν. Τά ὀργανικά αἰσθήματα μᾶς βοηθοῦν καί στόν ὑπολογισμό τοῦ χρόνου πού «πέρασε». (Ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ὄσοι πάσχουν ἀπό ἀναισθησία τῶν ἐσωτερικῶν ὀργάνων χάνουν τήν ἱκανότητα τῆς σωστής ἐκτίμησης τοῦ χρόνου). Ἐξίσου σημαντική γιά τήν ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων εἶναι καί ἡ εἰσφορά τῶν μυϊκῶν αἰσθημάτων (ἀπό τήν κίνηση τῶν μελῶν τοῦ σώματος). Ἡ τάση πρὸς τή μετατόπιση καί ἡ μυϊκή κόπωση ἐναλλάσσονται: δίνουν λοιπόν τήν ἐντύπωση τῆς διαδοχῆς. Μέ τό αἶσθημα τῆς κόπωσης ἔχουμε καί μέτρο γιά τόν ὑπολογισμό τοῦ χρόνου πού διαθέσαμε γιά ἕνα ἔργο: τά κουρασμένα πόδια λ.χ. μᾶς πληροφοροῦν ὅτι βαδίσαμε πολλήν ὥρα. Στήν ἀντίληψη τῆς ρυθμικῆς ἄρθρωσης τοῦ χρόνου ἡ συνείδηση γυμνάζεται μέ τά ὀργανικά αἰσθήματα τῶν παλμῶν τῆς καρδιάς, μέ τά ὀπτικά αἰσθήματα τοῦ «πλήρους» καί τοῦ «κενοῦ» καί ἰδίως μέ τά ἀκουστικά αἰσθήματα ἀπό ρυθμικά τραγούδια. Γενικά, ἡ συμβολή τῆς ἀκοῆς στήν ἀντίληψη τοῦ χρόνου εἶναι μεγάλη, ἐπειδὴ οἱ ἀκουστικές ἐντυπώσεις ἔχουν μικρή διάρκεια καί, ὅταν εἶναι ἀλλεπάλληλες, διακρίνουμε τή διαδοχή τους εὐκολά.

Στήν ἀντίληψη τοῦ παρελθόντος βοηθεῖ πολύ τόν ἄνθρωπο ἡ μνήμη καί στήν ἀντίληψη τοῦ μέλλοντος ἡ φαντασία. Ἡ ἀνάπλαση παλαιῶν ἐντυπώσεων μέ τή μορφή μνημονικῶν παραστάσεων ὡς βίωμα ἀποτελεῖ ἄμεση ἀναγωγή στό παρελθόν· καί ἡ τάση τῆς φαντασίας νά προσχεδιάζει, νά μᾶς δίνει τήν πρόγερση τῶν γεγονότων πού περιμένουμε, ἀποτελεῖ ἀναγωγή στό μέλλον.

Αἰσθήσεις ὁμῶς, μνήμη καί φαντασία συνεισφέρουν μόνο τό ὕλικό. Ἐκείνη πού θά διεργαστεῖ τό ὕλικό τοῦτο, ὥστε ν' ἀποκτήσει τήν τάξη τῶν σχέσεων τοῦ χρόνου, εἶναι ἡ κριτική (=συνθετική - ὀργανωτική) ἐνέργεια τῆς συνείδησης.

*Ας σημειωθεί ότι συγκρινόμενη προς τήν αντίληψη του χώρου ή αντίληψη του χρόνου είναι προϊόν πολυπλοκότερης επεξεργασίας τών αισθητηριακών δεδομένων, λεπτότερο έργο τής διαμορφωτικής ενέργειας τής συνείδησης. Γιά τούτο μερικοί ψυχολόγοι υποθέτουν ότι τά ζώα έχουν αρκετά ανεπτυγμένη αντίληψη του χώρου, όχι όμως και του χρόνου (ιδίως τών χρονικών σχέσεών).

ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ**1. Ξήγηση τῶν ὄρων**

Ἀναφέραμε πολλές φορές ὡς τώρα (στή διαδικασία τῆς ἀντίληψης) τήν κριτική ἐνέργεια τῆς συνειδησης. Εἶναι καιρός πλέον νά τή μελετήσουμε ἀπό κοντά.

Συνήθως ὀνομάζεται σκέψη ἡ στοχασμός. Ἀλλά καί οἱ δύο λέξεις ἔχουν τό μειονέκτημα ὅτι στή γλώσσα μας σημαίνουν ἄλλοτε τήν ἐνέργεια τοῦ σκέπτεσθαι ἢ τοῦ στοχάζεσθαι καί ἄλλοτε τό ἀποτέλεσμα ἢ τό προϊόν της. (Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τή λέξη κρίση· σημαίνει καί τό κρίνειν καί τό «κρίμα»). Γιά τοῦτο θά προτιμήσουμε τήν ὀνομασία διανοήση ποῦ σημαίνει μόνο τήν ἐνέργεια τοῦ διανοεῖσθαι, ἀφοῦ γιά νά ὀνομάσουμε τό ἀποτέλεσμα ἢ τό προϊόν της ἔχουμε στή γλώσσα μας τή χωριστή λέξη διανοήμα.

Ἄς δηλώσουμε πάντως ἀμέσως ὅτι στίς σελίδες μας οἱ ὄροι «κριτική ἐνέργεια» καί «διανοητική ἐνέργεια» ἔχουν τήν ἴδια ἐντελῶς σημασία: διανοοῦμαι θά πῆι (ὅπως θά ἐξηγήσουμε στά ἐπόμενα) κρίνω, καί κρίνω θά πῆι διανοοῦμαι.

Ὅσο γιά τήν πολύχρηστη καί πολύσημη λέξη λόγος, ἐδῶ θά τή μεταχειριστοῦμε μέ τή σημασία (ὄχι τῆς ἀνώτερης καί καθαρότερης σφαίρας τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ πειθαρχημένου ἀπό δικούς του νόμους νοῦ, ὅπως συμβαίνει σέ μερικά παλαιά καί νέα φιλοσοφικά συστήματα, ἀλλά) τῆς ἐναρθητικῆς λαλιᾶς μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται ὁ ἀνθρώπος γιά νά διατυπώσει τίς ἀντιλήψεις, τίς σκέψεις, τίς συγκινήσεις, τίς ἐπιθυμίες του κτλ. τόσο πρὸς τόν ἑαυτό του ὅσο καί πρὸς τοὺς ὁμοίους του.

2. Ἡ σύλληψη τῶν σχέσεων

Ὅταν παρατηροῦμε δύο γραμμές ἢ δύο σχήματα ἢ ἄλλου εἶδους

πράγματα, ανακαλύπτουμε (πολλές φορές χωρίς προσπάθεια ή χρονοτριβή, αλλά μέ τό πρώτο κιόλας βλέμμα) ότι είναι ίσα ή άνισα, όμοια ή διάφορα, συναφή ή άνεξάρτητα κ.ο.κ. Στίς περιπτώσεις αυτές λέγουμε ότι διαπιστώνουμε μία σ χ έ σ η μεταξύ δύο (ή περισσότερων) άντικειμένων. Μέ τίς φράσεις «τό α είναι μεγαλύτερο από τό β» ή «τό γ είναι άνόμοιο πρός τό δ» ή «τό ε βρίσκεται πρός τά δεξιά του ζ» κ.τ.λ. έννοούμε όχι ότι έχουμε άντιληφθει «τό α και τό β», «τό γ και τό δ», «τό ε και τό ζ» κ.ο.κ. αλλά ότι έχουμε συλλάβει μία όρισμένη σ χ έ σ η (μεγέθους, όμοιότητας, τοποθέτησης) πού ύπάρχει άνάμεσά τους. Πειραματικά έχει αποδειχτεί ότι μπορούμε νά έχουμε έντύπωση ή παράσταση δύο (ή περισσότερων) πραγμάτων, χωρίς ταυτόχρονα και κατ' άνάγκη νά έχουμε συλλάβει και τή σχέση (ή τίς σχέσεις) τους. Βλέπουμε λ.χ. δύο (ή περισσότερα) σχήματα πού μās επιδείχνουν και προβαίνουμε sé περιγραφή και χαρακτηρισμό τους, αλλά μās διαφεύγει ή ισότητα, ή συνάφεια ή ή άλληλεξάρτηση, δηλαδή ή σχέση τους.

Άπό τούτο συμπεραίνουμε ότι ή σύλληψη μιās σχέσης είναι κάτι περισσότερο από τήν άντιληψη τών δύο (ή περισσότερων) όρων της και δέν επιτρέπεται νά ταυτίζεται μαζί της. Ούτε οί έντυπώσεις καθαυτές ούτε οί παραστάσεις μέ τή συνειρμική τους σύνδεση άρκοϋν για νά μās δώσουν τήν πληροφορία ότι άνάμεσα στά άντικείμενά τους ύπάρχουν αυτές ή εκείνες οί σχέσεις. Ή σύλληψη λοιπόν τών σχέσεων είναι ένα ξεχωριστό συνειδησιακό γεγονός, άπόκτημα τής συνείδησης πού όφείλεται sé μιάν άλλη ένέργειά της, όχι άπλως και μόνο στήν αίσθηση και στά παράγωγά της.

Αυτή τήν ψυχική λειτουργία τήν όνομάζουμε: δ ι α ν ό σ η. Τίς σχέσεις –λέγουμε– δέν τίς αισθανόμαστε, αλλά τίς διανοούμεστε. Είναι όχι αισθητά, αλλά διανοητά γνωρίσματα τών άντικειμένων.

3. Ή άφαίρεση

Τή σύλληψη τών σχέσεων τήν προετοιμάζει και τή διευκολύνει ή προσοχή. (Θά μιλήσουμε γι' αυτήν στό Τρίτο μέρος του βιβλίου, όπου θά έξετάσουμε τίς έκδηλώσεις τής θέλησης). Καί άντίστροφα ή ανακάλυψη σχέσεων κατευθύνει και δυναμώνει τήν προσοχή. "Έργο και τών δύο είναι ή ά φ α ί ρ ε σ η – μέθοδος έξαιρετικά άποδοτική και στίς θεωρητικές και στίς πρακτικές άπασχολήσεις του άνθρώπου.

Όταν συγκεντρώνουμε την προσοχή μας σέ μερικά μόνο στοιχεία μιās σύνθετης έντύπωσης (π.χ. ενός ζωγραφικού πίνακα ή μιās μουσικής σελίδας), τά στοιχεία αυτά προβάλλονται μέσα στή συνειδησή μας, γίνονται έντονότερα καί σαφέστερα αισθητά (αυτή είναι ή θ ε τ ι κ ή ά φ α ί ρ ε σ η) καί παράλληλα παραμερίζονται τά υπόλοιπα, «ξεθωριάζουν» (ή άλλη όψη του φαινομένου: ή ά ρ ν η τ ι κ ή ά φ α ί ρ ε σ η). Μέ τήν απομόνωση αυτή όρισμένων στοιχείων μέσα στίς έντυπώσεις μας, γίνεται ταχύτερα καί καθαρότερα ή σύλληψη τών σχέσεών τους (άπό τή διανόηση). Συμβαίνει όμως καί τό αντίστροφο: όταν ή διανοούμενη συνειδησή μας συλλάβει μιá σχέση μέσα στά στοιχεία όρισμένης έντύπωσης, ή προσοχή μας στρέφεται άμέσως πρός τούς ό ρ ο υ ς αυτής τής σχέσης, μέ άποτέλεσμα οί όροι αυτοί νά προβάλλονται έντονα παραμερίζοντας τά υπόλοιπα στοιχεία.

Ίδού ένα άπλό πείραμα πού βεβαιώνει τή συνεργασία διανόησης καί προσοχής στήν άφαίρεση: Άς δείξουμε σ' ένα πρόσωπο πίνακα, όπου έχουν τυπωθεϊ πολυάριθμα μικρά τετράγωνα σχήματα κόκκινα, γαλάζια, πράσινα καί κίτρινα μέ τόν έξης τρόπο: όλα τά άλλα εκτός από τά πράσινα είναι άνακατωμένα χωρίς καμιά τάξη· τά πράσινα όμως, μέσα στό άτακτο πλήθος, έχουν τοποθετηθεϊ μέ τέτοιο τρόπο ώστε όλα μαζί νά σχηματίζουν κανονικό κύκλο –καί άς ρωτήσουμε τόν άνθρωπό μας: «τί βλέπει;». Στήν άρχή θά μās άπαντήσει ότι έχει τήν έντύπωση μωσαϊκού μέ πολύχρωμα πετράδια, όπου υπάρχει άταξία καί σύγχυση. Σέ λίγο όμως ή έντύπωσή του αλλάζει· έχει συλλάβει τίς σχέσεις τών πράσινων τετραγωνιδίων, τά έχει άπομονώσει άπό τό πλήθος καί τώρα βλέπει καθαρά τόν κανονικό πράσινο κύκλο πού σχηματίζουν· τά άλλα, τά άτακτα, έπαψε νά τά βλέπει, σάν νά μήν υπάρχουν γι' αυτόν. Ή άφαίρεση (ή απομόνωση τής «μορφής») έγινε έδώ όταν ή διανόηση συσχέτισε όρισμένα έποπτικά στοιχεία, τά «έπιασε μαζί», καί όδήγησε τήν προσοχή νά περιοριστεί σ' αυτά παραμελώντας, «σβήνοντας», όλα τά άλλα, τά «άσχετα».

Διανοούμενοι λοιπόν προσέχουμε, καί όταν προσέχουμε διανοούμεμαστε: συσχετίζουμε δηλαδή όσα αντιλαμβανόμαστε. Μέ άλλες λέξεις: ό ρ γ α ν ώ ν ο υ μ ε κατά κάποιο τρόπο, βάζουμε τ ά ξ η στό πεδίο τής αντίληψής μας. Τό πρώτο βήμα πρός αυτή τήν κατεύθυνση είναι ή άφαίρεση (μέ τίς δύο όψεις της: τή θετική καί τήν άρνητική).

4. 'Ανάλυση καί σύνθεση

Ής υποθέσουμε ὅτι γιά πρώτη φορά στή ζωή μας βλέπουμε ἕναν παλαιό χειροκίνητο φωνόγραφο πού ἔχει τεθεῖ σέ λειτουργία, καί ἀκούμε τή μουσική πού παίζει. Τόν περιεργαζόμαστε πολλήν ὥρα, ἀνοίγουμε τό κουτί, παρακολουθοῦμε τόν μηχανισμό του, προσέχουμε ἕνα πρὸς ἕνα τά μέρη του, ἐξετάζουμε τή συμβολή τοῦ καθενός στό τελικό ἀποτέλεσμα, καί τέλος εἴμαστε ἔτοιμοι νά δώσουμε σ' ἐκείνον πού θά μᾶς ρωτήσει «τί εἶναι αὐτό;» τήν ἀπάντηση: «Τό μηχανήμα τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα συντονισμένο σύστημα ὀργάνων, μέ τά ὁποῖα τά ἀποτυπωμένα σέ εἰδικά κατασκευασμένο δίσκο ἤχητικά κύματα ἀναπαράγονται τόσο καλά, ὥστε ἔχει κανείς τήν ἐντύπωση ὅτι ἀκούει τήν ἴδια τήν ὀρχήστρα πού ἔπαιξε τό ἀντίστοιχο μουσικό κομμάτι». Πῶς ἀποκτήσαμε αὐτή τή γνώση;

Πρῶτα μέ πολλές ὀπτικές, ἀκουστικές καί ἀπτικές ἐντυπώσεις σχηματίσαμε τήν ἀντίληψη δύο «ἀντικειμένων»: ἑνός μέσα στόν χῶρο (τό πράγμα «φωνογράφος») καί ἑνός μέσα στό χρόνο (ἡ «ἀπόδοση σειρᾶς ἤχων») – «Νά! τό κουτί... Ἄκου τή μουσική!». Ἔως ἐδῶ φτάνει καί ἕνας ἄγριος τῆς ζούγκλας ἢ ἕνας ἠλίθιος πού δέν μπορεῖ νά καταλάβει «πῶς ἀπό τό κουτί αὐτό βγαίνει ἡ μουσική πού ἀκούει». Ἐμεῖς προχωρήσαμε πολύ περισσότερο: ἐρευνήσαμε καί ἀνακαλύψαμε τό πλήθος καί τήν ποικιλία τῶν σχέσεων πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς ἐντυπώσεις πού δεχτήκαμε, ὅταν περιεργαστήκαμε τό μηχανήμα, καί ἔτσι κατορθώσαμε νά συγκροτήσουμε μιά π λ ἦ ρ η ν ο ἡ μ α τ ο ς εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου «φωνογράφος». Μέ ἄλλες λέξεις: ἀ ν α λ ὕ σ α μ ε τίς ἐντυπώσεις μας στά συστατικά τους στοιχεῖα, συλλάβαμε τίς μεταξύ τους σχέσεις, τ ἦ ν ἐ ξ ἄ ρ τ η σ η π ο ὐ ἔ χ ε ι τό ἕ ν α ἀ π ό τ ό ἄ λ λ ο, καί ἀ ν α σ υ ν θ ἔ σ α μ ε σέ ἐνιαίαν εἰκόνα μέ ἐσωτερικήν ἀλληλουχία μόνο ἐκείνα τά στοιχεῖα πού ἀποτελοῦν τούς ὄρους τῶν σχέσεων παραλείποντας ὅλα τά λοιπά ὡς ἀσήμαντα. Στό παράδειγμά μας τά στοιχεῖα - ὄροι πού ἀπομονώθηκαν καί περιλαμβάνονται στόν ἀπολογισμό μας κατά ζεύγη ἐξάρτησης, εἶναι τά ἐξῆς:

- Ἡ κίνηση τῆς βελόνας ἀπάνω στό δίσκο καί οἱ προκαλούμενες ἀπ' αὐτήν δονήσεις τῆς ἤχητικῆς μεμβράνης.

- Οί έντομές τής έπιφάνειας του δίσκου καί ή προκαλούμενη άπ' αυτές κίνηση τής βελόνας πού περνάει άπό πάνω τους.

- 'Η περιστροφή του δίσκου καί τό άποκάτω έλατήριο πού δίνει τίς στροφές στό δίσκο.

- 'Η συστροφή του έλατηρίου καί ή άποταμιευμένη σ' αυτό έέργεια άπό τό έργο των χεριών πού στριφογύρισαν τόν μοχλό.

"Όλα τά άλλα (σχήμα - χρώμα του κουτιού, ύλικά κατασκευής κτλ.) θά παραλειφθούν.

Βέβαια ή γνώση αυτή προϋποθέτει μνήμη καί φαντασία. 'Εάν δέν γνωρίζω άπό πρίν πώς ό ήχος παράγεται ως έντύπωση άπό τήν παλμική κίνηση του άέρα, καί πώς ή περιστροφή ενός μοχλού μπορεί νά θέσει σέ λειτουργία μιá σειρά τροχών πού μεταφέρουν τήν κίνηση άπό τό ένα επίπεδο στό άλλο κ.ο.κ.· καί εάν δέν έχω τήν ικανότητα άπό τήν ύλη μνημονικών παραστάσεων νά κατασκευάζω φανταστικές εικόνες, δέν μπορώ νά δεχτώ τό νέο καί νά τό έξηγήσω. (Αυτή τή διαδικασία τήν όνομάζουμε ά φ ο μ ο ί ω σ η). Προϋποθέτει άκόμη καί προσοχή, θεληματική δηλαδή συγκέντρωση στα ύποτιθέμενα καίρια στοιχεία των έντυπώσεων, για νά γίνουν έντονα καί μέ σαφήνεια άντιληπτά. 'Ο κύριος όμως παράγων σ' αυτή τή γνώση είναι ή δ ι α ν ό η σ η· εκείνη άναλύει τά δεδομένα καί άφοϋ άνακαλύψει τίς σχέσεις τους τά συνθέτει σέ νέαν όλότητα, για νά δείξει τή λ ο γ ι κ ή τους τ ά ξ η, τή δ ο μ ή του ν ο ή μ α τ ό ς τους.

Γιά τούτο όνομάσαμε αυτή τήν έέργεια τής συνείδησης σ υ ν - θ ε τ ι κ ή καί ό ρ γ α ν ω τ ι κ ή. "Έργο της είναι ή άνασύνθεση ή άναδιοργάνωση μιáς άναλυθείσας έ π ο π τ ι κ ή ς ε ι κ ό ν α ς σέ ν ο η τ ή ν ό λ ό τ η τ α μέ τήν κατά λ ο γ ι κ ό τ ρ ό π ο συσχέτιση των κύριων συστατικών στοιχείων της. Καί έπειδή έτσι προχωρούμε άπό τήν έπιπόλαιη άντίληψη στή βαθύτερη γνώση των πραγμάτων, λέγουμε ότι πέρα άπό τήν αίσθηση, τή μνήμη καί τή φαντασία ή γνώση άπαιτεί διάνοηση.

5. 'Η κρίση

'Η σύλληψη μιáς σχέσης γίνεται κάποτε τόσο αυτόματα ώστε νομίζουμε ότι τή δεχτήκαμε παθητικά, μάς δόθηκε «άπέξω»· έτσι π.χ. διαπιστώνουμε άμέσως καί χωρίς προσπάθεια τή διαφορά ενός κόκκινου

χαρτιού από ένα παρακείμενο πράσινο. "Άλλοτε όμως ή ανακάλυψη μιās σχέσης απαιτεί ειδικήν εργασία: τή σ ύ γ κ ρ ι σ η. "Όταν λ.χ. απλώσουν μπροστά μας πλήθος χρωματιστά ύφασματα και μās δώσουν τήν εντολή νά θρούμε εκείνο πού παρουσιάζει τή μεγαλύτερη όμοιότητα μέ όρισμένο δείγμα, τότε πρέπει νά θάλουμε μέ τή σειρά κοντά στό δείγμα πού κρατούμε όλα όσα πλησιάζουν στό χρώμα του, γιά νά ανακαλύψουμε τό όμοιό του και ν' άποφανθούμε: «τοῦτο είναι πού ζητᾶτε». Σ' αὐτή τήν περίπτωση δέν ἔχουμε π α θ η τ ι κ ή ν, αὐτόματη σύλληψη σχέσης, ἀλλά ἐ ν ε ρ γ η τ ι κ ή συσχέτιση, πραγματική ανακάλυψη σχέσης.

"Ας προσέξουμε ότι, όταν άποφαινόμαστε: «τοῦτο μοιάζει περισσότερο μέ τό δείγμα», δέν διατυπώνουμε μόνο τή σχέση τών δύο αντικειμένων, ἀλλά ταυτόχρονα δηλώνουμε ότι π α ρ α δ ε χ ό μ α σ τ ε, εἶμαστε βέβαιοι γιά τήν όμοιότητά τους. Τό αντίθετο συμβαίνει όταν παίρνουμε από τό σωρό ἄλλο ὕφασμα και λέγουμε: «τοῦτο δέν μοιάζει καθόλου μέ τό δείγμα». τώρα δηλώνουμε ότι ἄ π ο κ ρ ο ὐ ο υ μ ε τήν όμοιότητά τους μέ βεβαιότητα πάλι. "Ωστε οἱ προτάσεις:

«Τό Α μοιάζει μέ τό Β» και

«Τό Γ δέν μοιάζει μέ τό Β»,

καθώς και οἱ προτάσεις:

« Ἐάν αὐτό τό σπίτι ἔχει τόν ἀριθμό 10 στήν οδό Πανεπιστημίου, τότε ἐδῶ είναι τό γραφεῖο τοῦ φίλου μου Χ.» και

« Ἐάν αὐτό τό σπίτι ἔχει τόν ἀριθμό 10 στήν οδό Πανεπιστημίου, τότε δέν είναι ἐδῶ τό γραφεῖο τοῦ φίλου μου Χ.»

περιέχουν στό νόημά τους κάτι περισσότερο από μιᾶ συσχέτιση: ἐκφράζουν ταυτόχρονα ἢ τήν π α ρ α δ ο χ ῆ ὅτι δύο διακρινόμενα τό ένα από τό ἄλλο στοιχεία συνανήκουν στήν ἴδια τάξη ἐξαιτίας τῆς σχέσης πού ἔχουν, ἢ τήν ἄ π ό κ ρ ο υ σ η αὐτῆς τῆς συνάρτησης. "Ότι αὐτή ἢ παραδοχή και ἢ ἀπόκρουση (μέ βεβαιότητα) είναι κάτι περισσότερο από τήν ἀπλή διατύπωση μιᾶς σχέσης, ἀποδειχεται από τό γεγονός ότι μπορεί νά μή δηλώνονται και τότε οἱ προτάσεις ἔχουν διαφορετικό νόημα. Λέγω π.χ. «Ἴσως τό Α νά μοιάζει μέ τό Β» ἢ «Μήπως τό Γ δέν μοιάζει μέ τό Β;». Στίς φράσεις αὐτές διατυπώνεται θετικά ἢ ἀρνητικά μιᾶ σχέση, ἀλλά δέν δηλώνεται ἢ προσωπική στάση μας ἀπέναντι στό ζήτημα, και γιά τοῦτο ὅποιος μās ἀκούει δέν ξέρει τί ἀκριβώς ὑπο-

στηρίζουμε. Τήν πρώτη ονομάζουμε: ά π λ ή ν έ κ δ ο χ ή , τή δεύτερη: έ ρ ώ τ η σ η . Κ ρ ί σ η ι ς ε ί ν α ι ο ί β έ β α ι ε ς ά π ο φ ά ν σ η ι ς .

Όστε κ ρ ί σ η ο ν ο μ ά ζ ε τ α ι ή παραδοχή ή απόκρουση τής σύνταξης δύο διακρινόμενων (μέσα σ' ένα αισθητό ή νοητό πλήθος) στοιχείων ως ὄρων μιάς σχέσης. Όταν εκφράζει παραδοχή, ή κρίση λέγεται κ α τ α φ α τ ι κ ή , όταν εκφράζει απόκρουση, λέγεται ά π ο φ α τ ι κ ή . Τό «ναί» καί τό «όχι» σ' αυτή τήν περίπτωση σημαίνουν ή ὅτι οί ἴδιοι ἐλέγξαμε τό εὐρημά μας καί τό διατυπώνουμε μέ τήν ἀξίωση ὅτι εἶναι ἀληθές, ή ὅτι στηριζόμαστε στή μαρτυρία ἐνός ἄλλου πού τή θεωροῦμε αὐθεντική καί γιά τούτο ἀποφαινόμεστε μέ βεβαιότητα (ὅτι π.χ. «ὁ Θεός εἶναι δίκαιος»). –Οἱ περισσότερες κρίσεις μας ἀνήκουν στό δεύτερο εἶδος· γνήσιες ὁμως κρίσεις εἶναι οἱ πρώτες.

Ἡ τέλεια μέ λέξεις διατύπωση μιάς κρίσης περιέχει καί τούς δύο συναρτώμενους ὄρους τής σχέσης πού δηλώνεται: «Α Β» καί «Γ ὄχι Β», ή «Ἐάν Α τότε Β» καί «Ἐάν Γ τότε ὄχι Β». Πολύ συχνά ὁμως ἔχουμε στόν κοινό λόγο κρίσεις μονολεκτικές· π.χ. «δέντρο!», «ἀστράφτει» κτλ.–τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα ἐξυπνοοῦνται. Κάποτε πάλι μέ τό «ναί» ή τό «όχι» ἐκφράζουμε κρίσεις. Καί ἀπλή κίνηση τής κεφαλῆς πρὸς τά κάτω (κατάνευση) ή πρὸς τά πάνω (ἄρνηση) ἀρκεῖ νά ἐκφράσει κρίση. Ὡς σημειωθεῖ ὁμως ὅτι ἐπιφωνήσεις ὅπως: «Κύριοι!» ή «Προσοχή!» δέν σημαίνουν κρίσεις· εἶναι ἐπικλήσεις ή παραγγέλματα, ἐπομένως ἔχουν νόημα διαφορετικό.

6. Ὁ διαλογισμός

Ἡ βεβαιότητα πού ἐκφράζεται στήν κρίση μέ τή δήλωση τής παραδοχῆς ή τής ἀπόκρουσης μιάς σύνταξης σχετιζόμενων ὄρων, ἄλλοτε εἶναι ἄ μ ε σ η καί ἄλλοτε ἔ μ μ ε σ η . Ἐμμεση εἶναι ὅταν στηρίζεται ἀπάνω σέ ἄλλες κρίσεις, καί τότε ή πορεία πού ἀκολουθεῖ ή διανόηση, γιά νά φτάσει στήν τελική ἀπόφάνση, ονομάζεται δ ι α λ ο γ ι σ μ ό ς .

Ἐς συγκρίνουμε λ.χ. τίς προτάσεις:

«Στό χρώμα τό ὕφασμα τούτο μοιάζει μ' ἐκεῖνο».

«Τούτο τό δέντρο εἶναι πιά νεκρό».

Μέ τήν πρώτη, ή βεβαιότητα πού ἐκφράζεται εἶναι ἄμεση· μόλις

βάλω κοντά τό ένα στό άλλο τά δύο ύφάσματα, ἀποφαίνομαι ἀμέσως ὅτι ἔχουν τό ἴδιο (ἢ παρόμοιο) χρώμα. Ἐάν κανεῖς ἀμφιβάλλει, τόν προκαλοῦμε νά κάνει ὁ ἴδιος τήν ἀντιπαραβολή μέ προσοχή, γιά νά βεβαιωθεῖ. Στή δεύτερη ὅμως πρόταση, ἡ διανοήσή μας ἔφτασε ὄχι μέ μία, ἀλλά μέ πολλές κρίσεις πού τίς συναρμολόγησε, τίς ὀ ρ γ α ν ω σ ε λ ο γ ι κ ἄ, γιά νά καταλήξει στό συμπέρασμα πού τώρα ἐκφράζει μέ βεβαιότητα. Γιά τοῦτο, ἐάν πάλι κανεῖς μᾶς διατυπώσει ἀντιρρήσεις, ἐπιχειροῦμε νά τόν μεταπεισομε ἐκθέτοντας ἀναλυτικά τήν ἀ π ὀ δ ε ι ξ ἦ μας, ὡς ἐξῆς περίπου:

«Τά νεκρά δέντρα ἔχουν ξερά κλαδιά.

Τοῦ δέντρου τούτου τά κλαδιά εἶναι ξερά.

Ἐπομένως τό δέντρο τοῦτο εἶναι νεκρό».

Ἐάν ἐκθέσουμε τά διανοήματά μας μέ αὐτό τόν τρόπο, λέγομε ὄχι ἀπλῶς ὅτι κρίνομε, ἀλλά ὅτι δ ι α λ ο γ ι ζ ὀ μ α σ τ ε.

Ἐπίσης ὁ διαλογισμός καί ἡ κρίση εἶναι μορφές τῆς ἴδιας συνειδησιακῆς λειτουργίας πού τήν ὀνομάσαμε σ υ ν θ ε τ ι κ ἦ ν ἢ ὀ ρ γ α ν ω τ ι κ ἦ ν ἐνέργεια (μέ μία λέξη: κ ρ ι τ ι κ ἦ) καί πού κατασκευάζει τά προϊόντα τῆς μέ τή μέθοδο τῆς ἀνάλυσης καί τῆς σύνθεσης (ὅπως εἶδαμε παραπάνω, § 4). Ἴδου λ.χ. πῶς ἐργάστηκε ἡ συνείδησή μας γιά ν' ἀποδείξει ὅτι «τοῦτο τό δέντρο εἶναι νεκρό». Ἐάν α λ ὀ ε ι τούς δύο ὅρους «τοῦτο τό δέντρο» (Α) καί «δέντρο νεκρό» (Β) (πού τῆς παρουσιάστηκαν ἐ π ο π τ ι κ ἄ ἐνωμένοι μέσα στήν ἐντύπωση: «ἕνα νεκρό δέντρο») καί ἀνακαλύπτει ὅτι ἔχουν γνωρίσματα κοινά. Ἐάν ἀπ' αὐτά, ἐκδηλο, εἶναι ὅτι καί τά «νεκρά δέντρα» καί «τοῦτο τό δέντρο» ἔχουν «κλαδιά ξερά» (Μ). Τώρα πλέον ἔχει τόν ὅρο (Μ) πού ἐγγυᾶται τή σχέση (Α Β) πού θέλει ν' ἀποδείξει. Ἐπομένως λοιπόν ἀπό τήν ἀνάλυση προβαίνει στή σ ὄ ν θ ε σ η τῶν δύο ἀρχικῶν ὀρων, πού αὐτή τή φορά εἶναι πλέον λ ο γ ι κ ἄ θεμελιωμένη. Ἐπομένως πού ἀκολούθησε μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς:

«Α εἶναι Β, ἐπειδή Α εἶναι Μ καί Μ εἶναι Β».

Ἐπομένως ὁ διαλογισμός εἶναι ἀποδεικτική πράξη μέ τήν ὀποία θεμελιώνεται ἡ βεβαιότητα μιᾶς ἀπόφασης ἔμμεσα, δηλ. μέ τήν ἐξάρτησή της ἀπό ἄλλες.

(Στή Λογική αυτές οι άλλες αποφάνσεις λέγονται π ρ ο κ ε ί μ ε ν ε ς καί ή τελική σ υ μ π ε ρ α σ μ α).

Στίς σχέσεις του μέ τήν κρίση ό διαλογισμός δέν είναι ώς συνειδησιακή ένέργεια κάτι νέο. Είναι άπλώς σύμπλεγμα κρίσεων κατά τό σχήμα:

Ό άναγνώστης θά πρόσεξε ότι τή συνθετική καί όργανωτική παρέμβαση τής συνείδησης τή συναντήσαμε σέ όλα τά στάδια τής διαδικασίας τής γνώσης, πού μελετήσαμε: στήν έποπτεία, στήν αντίληψη, στήν κρίση, στό διαλογισμό. Τοϋτο είναι πραγματικά ένα άπό τά σπουδαιότερα πορίσματα τής ψυχολογικής έρευνας τών χρόνων μας: Ό συνείδηση καί όταν παίρνει πληροφορίες άπό τόν φυσικό καί τόν κοινωνικό (ιστορικό) κόσμο, καί όταν περιγράφει καί έξηγει τά γεγονότα (μέ μεγαλύτερες ή μικρότερες αξιώσεις), μέ μιά λέξη: όταν γ ν ω ρ ί ζ ε ι ά ν τ ι - κ ε ί μ ε ν α, λειτουργεί βασικά κατά τόν ίδιο τρόπο, κι' άς είναι κάθε φορά διαφορετικό τό επίπεδο τών άπασχολήσεών της, καί άλλα τά υλικά ή τό όργανο πού μεταχειρίζεται στό έργο της. Έπομένως μπορούμε ίσως, γιά λόγους πρακτικής εύκολίας, νά ξεχωρίζουμε τήν αντίληψη άπό τήν κρίση καί τίς δύο άπό τόν διαλογισμό, άκόμη καί νά δίνουμε ιδιαίτερο όνομα στό φορέα τής καθεμιάς («αίσθήσεις» «διάνοια» «Λόγος»), άρκεί μόνο νά μή παρασυρόμαστε άπό τίς λεκτικές διακρίσεις μας καί νά μή πιστεύουμε ότι ή γνωστική λειτουργία μερίζεται σέ τομείς άνεξάρτητους μέ τό δικό του ό καθένas καθεστώς.

7. Ό έννοια

Ό διάνοηση γίνεται ασύγκριτα πιό άποδοτική (άποφασιστικότερη, δημιουργικότερη) στή διεργασία καί στή χρησιμοποίηση (γιά θεωρητικούς καί πρακτικούς σκοπούς) τών πληροφοριών πού έχει άπό τόν φυσικό καί τόν κοινωνικό κόσμο, όταν στίς κρίσεις καί στούς διαλογισμούς της μεταχειρίζεται όρους γενικούς καί άφηρημένους, δηλαδή έννοιες.

Οί έννοιες είναι π λ ά σ μ α τ α τής διάνοησης μέ τά όποια

ἀ ν τ ι π ρ ο σ ω π ε ύ ε τ α ι ἀπεριόριστος ἀριθμός ἀντικειμένων πού ἀπό ὀρισμένην ἄποψη παρουσιάζουν χαρακτηριστικές ὁμοιότητες καί ἔπομένως μποροῦν νά ὀνομαστοῦν μέ τήν ἴδια λέξη.

Λέγουμε λ.χ. «δύναμη», «δέντρο», «ἐργάζομαι», «τρέφομαι», «μαρασμός», «πλούτος», «αἰτία», «κίνηση» – καί μέ τούς ὅρους τούτους σχηματίζουμε κρίσεις, π.χ. :

«Τό δέντρο παθαίνει μαρασμό ὅταν δέν τρέφεται»

«Ἡ ἐργασία εἶναι πηγὴ πλούτου»

«Αἰτία τῆς κίνησης εἶναι ἡ δύναμη»

καί ἄλλες παρόμοιες, πού τίς ἀναπτύσσουμε σέ διαλογισμούς, εἴτε γιά ν' ἀποδείξουμε τήν ἀλήθεια τους, εἴτε γιά νά συμπεράνουμε ἀπ' αὐτές ἄλλες κρίσεις, ὅπως λ.χ. συμβαίνει στόν ἀκόλουθο διαλογισμό:

«Ἄφου χωρίς δύναμη δέν ὑπάρχει κίνηση,

ἢ ἀκίνησις τοῦ τροχοῦ Χ θά ὀφείλεται σέ δύο λόγους:

ἢ δέν ἐπιδρᾷ ἀπάνω του καμιά δύναμη,

ἢ τόν ὠθοῦν δυνάμεις ἀντίρροπες πού ἢ μιά ἐξουδετερώνει τήν ἄλλη.

Ἐάν ἐρωτηθοῦμε:

- ποιοί εἶναι στίς προτάσεις αὐτές τό «δέντρο»;

(τό πεῦκο τῆς αὐλῆς μας μέ τά πεσμένα κλαδιά; ἢ ἐλιά στό κτήμα τοῦ δείνα, ἐκεῖ στήν ἄκρη του τῆ βορεινῆ; τό πλατάνι τῆς δημοσιᾶς τοῦ χωριοῦ μας, πού ὁ ἀσφαλτοστρωμένος δρόμος τοῦ στέρησε τό νερό; κτλ. κτλ.)

- ποιά ἢ «ἐργασία»;

(τό κέντημα; τό ζύμωμα; τό γράψιμο; ἢ ἀγοραπωλησία; κτλ.)

- καί ποιά ἢ «κίνηση»;

(ἢ ὁμαλή ἢ ἢ ἀνώμαλη μετατόπιση; ἢ γοργή ἢ ἢ ἀργή; ἢ εὐθύγραμμη ἢ ἢ περιστροφική; κτλ.)–

θά ἀπαντήσουμε ὅτι, ὅταν κάνουμε αὐτές τίς σκέψεις, δέν ἔχουμε στό νοῦ μας ὀρισμένο δέντρο, ὀρισμένην ἐργασία, ὀρισμένην κίνηση, ἀλλά γ ε ν ι κ ἄ καί ἄ φ η ρ η μέ ν α : τ ὁ δέντρο, τ ἡ ν ἐργασία, τ ἡ ν κίνηση. Ἔννοιες δηλαδή καί ὄχι παραστάσεις.

Στήν καθημερινή γλώσσα ταυτίζουμε (κακῶς) τίς λέξεις «ἔννοια» καί «νόημα». Λέγουμε π.χ. «Δέν καταλαβαίνω τήν ἔννοια τῶν λόγων σας». Βέβαια τό νόημα

μιάς λέξης είναι συνάρτηση τῆς ἔννοιας πού διατυπώνεται μέ αὐτήν. Νόημα ὅμως καί ἔννοια δέν εἶναι τό ἴδιο πράγμα καί πρέπει νά μή συγχέονται. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τή λέξη «ἔννοια» μέ τή σημασία πού ἔχει στά φιλοσοφικά κείμενα, καί πού τήν ἐξηγοῦμε σ' αὐτήν ἐδῶ τήν παράγραφο.

8. Σχηματισμός τῶν ἐννοικῶν

Εἶπαμε σ' ἓνα προηγούμενο κεφάλαιο (7ο, § 3) ὅτι τίς παραστάσεις τίς χαρακτηρίζει κάποια ἀσάφεια καί ἀοριστία· εἶναι εἰκόνες ἀμυδρές καί παρουσιάζουν χάσματα. Μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου οἱ ἐντυπώσεις ξεθωριάζουν, ἀποψιλώνονται ἀπό πολλές λεπτομέρειες καί γίνονται ἀπλουστερες, σχηματικότερες, γιατί ἡ μνήμη διατηρεῖ λίγα μόνο στοιχεῖα τους, ἐκεῖνα πού προσέξαμε περισσότερο, ἐπειδή εἶχαν (καί ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νά ἔχουν) ἀ ξ ί α γιά μᾶς. Καθώς ὅμως οἱ παραστάσεις ἀπλουστεύονται καί σχηματοποιοῦνται, πληθαίνουν καί γίνονται πῖο φανερές οἱ μεταξύ τους ὁμοιότητες. Ἔτσι μποροῦν νά συνδεθοῦν (εἴτε μνημονικά μέ τόν συνειρμό, εἴτε λογικά μέ τήν κρίση) καί ν' ἀποτελέσουν ὁ μ ᾶ δ ε ς. Στίς ὁμάδες αὐτές περιλαμβάνονται εἰκόνες ἀντικειμένων πού ἐνδέχεται νά παρουσιάζουν διαφορές, ἔχουν ὅμως μεταξύ τους κάποιαν ἢ κάποιες χαρακτηριστικές καί ἐνδιαφέρουσες (γιά τήν προοπτική καί τίς ἀνάγκες τῆς ὥρας) ὁμοιότητες, εἴτε ὡς πρός τή σ ὄ σ τ α σ η τῶν ἀντικειμένων (π.χ. δαχτυλίδι χρυσό, λαβή χρυσή, νόμισμα χρυσό κτλ.) εἴτε – καί ἡ περίπτωση αὐτή εἶναι συνηθέστερη καί σπουδαιότερη – ὡς πρός τή λ ε ι τ ο υ ρ γ ί α τους, ὡς πρός τόν τρόπο δηλαδή πού παρεμβαίνουν καί ὑπηρετοῦν τή σκέψη καί τίς πράξεις μας (π.χ. ψωμί, τυρί, κρέας, γάλα, μέλι, φρούτα = τροφίμα· ἀμάξι, πλοῖο, σιδηρόδρομος, αὐτοκίνητο, ἀεροπλάνο = μέσα συγκοινωνίας). Καί πλῆθος ὁμοίων κατὰ τή σύσταση ἀντικειμένων ὑπάρχει στή Φύση καί πολλά, διαφορετικά κατὰ τά ἄλλα, κατασκευάσματα τῶν τεχνῶν μποροῦν νά ἱκανοποιήσουν τήν ἴδια ἀνάγκη μας. Ἔτσι ἔχουμε πάμπολλες εὐκαιρίες καί ἀφορμές νά συγκεντρώνουμε τίς εἰκόνες τῶν ὁμοίων (κατὰ τή σύσταση ἢ κατὰ τή λειτουργία) ἀντικειμένων σέ ὁμάδες.

Οἱ παραστάσεις πού ἀνήκουν στήν ἴδια ὁμάδα, δέν συλλαμβάνονται μόνο σάν ἐνιαῖο σύνολο, ἀλλά συμβολίζονται καί μέ τήν ἴδια λ ἔ ξ η (πού μπορεῖ στήν ἀρχή νά σήμαινε ἢ μίαν ἀπ' αὐτές ἢ μιᾶ χαρακτηριστικήν ιδιότητά τους) – ὅπως μέ τό ἴδιο ἐπίθετο ὀνομάζονται ὅλα τά μέλη μιᾶς οικογένειας. Καί ἔτσι «δέντρο» = ὅλα τά δέντρα· «ἐργασία» =

ὄλες οἱ ἐργασίες· «κίνηση» = ὄλες οἱ κινήσεις.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἔννοιες μποροῦμε νά σχηματίσουμε γιά κάθε ἀντικείμενο αἰσθητό ἢ νοητό: πρόσωπο, πράγμα, πράξη, κατάσταση, σχέση κ.τ.λ.

9. Νόημα καί λέξη

Ὅταν ὀνομάζουμε μέ λέξη ἢ λέξεις μίαν ἔννοια, δέν ξαναπλάθεται μέ σαφήνεια στή συνείδησή μας μιά ἢ περισσότερες ἀπό τίς παραστάσεις πού ἀνήκουν στήν ὁμάδα της, ἀλλά ἔρχεται στό νοῦ μας ἀόριστα καί συγκεχυμένα («συνηχεῖ» κατά κάποιο τρόπο μέ τή λέξη ἢ τίς λέξεις πού ἀκοῦμε) ὀλόκληρο τό πλῆθος τῶν παραστάσεων τῆς ὁμάδας μέ ἔξαρση ἑνός ἢ περισσοτέρων χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων πού εἶναι κοινά σέ ὄλες. Αὐτή ἡ συνοδεία καθορίζει τό νόημα τῆς ἔννοιας. Μέ τό ἄκουσμα λ.χ. τῶν λέξεων «μητροπολιτικός ναός» ἢ «κατάχρηση ἐξουσίας» δέν ἀναθυμούμαστε ὀρισμένο οἰκοδόμημα ἢ ἕνα συγκεκριμένο νομικό περιστατικό, ἀλλά καθώς ἀναδεύεται θολά μέσα μας ἕνας ἀριθμός παραστάσεων, ἐκείνες πού ἀποτελοῦν τό ἐποπτικό περιεχόμενο τῶν ἐνοιῶν μας, στοχαζόμαστε ἕνα ἢ περισσότερα γνωρίσματα πού χαρακτηρίζουν τόν ὀποιοδήποτε «μητροπολιτικό ναό» (τόν τύπο του) ἢ τήν ὀποιαδήποτε «κατάχρηση ἐξουσίας» (τόν τύπο της) – καί αὐτά ἀναφέρουμε ὅταν ρωτηθοῦμε τί ἐννοοῦμε μέ τίς λέξεις «μητροπολιτικός ναός» καί κατάχρηση «ἐξουσίας».

Ἔτσι, λίγο κατ' ὀλίγο, στηρίγματα τῶν ἐνοιῶν καί φερρεῖς τοῦ νοήματός τους γίνονται οἱ λέξεις μέ τίς ὀποῖες τίς ὀνομάζουμε, καί ἀδυνατοῦμε νά κρίνουμε ἢ νά διαλογιστοῦμε μέ ἔννοιες χωρίς τίς λέξεις ὅπου συμπυκνώνεται καί περιορίζεται τό νόημά τους. Διανοοῦμαστε δηλαδή μέ λέξεις. Καί ἐξοικειωνόμαστε μαζί τους σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε συλλαμβάνουμε τό νόημα τῶν ἐνοιῶν πού ἐκφράζουν, χωρίς ἀνάπλαση σχετικῶν μέ τό περιεχόμενό τους παραστάσεων.

Διάνοση λοιπόν καί γλώσσα βρίσκονται σέ στενή μεταξύ τους σαφήνεια. Ἡ ἔννοια στερεώνεται μόνον ὅταν ἐκφραστεῖ μέ λέξη ἢ λέξεις. Χωρίς τήν ἀκριβή καί μόνιμη λεκτική διατύπωση, βρίσκεται σέ ρευστή κατάσταση, τό νόημά της λαλντεύεται καί, ἐπομένως, οὔτε δικό μας κτῆμα γίνεται οὔτε στοῦ ὁμοῦς μας μπορεῖ ν' ἀνακοινωθεῖ. Καί ἀντίστροφα ἡ γλώσσα ἀποκτᾷ σαφήνεια καί ἀκρι-

θεια όταν, μέ τίς λέξεις της, έκφράζονται μεστές καί ξεκάθαρες έννοιες. 'Η δικαιολογία «έχω σπουδαίες σκέψεις άλλα δυσκολεύομαι νά τίς έκφράσω» δέν στέκει· σκεπτόμαστε όσα έκφράζουμε, καί γιά νά μιλήσουμε ή νά γράψουμε, πρέπει νά διανοηθούμε. Πλούτος καί ακρίβεια στή γλώσσα σημαίνει γόνιμη καί καθαρή σκέψη· καί νοūs όξύς καί φωτεινός μεταχειρίζεται γλώσσα πλούσια καί ακριβή. Γιά τούτο ή ποιότητα τής γλώσσας είναι δείκτης τής παιδείας ενός άτομου καί τής στάθμης ενός πολιτισμού. Οί χαμηλής νοημοσύνης άνθρωποι έχουν γλώσσα φτωχή καί δύσπλαστη· τό ίδιο καί οί πρωτόγονες φυλές.

10. Έννοιες κοινές καί έπιστημονικές

'Αφοϋ τό περιεχόμενο τών έννοιών (άρα καί τό νόημα τών λέξεων πού τίς έκφράζουν) προσδιορίζεται άπό τό πλήθος καί τήν ποικιλία τών παραστάσεων πού «άποστώνονται» γιά νά σχηματιστούν τά πλάσματα αυτά τής διάνοησης, καί άπό τήν προοπτική μέ τήν όποία (άνάλογα μέ τά διαφέροντα καί τίς ανάγκες της) κάνει τή λογική «άπόσταση» ή συνείδηση, έννοιες καί λέξεις συναρτώνται στενά μέ τήν προσωπική του καθενός πείρα καί φέρουν τήν άτομική του σφραγίδα. Μέ τήν άναστροφή όμως καί τήν έπικοινωνία μέ τούς συνανθρώπους μας, δηλαδή μέ τήν κοινωνική σύμβωση, καθορίζεται μέ κάποιαν ακρίβεια καί μονιμότητα τό περιεχόμενο τών έννοιών (καί τό νόημα τών λέξεων) έτσι ώστε μέ τίς ίδιες έκφράσεις όλοι νά σκεπτόμαστε λίγο ως πολύ τά ίδια πράγματα, καί έπομένως νά είναι δυνατή ή μεταξύ μας συνεννόηση.

'Αλλά καί ύστερ' άπό τήν κοινωνική (=συμβατική) κωδικοποίησή τους οί έννοιες καί οί λέξεις εξακολουθούν νά διατηρούν κάποιαν άοριστία καί άσάφεια, ένόσω δέν τίς έχει άκόμη έπεξεργαστεί ό έπιστημονικός νοūs καί δέν έχει καθιερώσει τό νόημά τους ή έπιστημονική γλώσσα. Λέγουμε π.χ. «άρετή», «πλούτος», «πολίτευμα», «άριθμός» κτλ. καί έννοούμε ποικίλα καί δύσκολα καθοριζόμενα πράγματα. Αύτή τήν άοριστία καί άβεβαιότητα προσπαθούν νά διαλύσουν οί έπιστήμες (ή Φιλοσοφία, ή Οικονομική, ή Νομική, ή Μαθηματική) μέ τήν εισαγωγή καί καθιέρωση τών έπιστημονικών έννοιών καί όρων πού έχουν όσο τό δυνατόν περισσότερο ξεκάθαρο καί άμετακίνητο νόημα.

'Η άπόλυτη ακρίβεια είναι καί έδω ένα ιδανικό άφθαστο. Τό νόημα μιās λέξης, κατά τήν έπιτυχημένη παρομοίωση ενός φιλοσόφου (του Άγγλου Bertrand Russell, 1872 - 1970), μοιάζει μέ τόν χάρτινο δίσκο του στόχου στή σκοποβολή·

μπορεί να έχει μία μαύρη βούλα στη μέση, αλλά όλα τὰ τριγύρω μέρη τοῦ δίσκου βρίσκονται ἀκόμη λίγο ὡς πολύ μέσα στό νόημα, περισσότερο τὰ πιά κοντινά καί λιγότερο τὰ πιά μακρινά ἀπό τό κέντρο του. Ὅσο μία γλώσσα γίνεται ἀκριβέστερη, τόσο συγκεντρώνονται ὅλα μέσα στή βούλα κ'ἐκείνη ὀλοένα μικραίνει, ἀλλά ποτέ δέν γίνεται ἕνα μόνο μελανό σημεῖο – πάντα μένει τριγύρω της μία ἀμφίβολη, ἔστω, καί μικρή, περιοχή πού δημιουργεῖ τήν ἀβεβαιότητα.

Ημερομηνία έκδοσης: 15/05/2023
Αριθμός έκδοσης: 001
Τίτλος: Έκθεση Έργου
Ποσοστό ολοκλήρωσης: 100%

Κατάσταση: Ολοκληρωμένο
Παρατηρήσεις: Ολοκληρωμένο έργο σύμφωνα με τον προϋπολογισμό.

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΣΥΓΚΙΝΕΙΤΑΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

ΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΨΥΧΙΚΟ ΜΑΣ ΚΟΣΜΟ

1. Ό όρος καί ή έννοια τοῦ συναισθήματος

1. Αισθήματα, παραστάσεις καί διανοήματα, τάσεις, επιθυμίες καί αποφάσεις (θά μιλήσουμε γι' αυτές στό Τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου) δέν αφήνουν άπαθή τόν άνθρωπο, αλλά άπηχοῦν στό «θυμικό» του, ὅπως από πολλούς όνομάζεται τό βάθος τῆς συνείδησης. Τοῦ δίνουν δηλαδή χαρά ή λύπη, τόν ἐξεγείρουν ή τόν καθησυχάζουν, τόν εύχαριστοῦν ή τόν στενοχωροῦν, τόν ένθαρρύνουν ή τόν φοβίζου, τόν έξοργίζου ή τόν ίκανοποιου, τόν ένθουσιάζου ή τόν άπελπίζου κ.ο.κ.

● Όταν λ.χ. μυρίζω ένα δροσερό λουλούδι ή τρώγω ένα νόστιμο καρπό, αισθάνομαι ά π ό λ α υ σ η· αντίθετα ά η δ ι ά ζ ω από τή μυρωδιά ενός χαλασμένου αύγου ή από τή γεύση ενός καθαρτικού άλατιού.

● "Υστερ' από επίπονη πορεία ή ανάπαυση γίνεται ή δ ο ν ι κ ά αισθητή στά μέλη μου· πολύωρη άναμονή χωρίς όποτέλεσμα μέ σ τ ε - ν ο χ ω ρ ε ι .

● 'Η άπροσδόκητη συνάντηση αγαπητοῦ προσώπου μοῦ δίνει χαρά· μιά ἐνοχλητική ἐπίσκεψη πού παρατείνεται μοῦ φέρνει δυσφορία.

● Μιά ἥρωϊκή πράξη μέ ἐνθουσιάζει· γιά τό ἀσύστολο ψεῦδος ἀγανακτῶ.

'Η ἀπόλαυση καί ἡ ἀηδία, ἡ ἡδονή καί ἡ στενοχώρια, ἡ χαρά καί ἡ δυσφορία, ὁ ἐνθουσιασμός καί ἡ ἀγανάκτηση καί τά παρόμοια ὀνομάζονται συναισθηματά.

Συναισθηματά λοιπόν εἶναι οἱ καταστάσεις μέ τίς ὁποῖες δηλώνεται ἡ διάθεση τῆς συνείδησης ἀπέναντι σέ ὅ,τι πληροφορεῖται (ἀντιλαμβάνεται, ἀναθυμᾶται, φαντάζεται, διανοεῖται) καί σέ ὅ,τι πράττει (ἀποφασίζει ἢ ἐπιθυμεῖ ἢ ἀπλῶς τείνει νά πράξει).

Τά συναισθήματα βιώνονται πάντοτε μαζί μέ γνωστικά ἢ βουλητικά γεγονότα. 'Αδύνατο νά αἰστανθοῦμε χαρά ἢ λύπη, φόβο ἢ ὀργή, ἐνθουσιασμό ἢ ἀπογοήτευση κτλ. χωρίς νά ἔχουμε ἀντιληφθεῖ, θυμηθεῖ, φανταστεῖ, διανοηθεῖ ἢ χωρίς νά ἔχουμε ἀποφασίσει ἢ ἐπιθυμήσει ἢ ἐτοιμαστεῖ νά πράξουμε κάτι. (Γιά τά φαινόμενα τῆς χωρίς λόγο κατάθλιψης ἢ τοῦ χωρίς αἰτία φόβου θά μιλήσουμε παρακάτω, κεφ. 2ο, § 1).

Δέν πρέπει νά θεωροῦνται τά συναισθήματα παθητικές μόνο καταστάσεις. Γίνονται καί κίνητρα ἐνεργειῶν σέ πολλές λειτουργίες τῆς συνείδησης. 'Ο θαυμασμός π.χ. ἢ ἡ ἀποστροφή ὀξύνουν τήν ὄραση καί καθοδηγοῦν τή σκέψη νά διακρίνουν καλύτερα τά πλεονεκτήματα καί τά μειονεκτήματα ἑνός προσώπου ἢ ἔργου· ἡ ὀργή ἀπό μιά προσβολή δίνει τό θάρρος γιά τήν ἀνταπόδοση· ἡ ἀγάπη κάνει εὐκολούς πολλούς κόπους κτλ. 'Αποτελεῖ καί τοῦτο μιά ἀπόδειξη ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι ἐνιαία καί πάντοτε παρούσα τόσο στά ἐνεργήματα ὅσο καί στά παθήματά της.

'Ο ὅρος συναίσθημα εἶναι γιά τήν ἑλληνική νεολογισμός (πιθανότατα ἀπό τή γερμανική *Mitempfindung*). 'Ἐχει τό μειονέκτημα ὅτι συνάπτει τά βιώματα τοῦ εἶδους τούτου μόνο μέ τά αἰσθήματα, ὄχι καί μέ τά ἄλλα ψυχικά γεγονότα. 'Από τήν ἀποψη αὐτή πιό ἀντιπροσωπευτικός εἶναι ὁ ἰσοδύναμος κατά τό νόημα ὅρος σὺγκίνηση, ἐάν βέβαια ὀνομάσουμε μεταφορικά «κινήσεις» ὄλες τίς ἄλλες συνειδησιακές ἐνεργείες.

'Η γλώσσα μας λέγει χωρίς διάκριση συναισθήματα ἢ συγκινήσεις (ὡς οὐσιαστικά)· ὡς ἐπίθετο ὅμως ἐπικρατέστερος εἶναι ὁ «συναίσθηματικός» ἀπὸ τόν «συγκινησιακό». ('Ο «συγκινητικός» ἔχει ἄλλη σημασία).

Μεταχειριζόμαστε ακόμη και τό ρήμα «συναισθάνομαι», ὄχι ὅμως μέ τό νόημα τοῦ «συγκινοῦμαι», ἀλλά ὡς ἰσοδύναμο περίπου μέ τό «ἔχω ἐπίγνωση αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ πράγματος».

2. Τά συναισθήματα στό σῶμα μας

Ἡ λειτουργία τῶν ἀγγείων καί τῶν ἀδένων (πού ρυθμίζεται ἀπό τό «συμπαθητικό» καί τό «παρασυμπαθητικό» νευρικό σύστημα, βλ. μέρος Πρῶτο, κεφ. 2ο § 2) παίζει σπουδαιότατο ρόλο στίς συγκινήσεις μας. Ἡ καθημερινή πείρα βεβαιώνει τό πρᾶγμα· τά συναισθήματα γ ρ ἄ φ ο ν τ α ι , κατά κάποιον τρόπο, ἀπάνω στό σῶμα μας. Λ.χ. στή χαρά ἢ ἀναπνοή εἶναι πιά γρήγορη καί ἐπιπόλαιη, ὁ σφυγμός ὑψηλότερος καί μακρότερος, τό αἷμα σπρώχνεται πρὸς τήν περιφέρεια καί τόν ἐγκέφαλο – ζωηρεύουμε καί κοκκινίζουμε. Στή λύπη ἢ ἀναπνοή ἐμποδίζεται καί γίνεται παραπολύ ἐπιπόλαιη, ἢ ἔπειτα ἀπό τήν ἀναχαίτηση γίνεται βαθεῖα καί ἀργή, ὁ σφυγμός εἶναι χαμηλότερος καί βραχύτερος, φεύγει ἀπό τόν ἐγκέφαλο τό αἷμα – ἀδυνατίζουμε καί χλωμιάζουμε.

Ἡ συσάφρευση τοῦ αἵματος στήν περιφέρεια καί στόν ἐγκέφαλο αὐξάνει τήν ἱκανότητα τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων γιά νά δεχτοῦν τοὺς εὐχάριστους ἐρεθισμούς, ἐπομένως μπορεῖ νά ἐρμηνευτεῖ ὡς τάση τοῦ ὀργανισμοῦ νά διατηρήσει τή χαρά· ἐπίσης ἢ ἀναιμία στόν ἐγκέφαλο ἀναισθητοποιεῖ ὅπως ὀδηγεῖ τά ὄργανα εἰσοδοχῆς δυσάρεστων ἐρεθισμῶν, μπορεῖ λοιπόν καί αὐτή νά ἐρμηνευτεῖ ὡς τάση τοῦ ὀργανισμοῦ νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τή λύπη.

Ἐρεθισμοί μέ τοὺς ὁποίους προάγεται ἡ ζωή καί εὐνοεῖται ἡ ὁμαλή ἀνάπτυξη τοῦ ψυχικοῦ βίου, εἶναι εὐχάριστοι· ἀντίθετα γίνονται μέ δυσἀρέσκεια δεκτοί ἐκεῖνοι πού θλάπτουν τήν ὑγεία καί δυσκολεύουν τόν ψυχικό βίο. Συμβαίνει βέβαια νά δοκιμάζουμε εὐχάριστη ἀπό τή γεύση γλυκοῦ δηλητηρίου, καί δυσἀρέσκεια ὅταν καταπίνουμε ἱαματικό φάρμακο πικρό. Ἀλλά ὁ κανόνας ἰσχύει γιά τό ἄμεσο ἀποτέλεσμα, ὄχι γιά τίς μακρινές συνέπειες τῶν ἐρεθισμῶν. Τό γλυκό δηλητήριο εἶναι εὐπρόσδεκτο καί τό πικρό φάρμακο ἀποκρουστικό μόνο γιά τή γλώσσα. Ὁ νοῦς ἔχει τά δικά του κριτήρια. Ἡ ὀρθή λ.χ. ἐκτίμηση τῶν ἔμμεσων ἀποτελεσμάτων μᾶς πείθει νά δεχτοῦμε μέ προθυμία μίαν ὀδυνηρή ἐγχείρηση, ὅταν πρόκειται νά ἀποκατασταθεῖ μ' αὐτήν ἡ ὑγεία μας.

Τό πρόβλημα τίθεται ὡς ἑξῆς:

Χαρούμενοι γελοῦμε, λυπημένοι κλαῖμε, θυμωμένοι χειρονομοῦμε, ἐνθουσιασμένοι κραυγάζουμε, φοβισμένοι τρέμουμε, ἀπελπισμένοι ζαρώνουμε κ.ο.κ. Μαζί δηλαδή μέ τίς συναισθηματικές καταστάσεις (ἀπό

κάποιο βαθμόν έντασης καί πέρα, πού φυσικά ποικίλλει κατά τήν ιδιοσυγκρασία τών ατόμων καί τό κλίμα τοῦ πολιτισμοῦ) ἐμφανίζονται τρόποι σωματικῆς συμπεριφορᾶς: συστολή καί διαστολή ἀγγείων, σύσπαση καί χαλάρωση μυώνων, πλουσιότερη ἢ φτωχότερη ἔκκριση ἀδένων καί ὀργανικά αἰσθήματα ἀκμῆς, κατάπτωσης, πνιγμοῦ, ἰλίγγου κτλ. πού ἔχουν τά ἐξῆς χαρακτηριστικά: εἶναι τυπικοί γιά κάθε περίπτωση, κοινοί στό εἶδος μας καί ἔμφυτοι, ὄχι προϊόντα ἀγωγῆς, ἀνήκουν δηλαδή στήν κατηγορία τών ἐνστίκτων.

Ἐπίσης ὑπάρχει λοιπόν στενή συνάρτηση μεταξύ συγκινήσεων καί σωματικῆς συμπεριφορᾶς. Πῶς πρέπει νά ἐννοήσουμε αὐτή τή σχέση;

Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση (θεωρία τών συγκινήσεων τών James-Lange) ὅτι τά συναισθήματα εἶναι προϊόντα ὀργανικῶν ἀλλοιώσεων ἢ ὀργανικῶν αἰσθημάτων. Μέ ἄλλους λόγους ὅτι: χαιρόμαστε ἐ π ε ι δ ἡ γελοῦμε, λυπούμαστε ἐ π ε ι δ ἡ κλαῖμε, ὀργιζόμαστε ἐ π ε ι δ ἡ χειρονομοῦμε βίαια, δυσφοροῦμε ἐ π ε ι δ ἡ αἰσθανόμαστε δύσπνοια κ.ο.κ. (Ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι πιστεύουμε: ὅτι δηλ. γελοῦμε ἐπειδὴ χαιρόμαστε, κλαῖμε ἐπειδὴ λυπούμαστε κλπ.).

Τόσο ὅμως ἡ ὑπόθεση αὐτή ὅσο καί ἐκείνη πού κατατάσσει τά συναισθήματα στήν ἴδια μέ τά αἰσθήματα κατηγορία βιωμάτων ἢ θεωρεῖ τό συναίσθημα ιδιότητα τοῦ αἰσθήματος καί μιλεῖ γιά «συναισθηματικό τόνο» τών ἐντυπώσεων (ὅπως μιλεῖ γιά τό ποῖόν καί τήν «έντασή» τους) δέν εὐσταθεῖ. Μεταξύ συγκινήσεων καί σωματικῆς συμπεριφορᾶς δέν ὑπάρχει ἡ σχέση τῆς αἰτιότητας, γιατί ὅπως μπορεῖ κανεῖς νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ὀργανικές ἀλλοιώσεις «γεννοῦν» τά συναισθήματα, ἔτσι μπορεῖ νά ὑποστηρίξει καί τό ἀντίστροφο: ὅτι τά συναισθήματα «γεννοῦν» ὀργανικές ἀλλοιώσεις. Στήν περίπτωση αὐτή καί οἱ δύο ὄροι συνυπάρχουν ἀλληλένδετοι χωρίς προτεραιότητα τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου) μέσα στό ἴδιο γεγονός.

Ἀπαράδεκτο ἐπίσης εἶναι νά θεωροῦνται τά συναισθήματα ὁμοειδή μέ τά αἰσθήματα βιώματα ἢ μιά ἀπό τίς ιδιότητες τών κοινῶν αἰσθημάτων. Ἐπὶ αὐτοῦ ὑπάρχουν αἰσθητήρια ὄργανα γιά τίς συγκινήσεις, ὅπως ὑπάρχουν γιά τίς ἐντυπώσεις; Ἐπειτα, ἐνῶ ὅταν συνθλίβονται ἕως τήν ἐκμηδένιση οἱ ιδιότητες τών αἰσθημάτων (τό ποῖόν καί ἡ ένταση), αὐτά ἐξαφανίζονται, δέν συμβαίνει τό ἴδιο καί μέ τόν ὑποτιθέμενο «συναισθηματικό τόνο» τους: ἡ συνεχῆς ἐπανάληψη τών ἴδιων ἀπαράλλαχτα ἐντυπώσεων μᾶς ἀφήνει στό τέλος ἀσυγκίνητους· ἐκεῖνες ἐξακολουθοῦν

νά σχηματίζονται, ό «συναισθηματικός τόνος» τους όμως παύει νά υπάρχει – ή μεταπίπτει στό αντίθετο συναίσθημα: οί τόσο ευχάριστες άλλοτε έντυπώσεις, γίνονται τώρα δυσάρεστες.

Τά συναισθήματα λοιπόν άποτελούν άλλη τάξη βιωμάτων.

3. Ίδιότητες τών συναισθημάτων

Πολλοί ψυχολόγοι διακρίνουν τίς διαστάσεις από τίς ιδιότητες τών συναισθημάτων. Διαστάσεις άλλοι παραδέχονται πολλές, άλλοι πάλι (όπως π.χ. ό W. Wundt) μόνο τρείς:

- α. χαρά - λύπη
- β. διεγερση - κατευνασμός
- γ. τέντωμα - χαλάρωση.

Ή επικρατέστερη είναι ή γνώμη ότι μιά μόνο διάσταση υπάρχει στά συναισθήματα, εκείνη πού χαρακτηρίζεται από τήν αντίθεση: ευχάριστηση - δυσαρέσκεια.

Ή από τήν άποψη αυτή ένα συναίσθημα, όποιοδήποτε, θά είναι ευχάριστο ή δυσάρεστο.

Τών (ευχάριστων ή δυσάρεστων) συναισθημάτων ιδιότητες αναφέρονται τρείς: τό ποίον, ή ένταση και ή διάρκεια.

Ευχάριστησης και δυσαρέσκειας μπορούμε νά διακρίνουμε πολλές, διαφορετικές κατά τό ποίον, περιπτώσεις:

Ή άλλη λ.χ. είναι (κατά τό ποίον) ή ευχαρίστηση πού έχουμε από ένα χλιαρό λουτρό ύστερ' από μακρά πεζοπορία (ή ή δυσαρέσκειά μας από έναν επίμονο πονόδοντο), άλλη ή ευθυμία πού αισθανόμαστε από τήν άκμή τών σωματικών μας δυνάμεων στόν καθαρό άέρα του βουνου (ή ή δυσθυμία μας από μιά μεγάλη και χωρίς θετικό άποτέλεσμα σωματική κόπωση), και πάλι άλλη ποιοτικά είναι ή χαρά πού μας δίνει ή θέα ενός γλυπτου άριστουργήματος στό Έθνικό μας Μουσείο (ή ή άποστροφή πού αισθανόμαστε όταν βλέπουμε πόσο ένας άδέξιος ζωγράφος έχει κακοποιήσει στόν πίνακά του τό πρόσωπο μιάς ωραίας κόρης). Και τά τρία πρώτα μέλη του κάθε ζευγαριου είναι ευχάριστα συναισθήματα: (τά τρία δεύτερα, δυσάρεστα). Ή διαφορά τους όμως βρίσκεται στό ποίον, και γιά νά τήν έπισημάνουμε ονομάζουμε τό πρώτο: ευχαρίστηση τών αισθήσεων (και τό αντίθετό του: δυσαρέσκεια τών αισθήσεων), τό δεύτερο: χαρά τής ζωής (τό αντίθετό του: λύπη τής

ζωής) και τό τρίτο: καλαισθητικήν απόλαυση (τό αντίθετό του: αποστροφή από τήν ασχήμια ή τήν κακοτεχνία).

Εάν αναλύσουμε περισσότερο αυτές τίς συναισθηματικές καταστάσεις, θά βεβαιωθούμε ότι διαφέρουν κατά τό ποιόν, επειδή τό πρώτο ζευγάρι προκαλείται από οργανικά αισθήματα, τό δεύτερο από ποικίλα αισθήματα εμπλουτισμένα μέ πολλές παραστάσεις, ενώ στή γένεση του τρίτου μετέχει όχι μόνο ή όραση, αλλά και ή μνήμη και ή φαντασία και ή διανόηση. Τό «άντικείμενο» λοιπόν είναι κάθε φορά διαφορετικό και έπομένως τό ποιόν τής συναισθηματικής απήχησης πού έχει μέσα στή συνείδησή μας, παραλλάζει. Στή δεύτερη και ιδίως στήν τρίτη περίπτωση ή συναισθηματική απήχηση είναι πλούσια, όχι άπλη αλλά πολυάπλη.

Μέ τήν πολλαπλή συναισθηματικήν απήχηση πού έχουν μέσα στή συνείδηση μας σύνθετα «άντικείμενα», έξηγείται και τό λεγόμενο θ ά θ ο ς του συναισθήματος. Άλλα συναισθήματα όνομάζουμε βαθιά και άλλα επιπόλαια· ένας σωματικός πόνος λ.χ. δέν έχει τό βάθος μιās απογοήτευσης (άπό μιάν έρωτική ή επαγγελματική άποτυχία), και ή τύψη είναι γιά τούς ευαίσθητους ήθικά ανθρώπους συναίσθημα άκόμα πιό βαθύ άπό τήν απογοήτευση.

Έξάλλου δέν έχουν όλα τά συναισθήματα τό ίδιο ά π λ ω μ α στό σύνολο τής ύπαρξής μας· π.χ. ή ευχαρίστηση άπό ένα εξαίρετο φαγητό άπλώνεται, κατά κάποιον τρόπο, σέ μιá μικρή μόνο περιοχή τής συνείδησης μας, ενώ ή χαρά μιās λαμπρής έπιτυχίας (έπιστημονικής, πολιτικής κτλ.) χρωματίζει όλόκληρο τόν ψυχικό μας κόσμο και διατηρείται επί πολύ σάν ευφρόσυνη διάθεση.

Τόσον όμως τό θ ά θ ο ς όσο και τό ά π λ ω μ α δέν είναι κύριες ιδιότητες τών συναισθημάτων (όπως τό ποιόν, ή ένταση και ή διάρκεια). Καί όφείλονται στό γεγονός ότι τά «άντικείμενα» πού προκαλούν τή συγκίνηση, είναι ως προς τή σύνθεσή τους (άπό έντυπώσεις, μνημονικές και φανταστικές εικόνες, διανοήματα, όρμές, προθέσεις κτλ.) διάφορα. Ός εκ τούτου ή συναισθηματική απήχηση πού έχουν μέσα στή συνείδησή μας, είναι άλλοτε άπλη, και άλλοτε πολλαπλή. Στή δεύτερη περίπτωση ή συγκίνηση άποκτά μεγαλύτερο βάθος και άπλώνεται περισσότερο στό σύνολο τής ύπαρξής μας.

Κατά τήν Έ ν τ α σ η τά συναισθήματα διακρίνονται, σέ δυνατά (πιό δυνατά) και αδύνατα (πιό αδύνατα). Η ευχαρίστηση άπό ένα άρωμα δέν έχει πάντοτε τήν ίδια ένταση· και ή μεταμέλεια δέν είναι εξίσου δυσάρεστη άπό όλα τά παραπτώματά μας. Έχουμε θυμούς δυνατούς και αδύνατους, φόβους περισσότερο ή λιγότερο δυνατούς κ.ο.κ.

Τά συναισθήματα διαφέρουν και κατά τή δ ι ά ρ κ ε ι α · ή εύθυ-

μία από ένα έξυπνο λογοπαίγνιο περνάει γρήγορα· ή αγανάκτηση από μια προσβολή διατηρείται επί πολύ. (Πολλοί ψυχολόγοι δέν αναφέρουν τή διάρκεια μαζί μέ τίς άλλες ιδιότητες του συναισθήματος, επειδή είναι γνώρισμα όλων άνεξαιρέτως τών ψυχικών γεγονότων).

Ή ένταση καί ή διάρκεια τών συγκινήσεων έξαρτώνται όχι μόνο από τή φύση του «άντικειμένου» πού τίς προκαλεί, αλλά καί από τόν χαρακτήρα του κάθε προσώπου καί τή διάρκεια τής ώρας.

4. Οί άψιθυμίες

Τά βίαια συναισθήματα πού συγκλονίζουν ψυχικά καί σωματικά τόν άνθρωπο, λέγονται άψιθυμίες. Τέτοια είναι π.χ. ό έξαλλος ένθουσιασμός, ή έως τή συντριβή ντροπή, ή άσυγκράτητη όργή, ό τρόμος καί τά παρόμοια.

Στίς άψιθυμίες διαταράσσεται ή πορεία τών παραστάσεων καί τών διανοημάτων (στή λύπη δυσκολεύονται, χάνουν τή σαφήνεια, τόν είρμό τους κτλ., στή χαρά ή ροή τους εύκολύνεται, συντάσσονται κανονικότερα κτλ.), ή κυκλοφορία του αίματος άλλοτε έπιταχύνεται, άλλοτε έπιβραδύνεται, καί οί έκφραστικές κινήσεις (μορφασμοί, χειρονομίες, φωνές κτλ.) ξεπερνούν κάθε μέτρο.

Σέ μερικές άψιθυμίες οί μυώνες συστέλλονται δυνατά: π.χ. στήν όργή. Σέ άλλες πάλι χαλαρώνονται: π.χ. στόν τρόπο. Τίς πρώτες (τίς διεγερτικές) τίς όνομάζουμε σθενικές: τίς δεύτερες (τίς καταθλιπτικές) άσθενικές.

Ή άψιθυμία στήν άρχή παρουσιάζεται σά δυνατή ταραχή: σέ λίγο ό τόνος της πέφτει καί παραμένει σά διάθεση εύθυμίας ή δυσθυμίας μέ μέτρια ένταση, αλλά μακρά διάρκεια – επειδή τά όργανικά αισθήματα του άψιθυμικού έξακολουθούν νά ύπάρχουν καί μετά τήν πάροδο τών έντυπώσεων. Αύτά είναι πού κρατούν τό συναίσθημα στό κέντρο τής συνείδησης καί ξαναπλάθουν (πρόσφατες αλλά καί παλαιότερες) συναφείς παραστάσεις, μέ τίς όποίες τρέφεται καί άνανεώνεται ή συγκίνηση. Ό όργισμένος καί ό τρομαγμένος συντηρούν τήν όργή καί τόν τρόπο μέ τή μνήμη καί τή φαντασία τους.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

1. Έντύπωση και συναίσθημα

Η εξάρτηση του συναισθήματος από την ένταση των έντυπώσεων μελετήθηκε πειραματικά και η έρευνα έδωσε τά έξις πορίσματα:

Η έντύπωση πρέπει ν' αποκτήσει κάποιαν ένταση (νά περάσει, καθώς συνηθίζουμε νά λέγουμε στή γλώσσα τής Ψυχολογίας, τό «κατώφλι» τής έντασης) γιά νά χρωματιστεί συναισθηματικά, νά γίνει δηλαδή μέ εύχαρίστηση ή μέ δυσαρέσκεια δεκτή από τή συνείδηση. Έπειτα όσο αϋξάνει ή έντασή της, τόσο καί ή συγκίνηση πού αισθανόμαστε γίνεται πιό δυνατή. Στό σημείο όμως τούτο παρατηρείται μιά χαρακτηριστική διαφορά ανάμεσα στήν εύχαρίστηση καί στή δυσαρέσκεια. Όταν μέ τό συνεχές δυνάμωμα ή εύχαρίστηση φτάσει στόν ύψηλότερο βαθμό της, αρχίζει νά πέφτει ό τόνος της καί στό τέλος μετατρέπεται σέ δυσαρέσκεια· αντίθετα ή δυσαρέσκεια μέ τήν ένταση των έντυπώσεων δυνάμνει περισσότερο καί δέν μεταπίπτει στό αντίθετο συναίσθημα. Παραδείγματα έχουμε από τήν καθημερινή ζωή πολλά: Ένα παραπολύ ζαχαρωμένο γλύκισμα ή ύπερβολικά δυνατό άρωμα, μέ όλο πού μάς εύχαριστεί στήν αρχή, γίνεται έπειτα άνυπόφορο. Η ντροπή όμως ή ό θυμός μεγαλώνει άπεριόριστα όσο έντείνονται οί έντυπώσεις πού μάς ντροπιάζουν ή μάς έξοργίζουν.

(Προσεχτικότερες παρατηρήσεις έπεισαν τούς ψυχολόγους ότι δέν είναι μόνο ή ένταση των έντυπώσεων πού έχει αυτά τά άποτελέσματα, αλλά μαζί μέ αϋτήν καί τό γεγονός ότι στίς αρχικές έντυπώσεις έρχονται νά προστεθούν καί άλλες καί έτσι οί έρεθισμοί πολλαπλασιάζονται).

Τήν ίδια διαδρομή άκολουθεί τό συναίσθημα καί μέ τήν άλλη ιδιότητα των έντυπώσεων, τή διάρκεια. Γιά νά γεννηθεί εύχαρίστηση ή

δυσαρέσκεια, πρέπει ή έντύπωση νά έχει κάποια διάρκεια (νά περάσει καί έδώ τό «κατώφλι» τής διάρκειας). Έπειτα όσο περισσότερο διαρκεί ή έντύπωση, τόσο μεγαλώνει καί ή συγκίνησή μας. Όχι όμως άπεριόριστα, γιατί ύστερ' άπό κάποιο χρονικό όριο έρχεται ή άμβλυση του συναισθήματος (θά μιλήσουμε γι' αυτή στό έπόμενο κεφάλαιο) – γρηγορότερα του εύχάριστου καί άργότερα του δυσάρεστου – χωρίς ν' άποκλείεται καί ή μετάπτωση τής εύχαρίστησης σέ δυσαρέσκεια (ποτέ τό άντίστροφο), όταν μαζί μέ τήν αύξηση τής διάρκειας τών έντυπώσεων συντρέξουν καί άλλοι όροι (νέες έντυπώσεις, άναμνήσεις, σκέψεις κτλ).

Συμβαίνει κάποτε νά έχουμε μίαν εύχάριστη ή δυσάρεστη διάθεση χωρίς νά μπορούμε νά εξηγήσουμε τήν προέλευσή της, νά προσδιορίσουμε δηλαδή τίς έντυπώσεις πού τήν έφεραν στή συνείδησή μας. Τοúτο δέν σημαίνει όπι είναι δυνατόν μιά άυθύπαρκτη (χωρίς συνάρτηση μέ κάποιο γνωστικό ή βουλευτικό γεγονός) συγκίνηση νά έγκατασταθει μέσα μας, αλλά γίνεται ως έξης: Μιά σειρά παραστάσεων – άναμνήσεων δέν έχει άκόμη γίνει έντελώς συνειδητή καί τά συναισθήματα πού άποτελούν άναπόσπαστα στοιχεία τους, έχουν κιάλας άπλωθει καί χρωματίσει τόν ψυχικό μας κόσμο· ή μιά δέσμη έντυπώσεων έχει άπομακρυνθει άπό τό κέντρο τής συνείδησής μας, γιατί παραμερίστηκε άπό παραστάσεις καί σκέψεις (προθέσεις καί έπιθυμίες) πιό πρόσφατες, αλλά έξακολουθει νά μάς κατέχει ή εύχαρίστηση ή ή δυσαρέσκεια πού αίστανθήκαμε έξαιτίας της.

Παρατεινόμενες καί άυτοδιειροόμενες διαταραχές του «θυμικού», φοβίες, καταθλίψεις κτλ., γενικότερα άγχώδεις καταστάσεις πού δέν συναρτώνται ή έχουν μικρή καί άσήμαντη συνάρτηση μέ άλλα συνειδησιακά γεγονότα, είναι συμπτώματα ψυχικών νόσων, άλλοτε λιγότερο καί άλλοτε περισσότερο σοβαρών. Έ άπόσχιση του συναισθήματος άπό τόν ψυχικό κορμό καί ή άυτοτελής λειτουργία του άποτελει σύνδρομο άνωμαλιών θαρείας μορφής.

2. 'Ανάπλαση τών συναισθημάτων

Έ ανάπλαση τών συναισθημάτων διαφέρει ριζικά άπό τήν ανάπλαση τών παραστάσεων (για τήν όποία μιλήσαμε στό κεφ. 8ο του Πρώτου μέρους). Οί παραστάσεις δένονται, όπως είπαμε, μεταξύ τους καί άποτελούν συνειρμικά σύνολα πού έχουν τέτοια έν έσωτερική συν-

οχή, ώστε τό ένα στοιχείο τους ξαναπλάθει μέσα στή συνείδηση όλα τά άλλα.

Συνειρμός όμως δέν γίνεται στά συναισθήματα. (Συναισθήματα τής ίδιας διάστασης, εϋχάριστα ή δυσάρεστα, συγχωνεύονται σέ ένα συναισθήματα διαφορετικής διάστασης δέν ανακατεύονται αλλά γίνονται αισθητά διαδοχικά, τό ένα ύστερ' από τό άλλο). Έντούτοις ξαναπλάθονται όταν ξαναπλάθονται τά βιώματα (ανάμνησεις, σκέψεις, επιθυμίες) πού μās έκαναν νά τά αισθανθοϋμε. "Όταν αναπολήσουμε ένα αγαπητό μας πρόσωπο πού χάθηκε από πρόωρο θάνατο, νιώθουμε πάλι τή θλίψη πού δοκιμάσαμε από τό χαμό του. Περνούμε ύστερ' από χρόνια πολλά από τό μέρος όπου ένας θάνατος αντίπαλος μās πλήγωσε μέ λόγια βαρείά, καί μέσα μας ξυπνάει πάλι ή ντροπή καί ο θυμός από 'κείνη τή προσβολή. Οί συγκινήσεις μας αυτές ξαναπλάστηκαν όχι από συναφείς συγκινήσεις, αλλά από τίς παραστάσεις καί τά διανοήματα πού μās τίς πρωτόδωσαν, καί πού τώρα, από μιά οποιαδήποτε άφορμή, επανήλθαν στήν επιφάνεια τής συνείδησής μας.

Είναι άραγε τά ξαναπλασμένα συναισθήματα τά ίδια μέ τά άρχικά, ή διαφορετικού ποιού; – Τό θέμα έχει έρευνηθεί σέ συσχετισμό μέ τίς «προσποητές» διαθέσεις τών ήθοποιών π.χ. πού παίζουν ρόλους συγκινημένων προσώπων, ή καί τών θεατών πού «συγκινούνται» στό θέατρο από όχι πραγματικά αλλά απεικονισμένα περιστατικά τής ζωής. Έποστηρίχτηκε ότι στίς περιπτώσεις αυτές έχουμε όχι άληθινά αλλά πλασματικά συναισθήματα πού έκδηλώνονται μέ τούς ίδιους τρόπους συμπεριφοράς. Τοϋτο όμως δέν είναι όρθό. Δέν υπάρχουν, από καθαρά ψυχολογική άποψη, πλασματικά συναισθήματα: άκόμη καί εκείνος πού μέ τήν φαντασία μεταφέρεται στή θέση ενός ψυχικά ταραγμένου ανθρώπου, χαίρει ή λυπάται, όργίζεται ή φοβάται, ένθουσιάζεται ή απέλπίζεται πραγματικά, μέ τή διαφορά ότι οί συγκινήσεις του τρέφονται από φανταστικές εικόνες. Έ διευκρίνηση αυτή δίνει τήν άπάντηση καί στό έρώτημα: ποιά είναι ή φύση τών ξαναπλασμένων (άπό προηγούμενα βιώματα μας) συναισθημάτων. Έχουν καί αυτά τό ίδιο ποιόν μέ τά άρχικά, κάποτε μάλιστα μπορούν νά γίνουν μέ τήν ίδια ένταση αισθητά.

Έχει παρατηρηθεί ότι κατά τήν ανάμνηση πολύ παλαιών γεγονότων τά εϋχάριστα συναισθήματα επικαλύπτουν τά δυσάρεστα. (Μέ τήν έξαιρέση τών βιωμάτων μās είχαν άλλοτε βαθιά συγκινήσει καί έπαιξαν άποφασιστικό ρόλο στή ζωή

μας). Τοῦτο ὀφείλεται στή φυσική τάση τῆς συνείδησης νά προσπερνᾶ τά σκοτεινά σημεῖα καί νά ἐξωραΐζει, κατά κάποιο τρόπο, τό παρελθόν. Τό φαινόμενο ὀνομάζεται αἰσιοδοξία τῆς ἀνάμνησης.

3. Ἀνάμειξη τῶν συναισθημάτων

Ὄταν μέσα στή συνείδηση σχηματίζονται ἀλλεπάλληλα βιώματα (ἐντυπώσεις, σκέψεις, ἐπιθυμίες κ.τ.λ.) πού τό καθένα τους συνοδεύεται ἀπό συναίσθημα ἀδύνατο ἀλλά τῆς ἴδιας διάστασης (ὄλα «χαρά» ἢ ὄλα «λύπη»), τότε ἀπό τή συρροή τους γεννιέται ὀλικό συναίσθημα μέ σημαντική ἔνταση. Τό φαινόμενο ὀνομάζεται: ἄθροιστική τόνωση τῶν συναισθημάτων. Ἡ συνένωση πάντως δέν ἀφαιρεῖ τήν αὐτοτέλεια τοῦ καθενός, καί γίνεται τόσο στενότερη ὅσο τά βιώματα πού προκαλοῦν τά συντασσόμενα συναισθήματα, μποροῦν νά συγκροτήσουν ἕνα ἐνιαῖο ψυχικό γεγονός. Ὄταν λ.χ. διασκεδάζουμε σέ μίαν ἐορταστική συγκέντρωση, οἱ ἐντυπώσεις μας δέν συμπλέκονται σέ ἐνιαίαν εἰκόνα, γιατί ἔχουν μεγάλη ποικιλία, ἐπομένως καί τά συναισθήματα πού ζοῦμε ἐξαιτίας τους, μέ ὄλο πού εἶναι ὄλα εὐχάριστα, δέν συγχωνεύονται, ἀλλά παρατάσσονται. Τό ἀντίθετο συμβαίνει στήν περίπτωση ὅπου μέ θαυμασμό παρατηροῦμε ἕνα ἄριστα τεχνουργημένο κόσμημα καί ἀπολαμβάνουμε τά ὕλικά, τή μορφή καί τήν κατασκευή του. Ὄπως συνενώνονται οἱ ἐντυπώσεις μας σέ ἐνιαίαν εἰκόνα, ἔτσι συγχωνεύονται καί τά συναισθήματα μας σέ ὀλική συγκίνηση.

Ὁ λόγος αὐτός ἐξηγεῖ καί γιατί δέν μποροῦν νά ἀναμειχθοῦν συναισθήματα διαφορετικῆς διάστασης (ἕνα εὐχάριστο μέ ἕνα δυσάρεστο): τά βιώματα πού τά προκαλοῦν δέν συνενώνονται, ἀλλά μένουν χωριστά μέσα στή συνείδηση.

Μερικοί ψυχολόγοι δέχονται ὅτι ὑπάρχουν συναισθήματα μεικά ἀπό χαρά καί λύπη. Καί παραδείγματα φέρνουν τήν ἐλπίδα, τήν προσδοκία, τή νοσταλγία, τή χαρά στή χαρά τοῦ ἄλλου, τή λύπη στή λύπη τοῦ ἄλλου. Ὄποιος ἐλπίζει – λέγουν – καί προσδοκᾷ, καί περισσότερο ἀκόμη ὅποιος νοσταλγεῖ, λυπάται ἀπό κάτι πού τοῦ λείπει καί ταυτόχρονα χαίρει πού μπορεῖ νά τό περιμένει ἢ νά ἐντρυφᾷ στήν ἀνάμνησή του. Καί ἐκεῖνος πού αἰσθάνεται χαρά μέ τήν εὐτυχία τοῦ ἄλλου (ἢ λύπη μέ τή δυστυχία του) κατά βάθος νιώθει καί κάποια λύπη (ἢ χαρά) πού δέν εἶναι καί αὐτός ἐξίσου εὐτυχῆς (ἢ δυστυχῆς). Ἡ ἀντί-

ληψη αυτή δέν φαίνεται όρθή· στίς άναφερόμενες περιπτώσεις δέν συγχωνεύονται οί δύο αντίθετες συγκινήσεις σέ μία, αλλά έ ν α λ λ ά σ σ ο ν τ α ι μέσα στή συνείδηση καί έπικρατεί πότε ή μία καί πότε ή άλλη. 'Όπωσδήποτε ή συνεχής παράταξη δέν αφήνει άναλλοίωτα τά συναισθήματα· ή δυσάρεσκεια κάνει πικρή τή γειτονική χαρά, καί ή ευχαρίστηση μαλακώνει τή γειτονική λύπη. Αύτή άκριβώς ή άπόχρωση χαρακτηρίζει τά λεγόμενα μεικτά συναισθήματα.

4. Μεταφορά τού συναισθήματος

Τό μικρό παιδί πού έκαψε τό δάχτυλό του στή φλόγα ενός κεριού, φοβάται όχι μόνο όταν βλέπει άναμμένο κεριό, αλλά καί όταν μπαίνει στό δωμάτιο όπου έπαθε τό άτύχημα. Οί σύντροφοι ενός ταξιδιού πού μās έδωσε πολλές άπολαύσεις, γίνονται πρόσωπα άγαπητά, άν καί έμμεσα μόνο σχετίζονται μέ τά ευχάριστα γεγονότα πού ζήσαμε κάποτε. 'Όχι μόνο ή έφημερίδα πού δημοσίευσε λίβελλο έναντίον μας, αλλά καί ό έφημεριδοπώλης πού τή διαλαλεί, μās ένοχλεί. – Στά περιστατικά αυτά γίνεται μ ε τ α φ ο ρ ά τού συναισθήματος άπό όρισμένα βιώματα σέ άλλα.

Τό φαινόμενο εξηγείται ως εξής: τά άντικείμενα ή τά γεγονότα πού χρωματίζονται συναισθηματικά μ' ένα τόνο πού δέν τούς άνήκει, έχουν συνειρμικά δεθεί μέ όρισμένες ευχάριστες ή δυσάρεστες άναμνήσεις μας καί τώρα τίς άνασύρουν στή συνείδησή μας. 'Ενώ όμως οί παλαιές παραστάσεις άργοπορούν ή δέν άποσαφηνίζονται, επειδή έμειναν επί μεγάλο χρονικό διάστημα άδρανεϊς, ή συγκίνηση πού τίς συνόδευε έχει προτρέξει καί δίνει τό χρώμα της στήν ψυχική μας διάθεση.

Πολλές φορές δέ μπορούμε νά θυμηθούμε τόν συνειρμό πού προκάλεσε τή μεταφορά τού συναισθήματος, καί άπορούμε: γιατί ένα πρόσωπο μās είναι άντιπαθητικό, ένα όνομα άποκρουστικό, μία μελωδία θλιβερή κ.ο.κ. 'Η δυσκολία είναι μεγαλύτερη όταν ό συνειρμός έγινε σέ πολύ παλαιά φάση τής ζωής, στά πρώτα παιδικά μας χρόνια. 'Αναφέρεται τό παράδειγμα άνθρώπου ύγιή κατά τά άλλα, πού μόλις έβλεπε κρέας, ώμό ή μαγειρεμένο, αισθανόταν άνεξήγητο φόβο καί άηδία. 'Η άνάλυση τών παιδικών του άναμνήσεων (άπό ψυχοθεραπευτή) έδειξε ότι σέ μικρήν ήλικία είχε ιδεί σφαγή ζώου πού έβγαζε σπαραχτικές κραυγές: άπό τότε (μέ όλο πού είχε λησμονήσει έντελώς τό περι-

στατικό) δέν μπορούσε νά δαμάσει τήν ἀποστροφή του πρὸς τό κρέας «σφαγμένου ζώου».

Τό φαινόμενο τῆς μεταφορᾶς ἐξηγεῖ πολλές ιδιορρυθμίες τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς. Ὁ ἀθῶος ἄγγελος κακῆς εἶδησης γίνεται ἀντιπαθητικός· ὅ,τι ἔχουν ἀγγίξει τὰ χέρια ἀγαπητοῦ μας προσώπου εἶναι πολύτιμο γιά μᾶς κειμήλιο· οἱ μητέρες αἰσθάνονται στοργή πρὸς ξένα παιδιά πού μοιάζουν μέ τὰ δικά τους κτλ. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἐξηγοῦνται καί πολλές δεισιδαιμονίες ἢ προλήψεις· συμπτώσεις λ.χ. καί γεγονότα ἀτυχή ἔκαναν τήν Τρίτη καί τήν Παρασκευή ἡμέρες ἀποφράδες, τόν κεραυνό πλήγμα θείας τιμωρίας, τό κυπαρίσσι δέντρο πένθιμο κτλ.

5. Συναισθήματα καί ὁρμές

Διάρκεια καί δύναμη ἀκτινοβολίας μεγάλη ἀποκτᾶ τό συναίσθημα ὅταν δένεται μέ μίαν ὁρμή, δηλαδή μέ μίαν τάση ἐμφυτη καί ἀκατάσχετη πού ὑπηρετεῖ βασικές ἀνάγκες τοῦ εἶδους. (Θά μιλήσουμε γι' αὐτήν στό Τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου). Τότε ἀντανακλᾷ (μεταφέρεται) σέ κάθε σχετική παράσταση, σκέψη καί ἐπιθυμία.

Ἐξαιρετική σοβαρότητα ἔχουν ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη τὰ βιώματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ὁ μέγας Βιεννέζος ψυχίατρος Sigmund Freud (1856-1939) ἔδειξε πόσο τὰ βιώματα αὐτά ἐπηρεάζουν τόν χαρακτήρα καί ἀφήνουν ἴχνη βαθιά σέ ὀλόκληρη τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Μπορεῖ λ.χ. ὅταν ἡ προσήλωση εἶναι μεγάλη, ἡ ἀγάπη τοῦ παιδιοῦ πρὸς τή μητέρα καί τόν πατέρα νά χρωματίζει μέ τόν δικό της τόνο ὅλα τὰ συναισθήματα τρυφερότητας καί στοργῆς πού θά γεννηθοῦν ἀργότερα στή συνείδησή του· στόν σύζυγο ἢ στήν σύζυγο θά «βλέπει» καί θά «ἀγαπᾷ» τό κορίτσι τόν πατέρα, τό ἀγόρι τή μητέρα του. Πολλές δυσκολίες τοῦ συζυγικοῦ βίου ἔχουν ἐδῶ τή ρίζα τους.

Μέ παρόμοιο τρόπο ἐξηγοῦνται καί πολλές σεξουαλικές διαστροφές· ὁρμογένητα συναισθήματα προσδέονται «κακῶς» σέ ἀνοίκειους τρόπους συμπεριφορᾶς, ἀπό τὰ χρόνια τῆς παιδικῆς ἡλικίας, καί φέρνουν τήν ἐκτροπή.

6. Συνειρμική ἢ συσσωρευτική ἀπήχηση

Κάποτε ἡ ἔνταση, μέ τήν ὁποία γίνεται αἰσθητή καί ἐκδηλώνεται ἡ

συγκίνηση, είναι δυσανάλογη προς την έντύπωση που έγινε ή αιτία της. 'Απλή λ.χ. παρατήρηση σε φίλο που μάς ξκανε να τον περιμένουμε ώρα πολλή, προκαλεί σ' αυτόν έκρηξη όργης. 'Ο ξένος που παραστέκεται στη σκηνή, δέν μπορεί να εξηγήσει την παραφορά του, έμεις όμως έννοούμε την εξέγερση που έφερε ό λόγος μας. 'Η τωρινή έντύπωση ανάκαλεσε στη συνείδηση του φίλου παραστάσεις εξίσου ή και περισσότερο δυσάρεστες (του έχουμε γίνει κατ' επανάληψη φορτικοί μέ τίς έπιτιμήσεις μας) και από τή συσάρρευση τών συγκινήσεων γεννήθηκε ή άψιθυμία που έκτονώνεται αυτή τή στιγμή μέ άπροσδόκητη ζωηρότητα.

'Η ένταση λοιπόν ενός συναισθήματος προσδιορίζεται όχι μόνο από τή φύση του αντικειμενικού έρεθίσματος, αλλά και από όλόκληρη τήν έμπειρία του ύποκειμένου. Οί αναδυόμενες παραστάσεις, από τά άποθέματα τής μνήμης, τό δυναμώνουν άθροιστικά προσθέτοντας και τό δικό τους συναισθηματικό φορτίο.

7. 'Η αντίθεση και ή άμβλυση στά συναισθήματα

'Ο νόμος τής αντίθεσης στά συναισθήματα: 'Η συγκίνηση κερδίζει σε ένταση όταν συνοδεύεται από έντυπώσεις, (ξαναπλασμένες) παραστάσεις και σκέψεις φορτισμένες μέ αντίθετα συναισθήματα. 'Ακόμη και όταν έχουν προηγηθεί συναισθήματα τής ίδιας διάστασης, αλλά άσθενέστερα.

Παραδείγματα: "Έπειτα από βαρειάν άρρώστεια, καθώς άναπολούμε τούς πόνους που περάσαμε και σκεπτόμαστε τούς κινδύνους που διατρέξαμε, αισθανόμαστε έντονότερη τή χαρά τής ύγείας που τώρα άπολαμβάνουμε. Του ξενιτεμένου και μοναχικού άνθρώπου ή πίκρα γίνεται πιό μεγάλη, όταν βλέπει τήν εύτυχία εκείνων που έορτάζουν ένα χαρμόσυνο γεγονός στην πατρίδα και στό σπίτι τους. Μιά καλή είδηση δίνει μεγαλύτερη χαρά, όταν έρχεται τήν ώρα που έχουμε εύθυμη διάθεση από άλλα μικρότερης σημασίας βιώματα. Και μία κακή είδηση, ακόμη και μικρής σημασίας, μπορεί να μάς συνταράξει όταν μάς βρίσκει στενοχωρημένους από κάποιο μικροατύχημα.

'Ο νόμος τής άμβλυσης στά συναισθήματα: "Όταν κατ' επανάληψη δοκιμάζουμε τά ίδια συναισθήματα από περιστατικά τής ζωής που έχουν γίνει στερεότυπα, ή συγκίνηση μας άμβλύνεται και μέ-

νομε αδιάφοροι απέναντι σέ νέα παρόμοια έρεθίσματα. Έτσι λ.χ. τά αλληπάλληλα καί σταθερά κέρδη δέν συγκινούν πιά τόν εϋτυχημένο στίς έπιχειρήσεις του έμπορο, καί σωματικές ποινές πού έπιβάλλονται συχνά καί όμοίομορφα, δέν κάνουν πιά καμιάν αίσθηση στους τιμωρούμενους.

Ή άμβλυνση τών συναισθημάτων όφείλεται όχι μόνο στήν έξοικείωση μας μέ τά πολύ συχνά καί άπαράλλαχτα έπαναλαμβανόμενα βιώματα, πού δέν τά προσέχουμε πιά γιατί έχουν πάψει νά μάς ενδιαφέρουν, αλλά καί σέ λόγους φυσιολογικούς : ό κόρος κουράζει τόν όργανισμό, τόν κάνει άναίσθητο απέναντι σέ έρεθισμούς πού δέν άποτελοϋν γι' αυτόν κάτι τό άγνωστο καί τό άπροσδόκητο.

8. Συστήματα συναισθημάτων

Μέ τόν τρόπο πού έρχονται σέ συνάφεια καί συμπλέκονται τά βιώματα (τής άντιλαμβανόμενης τής συγκινούμενης καί τής έπιθυμούσας συνείδησης), δέν γίνεται μόνο πλουσιότερη (περιεκτικότερη, πολυσχιδέστερη, πολυκύμαντη) αλλά καί ό ρ γ α ν ώ ν ε τ α ι ή συναισθηματική μας ζωή. Τά συναισθήματα δηλαδή συναρμολογούνται γύρω άπό τόν άξονα όρισμένων παραστάσεων, έπιθυμιών, ιδεών κτλ., καί άποτελοϋν άστερισμούς ή «συστήματα», πού όνομάζονται στή γλώσσα τής Ψυχολογίας ιδιόμορφες δ ι α θ έ σ ε ι ς τ ο υ θ υ μ ι κ ο υ .

Συναισθήματα λ.χ. τρυφερότητας καί εύφροσύνης διάφορων άποχρώσεων όργανώνονται μέ άξονα τήν παράσταση ενός προσώπου καί τήν κλίση μας πρós αυτό, καί συγκροτοϋν τή διάθεση πού όνομάζουμε ά γ ά π η . Άλλα πάλι συναισθήματα, άπέχθειας, φόβου, όργης, πολωμένα πρós ένα πρόσωπο πού μάς έχει βλάψει), (ή ύποψιαζόμαστε ότι είναι ίκανό νά μάς βλάψει), όργανώνονται καί σχηματίζουν τή διάθεση πού όνομάζουμε μ ί σ ο ς .

Στά συστήματα αυτά, τήν άγάπη καί τό μίσος, έχει όρθά σημειωθεί ότι ύπάρχουν κοινά συστατικά στοιχεία, πού κατέχουν όμως μέσα στό καθένα θέση διαφορετική: Λ.χ. στήν άγάπη αισθανόμαστε χαρά άπό τήν παρουσία του προσώπου πού αγαποϋμε, φόβο όταν τό βλέπουμε νά κινδυνεύει καί θυμό απέναντι σ' εκείνον ή σ' εκείνους πού του έπιτίθενται. Στο μίσος φοβούμαστε ή θυμώνουμε (ή καί τά δύο) όταν συναντοϋμε τό πρόσωπο πού άπεχθανόμαστε καί δοκιμάζουμε (φα-

νερά ή κρυφά) εύχαρίστηση, χαιρεκακοῦμε, όταν δυστυχεῖ.

Ἄλλα συστήματα συναισθημάτων, ἀρκετά περίπλοκα, εἶναι ἡ ζήλεια, ὁ φθόνος, ἡ μεταμέλεια, ἡ πλήξη, ἡ νοσταλγία, τό πάθος τῆς ἐκδίκησης κ.ἄ.

9. Τό συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς

Ξεχωριστή θέση ἀνάμεσα στά «συστήματα» κατέχει τό συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς. Συστατικά του στοιχεῖα εἶναι κατά κύριο λόγο ὁ οἶκτος καί ἡ ντροπή: οἶκτος ἀπέναντι στό πρόσωπο πού βλάψαμε, ντροπή γιά τό κακό πού πράξαμε.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τήν ἐνοχή πού αἰσθανόμαστε γιά ἓνα συγκεκριμένο ἀδίκημα, ὑπάρχει καί ἓνα βαθύτερο, ἔως τίς ρίζες τῆς ὑπαρξῆς μας ἀπλωμένο συναίσθημα ἐνοχῆς πού τρέφεται ἀπό πολλά καί ποικίλα βιώματα, ἀλληλοσυγκρουόμενα (ὑπεροψίας καί ἀνεπάρκειας, ἰδεοληψίας καί ἀσυνέπειας, ὑποκρισίας καί ἀναισχυντίας κ. ἄ.) καί συγκροτεῖται ἀπό ἐξίσου πολλά καί ποικίλα στοιχειακά συναισθήματα (συντριβῆς, ἀπόγνωσης, ἀγωνίας κ. ἄ.). Στή συναισθηματική αὐτή κατάσταση νιώθουμε ἐνοχοί ὄχι μόνο γιά πράξεις πού ἐκάναμε, καί τίς θυμούμαστε ἢ τίς ἔχουμε λησμονήσει, ἀλλά καί γιά ὅσες δέν ἐκάναμε, ἀλλά τίς σχεδιάσαμε καί τίς ἐγκαταλείψαμε, ἢ θά μπορούσαμε νά τίς εἴχαμε σκεφθεῖ ἢ θελήσει.

Ὅτι χαρακτηρίζει τό συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς στή γενικότητά του εἶναι πρῶτα ὅτι ἀποτελεῖ προνόμιο τοῦ ἀνθρώπου – ὄντος μέ δυσανάλογες πρὸς τίς φυσικές του δυνάμεις ἠθικές ἀξιώσεις, καί ἀναγκασμένου νά ἐπιβάλλει στά ὀρμέφυτά του σκληρή πειθαρχία, γιά νά μπορεῖ νά ζεῖ εἰρηνικά μέ τούς ὁμοίους του· καί ἔπειτα ὅτι μεταφέρεται καί ἀντανακλᾶ σέ παραστάσεις καί σκέψεις, προθέσεις καί ἐπιθυμίες πολὺ ἀπομακρυσμένες ἀπό τά ἀρχικά ἐρεθίσματα. Μύθοι καί σύμβολα ὄλων τῶν ἱστορικῶν πολιτισμῶν σχετίζονται μέ αὐτό ἄμεσα ἢ ἕμμεσα.

10. Συναισθήματα καί χαρακτήρας

Οἱ συγκινήσεις μας (κατά τό ποιόν καί τήν ἔντασή τους) ἐξαρτῶνται ὄχι μόνο ἀπό τά περιστατικά τῆς ζωῆς πού τίς προκαλοῦν, ἀλλά καί ἀπό τήν εὐαισθησία μας, δηλαδή ἀπό τίς συναισθηματικές μας

π ρ ο δ ι α θ έ σ ε ι ς . Οί προδιαθέσεις αυτές, απόρροια της ιδιοσυγκρασίας μας, αποτελούν έμφυτες ιδιότητες του χαρακτήρα μας.

Περισσότερο από κάθε άλλο γνώρισμα, εκείνο που αποκαλύπτει τον χαρακτήρα ενός ανθρώπου φαίνεται ότι είναι ή συναισθηματική του δυναμικότητα, τό ποιόν καί ή ένταση τών συγκινήσεών του.

11. Διαταραχές τής συναισθηματικής ζωής

Πολλές αρρώστιες του νευρικού συστήματος επιδροούν στή συναισθηματική ζωή καί προκαλούν ψυχικές διαταραχές.

Οί διαταραχές αυτές εκδηλώνονται είτε ως υπερβολική ελάττωση τής έντασης τών συναισθημάτων, μέ αποτέλεσμα τήν άμβλυνσή τους, είτε ως υπέρμετρη έρεθιστικότητα που γεννά άλλεπάλληλα βίαια συναισθήματα (άψιθυμίες). Άμβλυνση τών συναισθημάτων παρατηρείται στους ήλίθιους· αυτοί όταν άδρανοούν δέν στενοχωρούνται ούτε πλήττον, όπως οί υγιείς στό νοΰ· καί πάλι έχουν τέτοια άναισθησία στήν κούραση, ώστε μπορούν νά καταπονούνται επί μακρό χρονικό διάστημα, χωρίς νά υποφέρουν.

Βαρείες μορφές άνωμαλίας τής συναισθηματικής ζωής είναι ή μ α ν ί α καί ή μ ε λ α γ χ ο λ ί α . Ό μανιακός βρίσκεται σέ διαρκή έξαψη από εϋθυμία ή όργή, είναι υπεραισιόδοξος, άναθυμάται μόνο τίς έπιτυχίες του, υπερτιμά τίς ικανότητές του, δείχνει πάντοτε πυρετώδη δραστηριότητα χωρίς νά τελειώνει τίποτα, καί πέφτει συχνά σέ παροξισμό που τόν κάνει βίαιο. Αντίθετος τύπος είναι ό μελαγχολικός· βρίσκεται σέ μόνιμη καταθλιπτική διάθεση, άναθυμάται μόνο τίς άποτυχίες καί τά πένθη του, είναι άθεράπευτα άπαισιόδοξος, δέν έχει έμπιστοσύνη στίς δυνάμεις του, αισθάνεται διαρκώς κόπωση καί άπελπισία καί κατατρύχεται από άγωνία που μπορεί νά τόν όδηγήσει στήν αυτοκτονία.

Γενικά ή συναισθηματική ζωή τών ψυχασθενών χαρακτηρίζεται από τή δ υ σ α ν α λ ο γ ί α μεταξύ έντασης καί διάρκειας του έρεθίσματος, καί έντασης καί διάρκειας του συναισθήματος που προκαλείται άπ' αυτό. Μερικοί λ.χ. πάσχουν από δυνατό καί διαρκή φόβο χωρίς σοβαρό λόγο.

Φ ο β ί α ονομάζεται ή ταραχή που προκαλείται από όρισμένα πράγματα ή πράξεις, που δέν μπορεί νά τήν καταστείλει ό άρρωστος,

μέ ὄλο πού ἀναγνωρίζει ὅτι δέν δικαιολογεῖται. Μερικοί λ.χ. αἰσθάνονται τρόμο ἢ ἱλιγγο ὅταν ὑποχρεώνονται νά διασχίσουν ἔρημη πλατεία ἢ ὅταν βρίσκονται σέ κλειστό χῶρο κ.οκ.

Μέ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον μελετᾶ σήμερα ὄχι μόνο ἡ Ἰατρική ἀλλά καί ἡ Ψυχολογία τίς παράδοξες ἀνωμαλίες πού παρουσιάζουν ὅσοι πάσχουν ἀπό ν ε υ ρ ὼ σ ε ι ς καί ὑ σ τ ε ρ ί α .

Σ' αὐτούς παρατηροῦνται, μαζί μέ βαθιές διαταραχές τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς (ὑπερευαισθησία καί ἐρεθιστικότητα, κρίσεις ὀργῆς καί φόβου, ἔντονο συναίσθημα γενικῆς κόπωσης, ὑπερβολική ζωηρότητα στίς παραστάσεις καί στίς πράξεις κ. ἄ.), σωματικές ἀλλοιώσεις π.χ. παραλυσία τῶν ἄκρων, τύφλωση, ἀνωμαλίες στή λαλιά κ. ἄ., χωρίς σοβαρά ὀργανικά αἷτια.

Στήν ἔρευνα καθῶς καί στή θεραπευτική ἀγωγή τῶν περιπτώσεων τούτων χάραξε καινούριους δρόμους ἡ Ψυχανάλυση τοῦ S. Freud καί τῶν ὀπαδῶν του. Θά μιλήσουμε γι' αὐτήν σέ ἄλλο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου. (Μέρος Τρίτο, κεφ. 4ο).

ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

1. Πίνακες τών συναισθημάτων

Ἡ διεύρυνση τών συναισθημάτων εἶναι γιά τήν ἐπιστημονική Ψυχολογία θέμα δύσκολο, πρῶτα ἐπειδή οἱ συγκινήσεις εἶναι, περισσότερο ἴσως ἀπό ὅλα τά ἄλλα συνειδησιακά γεγονότα, βιώματα ὑποκειμενικά, καί ἔπειτα ἐπειδή οἱ λέξεις πού ἐκφράζουν συγκινήσεις δέν ἔχουν σέ ὅλες τίς γλώσσες τό ἴδιο ἀκριβῶς νόημα, ὅσο κι ἂν στά λεξικά παρουσιάζονται ὡς ἰσοδύναμες. Εἶναι ἐπομένως τόσες οἱ ἰδιορρυθμίες καί οἱ ἀποχρώσεις τών διαθέσεων τοῦ «θυμικοῦ», καθώς καί οἱ ὀνομασίες πού δίνουν οἱ ἄνθρωποι διάφορων γλωσσικῶν καί πολιτιστικῶν κλιμάτων στίς μορφές τοῦ συναισθηματικοῦ βίου, ὥστε ὁ ψυχολόγος πού θά ἐπιχειρήσει νά συγκεντρώσει μέ λογική τάξη τό πλῆθος καί τίς ποικιλίες τών σπουδαιότερων ἔστω συναισθημάτων, ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει πολύ μεγάλες, ἂν ὄχι ἀνυπέρβλητες, δυσχέρειες.

Θά περιοριστοῦμε λοιπόν κατ' ἀνάγκη στίς διαιρέσεις καί ὑποδιαιρέσεις πού ἔχουν γίνει δεκτές ἀπό τούς ἐγκυρότερους συγγραφεῖς Ἑγχειριδίων Ψυχολογίας.

Μιά πρώτη διαίρεση εἶναι ἐκείνη πού παίρνει ὡς βάση τίς θεμελιακές (ἔμφυτες) τάσεις τοῦ εἶδους: τήν ὀρμή τῆς συντήρησης καί τῆς ἀνάπτυξης, τήν ὀρμή τῆς σύμπραξης καί τῆς ἀντίθεσης μέ τούς ὁμοίους μας στό στενό περιβάλλον καί τήν κοινωνική ὀρμή, ὅπως ἐκδηλώνεται στίς πολλαπλές σχέσεις μας μέ τό πλατύτερο περιβάλλον, τήν κοινωνία.

Μέ αὐτή τή βάση τά συναισθήματα διαιροῦνται σέ τρεῖς κατηγορίες, ἀντίστοιχες πρὸς καθεμιά ἀπό τίς τρεῖς παραπάνω ὀρμές, δηλαδή σέ:

- α. *Συναισθήματα τοῦ ἐγώ,*
- β. *Συναισθήματα τοῦ σύ,*
- γ. *Συναισθήματα κοινωνικά.*

2. Συναισθήματα του ἐγώ

Συναισθήματα του ἐγώ είναι τό θετικό καί τό ἀρνητικό αὐτοσυναίσθημα.

Θετικό αὐτοσυναίσθημα: ἡ χαρά καί ἡ ὑπερηφάνεια ἀπό τήν ἐπίγωση τῆς ἀξίας μας, τῶν ἰκανοτήτων καί τῶν ἀρετῶν μας.

Ἀρνητικό αὐτοσυναίσθημα: ἡ λύπη καί ἡ ταπείνωση ἀπό τήν ἐπίγωση τῆς ἀπαξίας μας, τῶν ἀδυναμιῶν καί τῶν ἐλαττωμάτων μας.

Ἀπό τίς διαθέσεις τοῦ εἶδους τούτου πρόσφατες ψυχολογικές ἐρευνες (τοῦ Βιεννέζου ψυχιάτρου Alfred Adler, 1870-1937, καί τῆς σχολῆς του) ἔδειξαν τή σημασία τοῦ ἀρνητικοῦ αὐτοσυναίσθηματος, πού ἡ κοινότερη ὀνομασία του εἶναι: **συναίσθημα μειονεκτικότητας**. Ἔντονο συναίσθημα μειονεκτικότητας, προῖόν ἀπό πικρές ἐμπειρίες κατὰ τήν παιδική καί τήν ἐφηβική κυρίως ἡλικία, μπορεῖ νά ἔχει καταθλιπτική ἐπίδραση καί νά φθείρει τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ νέος αἰσθάνεται πάντοτε τόν ἑαυτό του μικρό καί ἀδύνατο νά διεκδικήσει τή θέση πού φιλοδοξεῖ νά ἔχει ἀνάμεσα στούς «μεγάλους»: τήν ἐντύπωση αὐτή τή δυναμώνουν ἐνδεχόμενα σωματικά ἐλαττώματα (δυσμορφία, ἀναπηρία κτλ.), πραγματικός ἢ ὑποτιθέμενος παραμερισμός μέσα στήν οἰκογένεια (τοῦ κοριτσοῦ ἀπό τό ἀγόρι, τοῦ ἀγοριοῦ ἀπό τόν πρωτότοκο ἢ ἀπό τόν βενιαμίν), ἀψυχολόγητη ἀνατροφή καί ἐκπαίδευση, οἰκονομικές στερήσεις κτλ. Μέ τήν ὀριμότητα καί τίς πρῶτες ἐπιτυχίες (στό σχολεῖο, στή φιλία καί στόν ἔρωτα, στό ἐπάγγελμα) ἀνορθώνεται συνήθως τό αὐτοσυναίσθημα καί ἀποφεύγονται οἱ ἀνωμαλίες. Ἐάν ὁμῶς ἐπισυμβοῦν δυσάρεστα γεγονότα καί ταπεινωτικές «ἤττες», οἱ ὑπερευαίσθητοι καί μέ ἀσταθές ψυχικό ἔδαφος χαρακτηρῆς ἀντιδροῦν ἀρνητικά. Οἱ ἀλλεπάλληλες ἀπόγοητεύσεις καί ἀνεπιτυχίες ἀπόπειρες προβολῆς (τῆς φυσικῆς ρώμης, τοῦ ἐρωτικοῦ γοήτρου, τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ταλάντου κτλ.) τούς βυθίζουν στήν ἀποθάρρυνση, καί αὐτή ἀναχαίτζοντας τίς πρωτοβουλίες καί ἀυξάνοντας τή δειλία γίνονται αἰτία νέων ἀποτυχιῶν πού δυναμώνουν ἀκόμη περισσότερο τό συναίσθημα τῆς μειονεκτικότητας («φαῦλος κύκλος»).

3. Συναισθήματα τοῦ σὺ

Ἡ θετική ἢ ἀρνητική στάση τοῦ «ἐγώ» ἀπέναντι στό «σὺ» (τοῦ ἑνός

καί συγκεκριμένου προσώπου μέσα στο στενό περιβάλλον) γεννά τα συναισθήματα της αγάπης και της φιλίας, της έχθρας και του μίσους. Οι διαθέσεις αυτές ονομάζονται συναισθήματα του σύ. Στην κατηγορία τους ανήκουν ή στοργή προς τους γονείς, τους αδελφούς, τους γιούς και τις θυγατέρες κ.λ. συγγενείς, ή ευνοια προς τους φίλους και συνάδελφους, ή έρωτική τρυφερότητα, και οι αντίστοιχες άρνητικές συγκινήσεις: της απέχθειας, του φθόνου, της (έρωτικής) ζήλειας κτλ. Επίσης τα συναισθήματα της συμπάθειας (χαίρω με τη χαρά και λυπᾶμαι με τη λύπη του άλλου) και της αντιπάθειας ή χαιρεκακίας (χαίρω με τη λύπη του άλλου, λυπᾶμαι με τη χαρά του).

Έντελώς ιδιαίτερη θέση, στά συναισθήματα του είδους τούτου, έχει ή έρωτική τρυφερότητα (άγάπη). Θεμελιώνεται στο γενετήσιο, ένα από τα ισχυρότερα ένστικτα κάθε ζωντανού όντος, και στον άνθρωπο (έξαιτίας της πνευματικής του άγωγής, αλλά και των περίπλοκων σχέσεων της κοινωνικής ζωής) παρουσιάζει πολλές άποχρώσεις από τή βαναυσότητα έως τή ευγένεια. (Γιά τήν έρωτική όρμη και τα ψυχολογικά προβλήματά της θά μιλήσουμε στο Τρίτο μέρος του βιβλίου, κεφ. 4ο).

4. Κοινωνικά συναισθήματα

Τά συναισθήματα του σύ είναι ή γέφυρα για τή μετάβαση από τά συναισθήματα του εγώ προς τά κοινωνικά· ή μικρή ομάδα (ή οικογένεια, τό συζυγικό ζευγάρι, ή φιλική συντροφιά, ό έπαγγελματικός κύκλος) προσχεδιάζει και στηρίζει τή μεγάλη: τό κοινωνικό σύνολο (φυλή, έθνος, λαός). Τά κυριότερα κοινωνικά συναισθήματα είναι τό οίκογενειακό (καμάρι για τήν ευτυχία και τήν προκοπή, θλίψη για τά πένθη ή τήν έκπτωση τής οικογένειας) και τό πατριωτικό (καμάρι για τήν ευτυχία και τήν προκοπή, θλίψη για τά πένθη ή τήν έκπτωση τής πατρίδας).

Συνδυασμός κοινωνικών και συναισθημάτων του εγώ είναι τά συναισθήματα της ύπεροχής και της ύποταγής, της εϋθυνης και τηςπειθαρχίας, μέ τίς διάφορες, κατά περιπτώσεις και ιδιοσυγκρασίες, παραλλαγές τους.

Είναι άναμφισβήτητο ότι τά συναισθήματα αυτά άποτελοϋν θετικό

άνθρωπινο κεφάλαιο, ή υπερβολή τους όμως δημιουργεί πολλούς και σοβαρούς κινδύνους τόσο στον ατομικό όσο και στον συλλογικό βίο. Ίσχυρότερα από τό κοινό μέτρο σ υ ν α ι σ θ ή μ α τ α ύ π ε ρ ο χ ή ς κ α ί ύ π ο τ α γ ή ς διαστρέφουν τόν χαρακτήρα, έκτροχιάζουν τόν άνθρωπο: τό πρώτο πρός τήν αυθαιρεσία και τόν δεσποτισμό, τό δεύτερο πρός τή δουλοπρέπεια και τήν εύθυνοφοβία, μέ αποτέλεσμα νά καταρρέουν έκλεκτές κατά τά άλλα προσωπικότητες και ανεπτυγμένες στον πολιτισμό κοινωνίες, πού άξιζαν νά έχουν καλύτερη τύχη.

5. «Κατώτερα» και «άνώτερα» συναισθήματα

Κατά μιάν άλλη διαίρεση διακρίνονται δύο σφαίρες συναισθημάτων: μιά κ α τ ώ τ ε ρ η και μιά ά ν ώ τ ε ρ η . Στην κατώτερη περιλαμβάνονται εκείνα πού προκαλούνται από άπλήν ενέργεια των αισθητηρίων όργάνων, αισθήματα και έντυπώσεις στην άνώτερη όσα προϋποθέτουν σύνθετη πνευματική εργασία, κρίσεις και έννοιες (ιδέες). Π.χ. ή εύχαρίστηση πού μäs δίνει τό δροσερό νερό μιά ζεστήν ήμέρα του καλοκαιριού ή ό φόβος πού αισθανόμαστε από μιά ξαφνική έκπυρσοκρότηση όπλου πολύ κοντά μας, άνήκουν στην πρώτη σφαίρα: αντίθετα ή ίκανοποίηση από μιά άγαθή πράξη ή ή δυσάρεσκεια για τήν κακοτεχνία πού βλέπουμε σε μιά πλαστικήν εικόνα, στη δεύτερη. Για νά νιώσουμε τίς συγκινήσεις του κατώτερου επίπεδου, μäs άρκει νά λειτουργήσουν οι αισθήσεις μας: για τά συναισθήματα του άνώτερου επίπεδου άπαιτούνται σκέψεις και διαλογισμοί, εύαισθησία οδηγούμενη από τόν «νοϋ». Αυτά δέν είναι τόσο άπλά και επιπόλαια, όπως εκείνες, αλλά περίπλοκα και προπάντων «βαθύτερα». Για τούτο λέγονται και π ν ε υ μ α τ ι κ ά .

Παρά τή σοβαρήν αντίρρηση των διαφωνούντων, ότι τό καθαρά επιστημονικό βλέμμα, όπως πρέπει νά είναι τό βλέμμα του ψυχολόγου δέν πρέπει νά κάνει διακρίσεις ά ξ ί α ς , αλλά νά θέτει τά γεγονότα στην ίδια μοίρα (όχι νά θεωρεί άλλα «άνώτερα» και άλλα «κατώτερα»), άφου για τήν επιστήμη όλα είναι ισάξια, ό κατά μεταφορά χαρακτηρισμός όρισμένων συγκινήσεων ως «άνώτερων» δικαιώνεται μέ τήν όρθή διαπίστωση ότι τίς συγκινήσεις αυτές τίς αισθάνονται και τίς έκτιμούν μόνο κορυφαία στό βασίλειο των ζώων όντα, οι «άνθρωποι», και άπ'

αυτούς πάλι ιδιαίτερα οί προχωρημένοι στήν κλίμακα του πολιτισμοῦ, οί πνευματικά εξελιγμένοι.

6. Συναισθημα καί ἔνστικτο

Χαρακτηριστικό γνώρισμα τῶν συναισθημάτων τῆς κατώτερης σφαίρας (πού κατ' ἀντιδιαστολή πρὸς τά πνευματικά ὀνομάζονται α ἰ σ θ σ ι α κ ά) εἶναι ἡ συνάρτησή τους μέ μιάν ἔμφυτη τάση ἢ ἔνστικτο. Ὡς ἐξῆς:

φόβος	– ἔνστικτο φυγῆς (μπροστά στόν κίνδυνο)
ὄργη	– μαχητικό ἔνστικτο
ἀηδία	– ἔνστικτο ἀποστροφῆς
στοργή	– ἔνστικτο γεννητόρων
* θετικό καί ἀρνητικό αὐτοσυναίσθημα } – ἔνστικτο ἐπιβολῆς καί ὑποταγῆς	
«ἀγάπη»	– σεξουαλικό ἔνστικτο.

Γιά τά συναισθήματα τοῦ εἴδους τούτου ἰσχύει ὁ κανόνας:

Ὅταν μιὰ ἔμφυτη τάση ἰκανοποιηθεῖ μέ τίς πράξεις πού ἀποτελοῦν τήν πλήρωσή της, τό ἀντίστοιχο συναίσθημα χάνει τήν ἔντασή του καί σιγά-σιγά εξαλείφεται. Τό ἀντίθετο συμβαίνει ὅταν ἐ μ π ο δ ι σ τ ε ἰ ἢ ἰκανοποίησή της, ἀπό ἐξωτερικά αἴτια ἢ ἀπό ἐσωτερικές ἀνασχέσεις. Τότε ἡ ἐκκένωση γίνεται ὄχι πρὸς τά ἔξω, μέ κινήσεις τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ἀλλά πρὸς τά μέσα, μέ ἀλλοιώσεις τῶν σπλάχνων, ἐκκρίσεις ἀδένων κτλ. καί τό συναίσθημα συμπυκνώνεται καί ἐντείνεται. Π.χ. μέ τό τρέξιμο ἐκτονώνεται καί σβῆνει σιγά-σιγά ὁ φόβος· στόν δεμένο ὄμως (ἢ σ' ἐκεῖνον πού ἡ «θέση» του δέν του ἐπιτρέπει νά σωθεῖ μέ τή φυγή) ὁ φόβος δυναμώνει περισσότερο καί τόν διαποτίζει ὀλόκληρο. Μέ τίς κραυγές καί τίς χειρονομίες ὁ θυμός βρῖσκει διεξοδο καί ὁ ὀργισμένος κατευνάζεται γρήγορα· ἀντίθετα τρέμει καί ἀρρωσταίνει, καθώς λέμε, ἀπό τήν ὄργη του ἐκεῖνος πού ἀναγκάζεται νά καταστείλει τίς ἐκδηλώσεις της, ἢ νά ὑποκριθεῖ τόν ἀσυγκίνητο. Κ.ο.κ. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ πύκνωση καί ἔνταση τοῦ συναισθήματος ἔχει τή (βιολογική) σκοπιμότητά της: ὁ ὀργανισμός ὀπλίζεται περισσότερο γιά νά ἐπιδιώξει ἀπαιτητικότερα τήν ἰκανοποίηση τῆς ὀρμῆς.

Ὁ ἐ μ π ο δ ι σ μ ό ς ὄμως τῶν ξμφυτων τάσεων (ὅπως θά ἰδοῦμε στό Τρίτο μέρος, κεφ. 4 §§ 4-6) εἶναι ἐπικίνδυνος στήν ὀμαλή ἀνάπτυξη τοῦ ψυχικοῦ βίου.

7. Θεωρητικά συναισθήματα

Τά κατ' ἐξοχήν πνευματικά συναισθήματα κατατάσσονται συνήθως σέ τέσσερις ὀμάδες, κατά τή σχέση πού ἔχουν μέ τίς τέσσερις κύριες ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, τούς τομεῖς – μέ ἄλλες λέξεις – τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ: τήν ἐπιστήμη, τήν καλλιτεχνία, τήν ἠθική καί τή θρησκεία. Μέ αὐτά δηλώνεται ἡ στάση τῆς συνείδησης ἀπέναντι στίς ἀξίες πού ἐκπροσωποῦνται ἀπό τά ὑψηλότερα ἀγαθά τῆς παιδείας: ἀπέναντι στήν ἀλήθεια, τήν ὀμορφιά, τήν ἀρετή καί τήν ἀγιότητα. Καί ἀντίστοιχα ὀνομάζονται:

- α. θεωρητικά συναισθήματα
- β. καλαισθητικά συναισθήματα
- γ. ἠθικά συναισθήματα
- δ. θρησκευτικά συναισθήματα.

Τά θεωρητικά συναισθήματα ἀπορρέουν ἀπό τήν ἄσβεστη δίψα γιά γνώση πού χαρακτηρίζει τόν ἄνθρωπο. Ἐμφανίζονται, στά πρῶτα κίβλας θήματα τῆς ζωῆς, μέ τήν ἐκπληξη καί τήν ἀπορία πού αισθανόμαστε ὅταν ξαφνικά ἀντικρίζουμε ἕνα ἀντικείμενο (πράγμα ἢ γεγονός) ἀνεξήγητο ἀπό τήν πείρα τοῦ κόσμου πού ἔχουμε ὡς τότε ἀποκτήσει. Καί ἐπειδή τό νέο καί τό ξένο, τό μή «οἰκεῖο», μπορεῖ νά εἶναι ἐπικίνδυνο, μέ τήν ἐκπληξη στή μικρήν ἠλικία συνυπάρχει φόβος καί ὑποψία. Ἀργότερα, μαζί μέ τή φυσική καί πνευματικήν ὀριμότητα, ἡ μεγαλύτερη αὐτοπεποίθηση καί ἀσφάλεια ἐξαλείφει τό φόβο καί ἡ ἐκπληξη γίνεται θεωρητική ἀπορία (τό «θαυμάζειν» τῶν Ἀρχαίων) καί περιέργεια.

Θεωρητικά εἶναι καί συναισθήματα τῆς πεποίθησης καί τῆς ἀμφιβολίας, πού συνοδεῦουν ἡ πρώτη τήν ἐπιδοκιμασία τῶν ὀρθῶν κρίσεων, καί ἡ δεῦτερη τήν ἀποδοκιμασία τῶν ἐσφαλμένων.

Ἡ εὔρεση τῆς ἀλήθειας καί ἡ ἀπόδειξη τοῦ ψεύδους δίνουν χάρα καί ἰκανοποίησιν στόν ἄνθρωπο. Ἐντονες εἶναι οἱ συγκινήσεις αὐτές σ' ἐκείνους προπάντων πού ἔχουν κάνει τήν ἐπιστημονική ἔρευνα σκοπό τῆς ζωῆς τους καί ὑποβάλλονται σέ μεγάλες θυσίες γιά νά τήν προσαγάγουν. (Τό «εὔρημα» τοῦ Ἀρχιμήδη συμβολίζει τόν ἐνθουσιασμό τους).

8. Καλαισθητικά συναισθήματα

Καλαισθητικά λέγονται τά συναισθήματα πού έχουμε από όσα αντικείμενα μᾶς δίνουν τό βίωμα τοῦ ὠραίου ἢ τοῦ ἄσχημου. Εὐφροσύνη καί θαύμασμός αισθανόμαστε μπροστά στό ὠραῖο, ἀηδία καί ἀποστροφή μπροστά στό ἄσχημο.

Καί ἀπλές ἀκόμη ὀπτικές καί ἀκουστικές ἐντυπώσεις συνυφαίνουνται μέ καλαισθητικά συναισθήματα: χρώματα καί σχήματα μέ τούς συνδυασμούς των, μουσικοί τόνοι μέ τή ρυθμική καί τήν ἁρμονική τους σύνθεση ἄλλοτε μᾶς εὐχαριστοῦν καί ἄλλοτε μᾶς δυσαρεστοῦν ὡς καθαρές «μορφές» (ἀνεξάρτητα δηλαδή ἀπό τήν ὁποιαδήποτε πρακτική σημασία τους γιά τή ζωή μας). Πολύ πλουσιότερες ὅμως καί βαθύτερες γίνονται οἱ συγκινήσεις μας, ὅταν οἱ «μορφές» αὐτές μέ τή φαντασία καί τή σκέψη τοῦ καλλιτέχνη - δημιουργοῦ γίνονται φανερά ὁρατά, ὅπως συμβαίνει στά ἔργα τῆς Ζωγραφικῆς καί τῆς Μουσικῆς.

Πολλά εἶναι τά καλαισθητικά συναισθήματα: μεταξύ τῶν διαφέρουν ὄχι μόνο κατά τήν ἔνταση ἀλλά καί κατά τό ποιόν. Τό ὠραῖο καί προπάντων ἡ τρυφερή καί διασκεδαστική του παραλλαγή: τό χαριτωμένο ἀντικείμενο (π.χ. ἕνα κομψό ἀγγεῖο ἢ κόσμημα) μᾶς δίνει μίαν ἡρεμῆ τέρψη· τό ὑπέροχο (π.χ. ὁ ἕναστρος οὐρανός ἢ ἕνα θαῦμα τῆς τεχνικῆς ὅπως ἡ ἐκτόξευση ἑνός διαστημικοῦ πυραύλου) δέος καί ἔξαρση· τό τραγικό (π.χ. ἡ μοῖρα τοῦ Οἰδίποδα ἢ τοῦ Βασιλέα Lear) συγκίνηση συγκλονιστική, «ἔλεο» καί «φόβο» (κατά τόν Ἀριστοτέλη). Ἐπίσης, ἄλλη εἶναι ἡ θυμηδία πού δίνει τό χιόμορο (ἕνα ξευπνο λ.χ. καί πειραχτικό λογοπαίγνιο) ἢ τό γελοῖο (π.χ. μιά χοντροειδῆς μεταμφίεση), καί ἄλλη ἡ εὐθυμίας μας ἀπό τό κωμικό (ἀπό μιά σκηνή π.χ. τοῦ Ἀριστοφάνη ἢ τοῦ Molière). Οἱ ἔννοιες τοῦ «χαριτωμένου» καί τοῦ «υπέροχου», τοῦ «τραγικοῦ» καί τοῦ «κωμικοῦ» λέγονται αἰσθητικές κατηγορίες· τά προβλήματα πού θέτουν ἐξετάζονται ἀπό τή φιλοσοφία. Ὅ,τι ἔχει νά παρατηρήσει ἐδῶ ἡ Ψυχολογία εἶναι μόνο τοῦτο: οἱ ἀντίστοιχες πρὸς αὐτές τίς κατηγορίες συγκινήσεις περιέχουν ὄχι μόνο καλαισθητικά, ἀλλά καί ἠθικά, ἀκόμη καί θρησκευτικά συναισθήματα. Ἡ τραγική λ.χ. μοῖρα ἑνός ἐκλεκτοῦ ἀνθρώπου εἶναι μιά πτώση πού ἐμπνέει φόβο καί οἶκτο (ἀπό συμπάθεια πρὸς τόν μάρτυρα)· καί τό κωμικό πάθημα ἑνός ἐλαφροῦ χαρα-

κτήρα είναι μία έκπτωση που της αξίζει ο εμπαιγμός (ή αποδοκιμασία). Έξάλλου τό θρησκευτικό στοιχείο είναι φανερό στήν ψυχική δόνηση που έχουμε από τό υπέροχο θέαμα: μᾶς γοητεύει ἀλλά καί μᾶς συντριβει τό ἄπειρο μεγαλεῖο που μᾶς ἀποκαλύπτεται ἐκείνη τήν ὥρα σάν κάτι δεινό καί ἀπροσπέλαστο.

9. Ἠθικά συναισθήματα

Αὐτά γεννιῶνται ὅταν κρίνοντας δικές μας καί ξένες πράξεις τίς ἐπιδοκιμάζουμε καί τίς τιμοῦμε, ἢ τίς ἀποδοκιμάζουμε καί τίς περιφρονοῦμε. Ἡ ἐπιδοκιμασία συνυφαίνεται μέ τά συναισθήματα τοῦ θ α υ μ α σ μ ο ὦ καί τῆς ἰ κ α ν ο π ο ἰ ῆ σ η ς , ἢ ἀποδοκιμασία μέ τά συναισθήματα τῆς ἀ π ο σ τ ρ ο φ ῆ ς καί τῆς μ ε τ α μ ἔ λ ε ι α ς .

Δέν εἶναι μόνο σκέψεις ἀλλά καί συναισθήματα που παρορροῦν τόν ἄνθρωπο στίς ἠθικές πράξεις: ὁ φ ὅ θ ο ς (στούς ἀνώριμους ἀνθρώπους) μήπως πράττοντας τό κακό ξεπέσουμε στή δική μας ἐκτίμηση καί στήν ἐκτίμηση τῶν συνανθρώπων μας, καί τό συναίσθημα τοῦ κ α θ ἡ κ ο ν τ ο ς (στούς πνευματικά ὄριμους) που γίνεται συνειδητό ὡς ἐντολή ἀπαράβατη. Τό ἀγαθό ἔργο δίνει γ α λ ῆ ν η καί ἀγαλλίαση, ἢ παράλειψη τῆς ἀγαθοεργίας καί ἢ κακουργία τό ἠθικό ἄλγος τῆς τ ὕ ψ η ς .

Ἄφ'οῦ τό ἱστορικά θρησκευτά στήριξαν τόν κώδικα τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς στή βούληση τοῦ Θείου, τά ἠθικά συμπλέκονται μέ θρησκευτικά συναισθήματα.

10. Θρησκευτικά συναισθήματα

Τά συναισθήματα αὐτά συνοδεύουν τίς παραστάσεις καί τίς ἐννοιες τοῦ Θ ε ἰ ο υ καί τοῦ Ὑ π ε ρ ἔ ρ α ν (τῆς ἐπ' ἀπό τόν τάφο ζωῆς) καί παρουσιάζουν (κατά ἐποχές, κλίματα πολιτισμοῦ, ἐπίπεδα παιδείας καί ἰδιοσυγκρασίες) πολλές παραλλαγές. Οἱ κυριότερες εἶναι: τό δ έ ο ς καί ἡ σ υ ν τ ρ ι β ῆ , ἡ κ α τ ἄ ν υ ξ η καί ἡ φ ρ ῖ κ η , ἡ τ ι μ ῆ καί ὁ σ ε θ α σ μ ό ς , ἡ ε ὑ γ ν ω μ ο σ ὺ ν η καί ἡ ἔ μ π ι σ τ ο σ ὺ ν η , ἡ ἄ γ ἄ π η (μέ τό χριστιανικό νόημα τοῦ ὄρου).

Πυρήνας τῶν θρησκευτικῶν συγκινήσεων θεωρεῖται τό συναίσθημα τῆς ἐ ξ ἄ ρ τ η σ η ς , που νιώθει ὁ εὐαίσθητος καί στοχαστικός

άνθρωπος, από δυνάμεις που υπερβαίνουν και με τή βούλησή τους καθορίζουν τήν εφήμερη και περιορισμένη ύπαρξή του, καθώς και τό συναίσθημα τῆς ἐλπίδας πού αναφερώνει, σέ ώρες δοκιμασίας, τή συνείδησή του μέ τήν προσδοκία μιᾶς «ἀποκατάστασης» εἴτε σέ τούτο τόν κόσμο εἴτε σ' ἕναν ἄλλο.

Ενότητα 1. Ορισμοί και βασικές έννοιες
Ενότητα 2. Η μεθοδολογία της έρευνας
Ενότητα 3. Η ανάλυση των δεδομένων
Ενότητα 4. Η επικοινωνία των αποτελεσμάτων

Ενότητα 5. Η μεθοδολογία της έρευνας
Ενότητα 6. Η ανάλυση των δεδομένων
Ενότητα 7. Η επικοινωνία των αποτελεσμάτων
Ενότητα 8. Η μεθοδολογία της έρευνας
Ενότητα 9. Η ανάλυση των δεδομένων
Ενότητα 10. Η επικοινωνία των αποτελεσμάτων

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΘΕΛΕΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΘΕΛΗΣΗΣ

1. Κεντρικός πυρήνας: ή τάση

Η «συνείδηση που θέλει» (β ο ύ λ η σ η τήν όνομάζουν συνήθως τά εγχειρίδια τής Ψυχολογίας) εκδηλώνεται μέ μεγάλη ποικιλία ψυχοφυσικών γεγονότων. Παραδείγματα:

- Μέ κόπο, γιατί γύρω μου φωνασκούν πολλοί, σ υ γ κ ε ν τ ρ ώ ν ο μ α ι στό τηλεγράφημα που μόλις έλαβα, για νά καταλάβω τό μήνυμα που μου φέρνει.
- Π ό θ ο ς μου άνέκαθεν είναι ν' άποκτήσω ένα έξοχικό σπίτι κοντά στη θάλασσα.
- Ε ύ χ ο μ α ι νά είναι αύριο ό καιρός καλός, για νά μή ταλαιπωρηθώ στό ταξίδι μου.
- Αútés τίς ήμέρες, που δέν άπασχολούμαι άρκετά μέ βιοποριστικήν εργασία, αισθάνομαι μιάν άκατανίκητη ό ρ μ ή για δράση.
- Έ π ι θ υ μ ώ ένα ποτήρι δροσερό νερό.

● "Επειτ' από πολλούς δισταγμούς ά π ο φ ά σ ι σ α πλέον νά ύποβληθώ σέ μιάν όδυνηρή έγχείρηση, άφου διαφορετικά κινδυνεύω νά χάσω τή ζωή μου.

● Ά π α ι τ ώ από τούς συνεργάτες μου ν' άναγνωρίσουν τήν άποκλειστική μου άρμοδιότητα στήν έκλογή τοϋ προσωπικού.

Ή συγκέντρωση (τής προσοχής), ό πόθος, ή εύχή, ή όρμή, ή έπιθυμία, ή άπόφαση, ή άπαίτηση καί τά παρόμοια είναι έκδηλώσεις (=έργα) τής «συνείδησης πού θέλει». Παρά τίς διαφορές τους όνομάζουμε τά βιώματα αυτά β ο υ λ η τ ι κ ά, γιατί έχουν ένα ουσιαστικό γνώρισμα κοινό: είναι τ ά σ ε ι ς. Σέ καθεμιά από τίς παραπάνω περιπτώσεις τ ε ί ν ω π ρ ό ς κά τι τι, διευθύνομαι, σκοπεύω, επιδιώκω νά πράξω κάτι, έστω καί αν δέν έχω πάντοτε σαφή αντίληψη τούτου τοϋ κάτι. Ή τάση λοιπόν είναι ό πυρήνας ψυχοφυσικών γεγονότων αύτής τής κατηγορίας. Καί επειδή ή τάση είναι όπωσδήποτε (δυναμίει τουλάχιστον) ένεργεια (άκόμη καί όταν τό άντικείμενό της μās έλκει άκαταμάχητα, έμεις είμαστε πού ενεργούμε ή θά ενεργήσουμε γιά νά τό άποκτήσουμε), ή θέληση άποτελεί τήν κυρίως ενεργητική όψη τής συνείδησης. Μέ τή θέληση δραστηριοποιείται περισσότερο από κάθε άλλη λειτουργία της ή συνείδηση – τόσο μάλιστα πού μπορεί κανείς νά ύποθέσει ότι σ'αύτήν καταλήγει καί μέ αύτήν άποκορυφώνεται ό ψυχικός βίος.

Τά βουλητικά βιώματα μπορούμε νά τά φανταστούμε σέ μιá προοδευτική σειρά πού μέ τήν παρεμβολή νέων ποιοτικά στοιχείων διακόπτεται καί έτσι σχηματίζονται διαδοχικά στάδια, τό καθένα μέ τά δικά του διακριτικά γνώρισματα.

Τό πρώτο, ή άφετηρία, είναι ή άπλή τ ά σ η πού δέν έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο καί όρισμένη κατευθυνση· άποτελεί ξεσπασμα ή άνακούφιση από μιá δυσάρεστη άνησυχία ή ένταση.

Τό δεύτερο είναι ή ό ρ μ ή, έμφυτη ροπή, πού άσύνειδα κατευθύνεται πρós όρισμένους στόχους. "Όταν ή όρμη έκδηλώνεται άπευθείας, χωρίς σύγκρουση (έσωτερική) ούτε άπόφαση, ύπόκειται όμως στόν άφανή έλεγχο τοϋ εγώ, όνομάζεται έ ν σ τ ι γ μ α τ ι κ ή. "Όταν όμως δέν μπορεί νά άναχαιτιστεί καί ξεφεύγει έντελώς από τόν έλεγχό μας, λέγεται π α ρ ο ρ μ η τ ι κ ή.

Τό τρίτο στάδιο, ή άπόληξη, είναι ή καθαυτό έ κ ο ύ σ ι α πράξη. Έδώ έχουμε συνειδητό στόχο καί τήν αντίληψη τών μέσων πού χρειαζόμαστε γιά νά τόν επιτύχουμε, καθώς καί τών συνεπειών πού είναι ένδεχόμενο νά ακολουθήσουν (Karl Jaspers, 1883-1969).

Άναλυτικότερα γιά τά στάδια αυτά θά μιλήσουμε στά επόμενα έδάφια.

Στίς έκδηλώσεις τῆς θέλησης διακρίνουμε τίς τ ἔ λ ε ι ε ς (τίς ὀλοκληρωμένες) ἀπό τίς ἄ τ ε λ ε ῖ ς (τίς ἀνολοκληρωτες).

Τέλειες εἶναι ἐκεῖνες ὅπου ἡ τ ἄ σ η συνοδεύεται ἀπό τή γ ν ῶ σ η τοῦ στόχου (ἢ τῶν στόχων), κατευθύνεται μέ τή σύμπραξη τοῦ σ υ ν α ἰ σ θ ῆ μ α τ ο ς ἀπό τήν κ ρ ῖ σ η γιά τήν ἀξία τοῦ σκοποῦ καί ἀπολήγει στήν π ρ ἄ ξ η.

Στά ἐπόμενα θά ἐξετάσουμε τό κάθε στοιχεῖο χωριστά.

Ἐκδηλώσεις τῆς θέλησης, ὅπως ὁ πόθος, ἡ εὐχή, ἡ ἀόριστη ροπή, ὀνομάζονται ἀτελεῖς γιατί τούς λείπουν ἕνα ἢ περισσότερα ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά, καί προπάντων ἡ πράξη πού τερματίζει τή διαδικασία.

2. Ἡ γνώση τοῦ στόχου

Σ τ ὄ χ ο ς λέγεται ἐκεῖνο πού ἔχουμε νά πράξουμε γιά νά ἐπιτύχουμε τό σ κ ο π ὸ πού ἐπιδιώκουμε. Εἶναι ἐπομένως τό μέσον ἢ τά μέσα πού χρησιμοποιοῦμε γιά νά φτάσουμε στό ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα. Θέλω λ.χ. νά ζεσταθῶ καί ἀνάβω τή θερμάστρα· τό ἄναμμα τῆς θερμάστρας εἶναι ὁ στόχος, σκοπός νά ζεσταθῶ. Κάνω νεῦμα σ' ἕναν ἀνύποπτο διαβάτη τῆς μεγάλης λεωφόρου γιά νά τόν προφυλάξω ἀπό τόν κίνδυνο τῶν τροχῶν· τό νεῦμα εἶναι ὁ στόχος, σκοπός ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Τό στόμα μου ἔχει στεγνώσει καί ἀναζητῶ νερό νά πιῶ· ἡ δημόσια κρήνη (ἢ τό γειτονικό πανδοχεῖο) εἶναι ὁ στόχος, καθώς καί τό ποτήρι τό νερό πού περιμένω νά βρῶ ἐκεῖ, σκοπός νά ξεδιψάσω.

Ἦταν ἀπλῶς ἀντιδρῶμε σ' ἕναν ἐξωτερικό ἐρεθισμό μέ μίαν αὐτόματη κίνηση, δέν ἔχουμε γνώση στόχου· π.χ. στόν δυνατό κρότο φράζουμε τ' αὐτιά μας, μόλις ἀγγίζουμε ἕνα καυτό ἀντικείμενο τραβοῦμε ἀπότομα τό χέρι μας κ.ο.κ. Οἱ κινήσεις μας εἶναι στίς περιπτώσεις αὐτές σκόπιμες (προστατεύουν τά ὄργανά μας), ἀλλά δέν ἔχουμε γνώση τοῦ στόχου πού μᾶς ἔδωσε τό καλό ἀποτέλεσμα.

Γιά νά ἐπιθυμῆσω ὀρισμένο καρπό, πρέπει νά ἔχω τήν ἐντύπωση ἢ τήν παράστασή του στή συνείδησή μου· γιά νά θελήσω νά ἐπισκεφθῶ ἕνα φιλικό μου πρόσωπο, πρέπει νά περάσει κατά κάποιον τρόπο ἀπό τίς σκέψεις μου. Δέν ἀρκεῖ ὅμως νά θυμηθῶ ἢ νά σκεφθῶ κάτι, γιά νά γίνῃ τοῦτο στόχος μου, παρά μόνο ἐάν ἡ παράσταση ἢ ἡ σκέψη ἔρχονται νά ὑπηρετήσουν μιά τάση. Ξαναπλάθεται λ.χ. ἀπό μίαν ὀποιαδήποτε ἀφορμή ἢ εἰκόνα ἑνός εἰδυλλιακοῦ τοπίου πού γνώρισα σ' ἕνα

ταξίδι μου· επειδή όμως δεν υπάρχει στή συνείδησή μου καμιά τάση (ψυχαγωγίας με μίαν έκδρομή κτλ.), ή παράστασή του δεν γίνεται στόχος για τή θέλησή μου.

Μιλούμε γιά π ρ ό θ ε σ η, όταν όχι μόνο ό σκοπός, αλλά και ό στόχος ή οί στόχοι πού θά μᾶς φέρουν σ' αὐτόν, εἶναι μέ σαφήνεια και ἀκρίβεια γνωστοί στή «συνείδηση πού θέλει».

Ἦ ἐ π ι θ υ μ ί α εἶναι τάση ἐμπρόθετη. Ὁ π ό θ ο ς όχι.

3. Σύμπραξη τοῦ συναισθήματος

Ἦ τάση ἔχει τόσο στενές σχέσεις μέ τή συναισθηματική ζωή, ὥστε τάση και συναίσθημα μποροῦν νά θεωρηθοῦν βιώματα συμφυή. Ἦ δυσαρέσκεια γεννᾶ τήν τάση ν' ἀπαλλαγούμε ἀπό ὅ,τι προκαλεῖ τή λύπη μας· ή εὐχαρίστηση γεννᾶ τήν τάση νά διατηρήσουμε τή χαρά μας.

Τή θέληση καθορίζει όχι μόνο ή παρούσα αλλά και ή προσδοκώμενη εὐχαρίστηση, καθώς και ή δυσαρέσκεια πού περιμένουμε. Ἐπιδιώκουμε ή ἀποφεύγουμε πράγματα πού θά μᾶς δώσουν χαρά ή λύπη στό μέλλον (σύμφωνα μέ τίς προβλέψεις πού κάνουμε βασισμένοι στήν πείρα τή δική μας ή στήν πείρα τῶν ἄλλων).

Κάποτε ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι ἐνεργοῦμε ἀσυγκίνητοι, ὅτι δηλαδή ή θέλησή μας ἔχει ἀπαλλαγεί ἀπό κάθε δεσμό μέ τό συναίσθημα. Τοῦτο λ.χ. συμβαίνει στίς πράξεις πού κάνουμε ἀπό συνήθεια ή ὅταν ἐκτελοῦμε ἀποφάσεις πού τίς ἔχουμε πάρει ἀπό καιρό. Ἀλλά οὔτε στή μιά οὔτε στήν ἄλλη περίπτωση ἀπουσιάζει τό συναίσθημα· ἔχει ἀπλῶς ἀμβυνθεῖ ἀπό τήν ὁμοίομορφη ἐπανάληψη (βλ. μέρος Δεύτερο, κεφ. 2ο, § 7). Ἐξοικειωθήκαμε μαζί του και δέν τό αισθανόμαστε πιά ζωηρά, ἐπειδή τό ζήσαμε παραπολλές φορές, καθώς γίνεται και ξαναγίνεται ή ἴδια πράξη ή καθώς πλάθεται και ξαναπλάθεται μέ τή φαντασία και τή σκέψη μας ή λύση πού ἔχουμε ἀποφασίσει νά δώσουμε μέ πρώτην εὐκαιρία.

4. Παρέμβαση τῆς ἀξιολογικῆς κρίσης

Τήν ἐπιρροή τοῦ συναισθήματος στόν σχηματισμό και στήν κατεύθυνση τῆς τάσης εὐνοεῖ ή ἀναχαιτίζει ή κρίση μέ τήν ἀ ξ ι ο λ ό γ η σ η πού κάνει και τοῦ ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ και τῶν μέσων (=τῶν στό-

χων) πού υπόσχονται τήν επίτευξή του. Σταθμίζοντας τίς άμεσες και έμμεσες συνέπειες πού θά έχει γιά τήν έξωτερική και τήν έσωτερική ζωή μας (τήν κοινωνική θέση και τήν «εύτυχία» μας, τήν ήρεμία και τήν αξιοπρέπεια, τόν αυτοσεβασμό μας) ή πράξη πού σχεδιάζουμε νά εκτελέσουμε, ή σκέψη άποκτᾶ μεγαλύτερον έλεγχο άπάνω στή θέλησή μας από τό συναίσθημα.

Όταν ο άνθρωπος στίς επιθυμίες του δέν είναι έρμαιο τῶν συναισθημάτων (πραγματικῶν ή προσδοκῶμενων), αλλά οδηγείται από τήν κρίση ως πρὸς τήν ἀξία τοῦ σκοποῦ πού επιδιώκει και τῶν μέσων πού πρόκειται νά μεταχειριστῆ, και ή αξία αὐτή ζυγίζεται μέ μέτρα ήθικά, λέγουμε ὅτι ενεργεῖ μέ φ ρ ό ν η σ η. Ὁ φρόνιμος ἀποφεύγει τό «κακό» και θέλει τό «καλό» ὄχι παρακινούμενος από τή λύπη πού περιμένει από τήν τιμωρία, ή από τή χαρά πού θά τοῦ δώσει ή ἀμοιβή, αλλά επειδή κρίνει ὅτι ή ἀρετή έχει γίνει γι' αὐτόν μεγαλύτερη και μονιμότερη αξία από τήν ἐκτροπή.

Και στήν περίπτωση ὅμως αὐτή τό συναίσθημα συμπράττει γιά νά ληφθεῖ ὀριστικά ή ἀπόφαση. Ἀλλά είναι ἕνα ἄ λ λ ο συναίσθημα, διαφορετικό από κείνο πού παρακινεῖ πρὸς τόν εὐκολο δρόμο. Στόν ἄνθρωπο παρουσιάζεται μέ τήν εὐγενέστερη μορφή του, ως α ἰ δ ὡ ς, ή ως σ ε θ α σ μ ό ς πρὸς τόν ήθικό νόμο. Ὅταν λ.χ. παλεύουμε ἀνάμεσα σέ μίαν επιθυμία και στό καθήκον μας, τά συναισθήματα τῆς ντροπῆς και τῆς μεταμέλειας, πού τά γνωρίζουμε από προηγούμενες ὑποχωρήσεις μας, και ή ἱκανοποίηση, ή ὑπερηφάνεια (πού κι' αὐτήν τήν ξέρομε από τίς ήθικές νίκες τοῦ παρελθόντος) ὅτι σταθήκαμε ἀμετακίνητοι στό χρέος μας, συμπράττουν μέ τήν ἀξιολογούσα κρίση και μᾶς δίνουν πολύτιμη βοήθεια νά καταβάλουμε τόν πειρασμό και νά μήν καμφθοῦμε από τίς διαθέσεις τῆς στιγμῆς.

5. Ἀπόφαση και πράξη

Τάση και π ρ ά ξ η (ἐκείνη πού προορίζεται νά πληρώσει τήν τάση) συνανήκουν στήν ἴδια ψυχοφυσικήν ἐνότητα ἐνέργειας και διαχωρίζονται μόνο ὅταν ἕνα νέο γεγονός, ψυχολογικό ή φυσικό, παρεμβαίνει και διακόπτει τή διαδικασία. Ὅπου δέν παρουσιάζονται ἐμπόδια ἐσωτερικά (ψυχική ἀνάσχεση) ή ἐξωτερικά (φυσική ἀδυναμία), μέ τήν ἐμφάνιση τῆς τάσης προβαίνουμε εὐθύς στήν πράξη μέ τήν ὁποία θά ἐπι-

τύχουμε τόν στόχο. Ἡ πείρα ὁμως τῆς ζωῆς διδάσκει τόν ἄνθρωπο, ἀπό τήν τρυφερή κιόλας ἡλικία, ὅτι συμφέρον του εἶναι, ὅταν ἀναχαιτίζεται στήν πλήρωση τῶν τάσεών του, νά μήν ἐπιμένει, ἀλλά νά ἀναβάλλει τήν πράξη γιά ἀργότερα, νά θέτει δηλαδή ὄχι τωρινούς ἀλλά μελλοντικούς στόχους, ἐάν θέλει νά ἐπιτύχει τό σκοπό πού ἐπιδιώκει. Ἐνα παιδί λ.χ. ἐπιθυμῆ νά γευτεῖ τό γλύκισμα πού ἔχει ἐτοιμαστεῖ γιά τούς προσκαλεσμένους, ἐπειδή ὁμως ἐμποδίζεται ἀπό τήν παρουσία τῆς μητέρας του πού τό ἀπαγορεύει, ἀναβάλλει τήν ἐκτέλεση γιά ἀργότερα. Ὅταν σέ λίγο παραμεριστεῖ τό ἐμπόδιο, μέ τήν ἀπομάκρυνση τῆς μητέρας ἢ τήν παρότρυνση ἄλλου, «ἰσχυρότερου», οἰκείου, ἢ πρόθεση γίνεται ἀμέσως ἀπόφαση ἐκτελεστή καί ἡ ἐπιθυμία πληρῶνεται μέ τήν πράξη. Πολλές ἀποφάσεις τίς παίρνουμε ἐξαρχῆς μέ τή διάθεση νά τίς ἐκτελέσουμε στό μέλλον· ὑποσχόμαστε λ.χ. ὅτι στό ἐξῆς θά λέμε ὡμά τά πράγματα ἢ ὅτι δέν θά ὑποχωρήσουμε σέ κανένος εἶδους πίεση κ.τ.λ.

Ἄσχι σπάνια ἡ θέληση κατευθύνεται τόσο σταθερά ἀπό τήν πρόθεση, ὥστε μόλις παρουσιαστεῖ ἡ κατάλληλη περίσταση (ἡ «εὐκαιρία») ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἡ πράξη πού ἱκανοποιεῖ τήν τάση. Συνήθως ὁμως, παρά τήν ἀπόφαση πού ἔχουμε ἤδη πάρει, γιά νά πράξουμε τήν ὀρισμένη ὥρα ὅ,τι θελήσαμε, ἀπαιτεῖται μιὰ νέα βουλευτική ἐνέργεια, μιὰ εἰδική ἀπόφαση γιά τήν πράξη: τό «γεννηθήτω» (fiat) κατά τή φρασεολογία μερικῶν ψυχολόγων. Εἴχαμε λ.χ. τήν πρόθεση, μόλις συναντήσουμε τόν παλαιό φίλο πού μέσα στήν παραφορά μας τόν προσβάλαμε, νά τόν παρακαλέσουμε νά μᾶς συγχωρέσει. Πραγματικά τόν ἀντικρίσαμε ξαφνικά μετά λίγες μέρες στό δρόμο, καί χωρὶς κᾶν νά ξανασκεφθοῦμε τό πράγμα, τρέξαμε καταπάνω του καί τοῦ ζητήσαμε συγγνώμη. Ἄλλος ὁμως στή θέση μας δέν θά μπορούσε νά κάνει τό βῆμα τοῦτο μέ τόσην εὐκολία· θά χρειαζόταν μιὰ νέα ἀπόφαση («ἐμπρός, τόλμησε!») γιά νά ἐκτελέσει τό προαποφασισμένο. Πολλές «καλές προθέσεις» μας μένουν ἀπραγματοποίητες, γιατί τή στιγμή πού παρουσιάζεται ἡ εὐκαιρία, δέν μπορούμε νά ξαναπάρουμε τήν ἀπόφαση νά τίς ἐκτελέσουμε.

Ἐλατήριον (ἢ κίνητρο) μιᾶς πράξης λέγεται ὁ σκοπός πού ἐπιδιώκεται μέ αὐτήν· ὁ πραγματικός σκοπός, ὅχι ἐκεῖνος πού τόν δίνουμε ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς πρόσχημα γιά νά δικαιολογήσουμε τήν ἐνέργειά μας. Ὁ ἴδιος σκοπός μπορεῖ νά ἐπιδιωχτεῖ μέ πολλά καί διάφορα μέσα (=στόχους)· π.χ. μέ χάδια ἀλλά καί μέ φοβέρες ἢ μητέρα προσ-

παθεῖ νά συνηθίσει τό παιδί της σέ καλούς τρόπους συμπεριφορᾶς. Καί κάτω ἀπό τούς ἴδιους στόχους κρύβονται πολλές φορές διαφορετικοί σκοποί· γιά τούτο δέν εἶναι πάντοτε φανερά στούς ἄλλους τά ἐλατήρια τῶν πράξεών μας. Ἐλατήριο λ.χ. μιᾶς γενναίας δωρεᾶς μπορεῖ νά εἶναι ὄχι ἡ φιλανθρωπία ἢ ὁ πατριωτισμός, ἀλλά ἡ ἄμεση ἢ ἡ ἔμμεση ὑλική ὠφέλεια τοῦ δωρητῆ. Οἱ περιπτώσεις ὅπου καί ἡ ἴδια ἡ θέλουσα συνείδηση δέν ἔχει ἐντελῶς ξεκαθαρίσει μέσα της τά ἐλατήρια τῶν πράξεών της, δέν εἶναι τόσο σπάνιες ὅσο νομίζονται· πολλοί γίνονται οἱ ἴδιοι θύματα τῶν φαντασιώσεων καί τῶν ψευδῶν τους.

6. Ἄδυναμίες τῆς θέλησης

Οἱ ἀναλύσεις πού προηγήθηκαν μᾶς βοηθοῦν νά ἐννοήσουμε καί νά κατατάξουμε τίς ἀδυναμίες τῆς θέλησης, ἀδυναμίες πού ὅταν ὑπερβαίνουν τά ὅρια γίνονται σοβαρές ψυχικές ἀνωμαλίες («ἀρρώστιες τῆς θέλησης»).

Ἰδεώδης περίπτωση θεωρεῖται ὁ ἀποφασιστικός ἄνθρωπος, ἐκεῖνος δηλαδή πού συλλαμβάνει καθαρά τό σκοπό, θέτει μέ ἀκρίβεια τούς στόχους καί προχωρεῖ στίς πράξεις του χωρίς νά ἐπηρεάζεται ἀπό τίς δυσκολίες πού παρουσιάζονται στό δρόμο του. Ἐντούτοις, ἐπειδή οἱ τύποι αὐτοί δέν μεταβάλλουν τήν ἀπόφαση πού ἔχουν πάρει οὔτε ἀναχαιτίζονται κατά τήν ἐκτέλεσή της, ἀκόμη καί ὅταν μεταγενέστερες σκέψεις ἢ περιστάσεις ἐπιβάλλουν τήν ἀναθεώρηση (τροποποίηση τοῦ σκοποῦ ἢ ἐγκατάλειψη ὀρισμένων στόχων), διατρέχουν συχνά τόν κίνδυνο νά φτάσουν στό ἀποτέλεσμα πού ἐπιδιώκουν μέ περισσότερες ζημιές παρά ὠφελήματα.

Σέ ἀνάλογο κίνδυνο βρίσκεται ἐκτεθειμένος καί ὁ ἀνθρωπικός τῶν ἀρχῶν, αὐτός δηλαδή πού ἀποφασίζει καί πράττει χωρίς ποτέ νά παρεκκλίνει ἀπό τούς κανόνες πού ἔχει καθιερώσει στή ζωή του. Ἡ πειθαρχία του σέ αὐστηρές ἀρχές εἶναι ἀξιοθαύμαστη· ἡ ἐπιμονή του ὅμως νά τίς τηρεῖ σχολαστικά καί ἄκαμπτα, εἶναι μειονέκτημα· δέν τόν ἀφήνει νά ἐκτιμήσει καί νά ἀντιμετωπίσει σωστά ἰδιόρρυθμες περιπτώσεις.

Διαφορετικές εἶναι οἱ ψυχικές δυσκολίες τῶν λεγόμενων ἄβουλων ἀνθρώπων. Τέτοιοι εἶναι (γιά νά περιοριστοῦμε στίς κυριότερες παραλλαγές):

● Όσοι γίνονται έρμαια τών έμφυτων τάσεων ή τών παθών καί τών συνηθειών τους καί δέν έχουν πιά τή δύναμη νά έλευθερωθούν από τόν ζυγό τους.

● Οί εύκολοι στίς αποφάσεις τους πού χωρίς πολλή σκέψη καί δισταγμούς άκολουθούν τήν πρώτη έμπνευση ή επιθυμία τους. Μέ όσην αποφασιστικότητα τρέπονται πρός μιά κατεύθυνση, μέ άλλη τόσην εύκολία τήν εγκαταλείπουν γιά νά πάρουν άλλη.

● Οί άνθρωποι πού «δέν ξέρουν τί θέλουν» (δέν μπορούν νά θέσουν καθαρά τούς σκοπούς τους) καί ταλαντεύονται ανάμεσα σέ πολλές καί ποικίλες επιδιώξεις αλλάζοντας διαρκώς πρόγραμμα καί τρόπους ένέργειας.

● Έκείνοι πού «ξέρουν τί θέλουν», αλλά έπειδή αναλύουν πολύ τά ένδεχόμενα ή λεπτολογούν τίς δυσκολίες, δέν μπορούν νά καθορίσουν τελικά τούς στόχους τους καί από τήν άμηχανία τους δέν καταλήγουν σέ καμιάν άπόφαση.

● Όσοι, τέλος, καί τό σκοπό τους έχουν ξεκαθαρίσει καί τούς στόχους τους διαλέξει, αλλά τήν τελευταία στιγμή διστάζουν καί αναβάλλουν ή ματαιώνουν τήν πραγματοποίηση τών προθέσεών τους.

Η ΠΡΟΣΟΧΗ

1. Έσωτερική βουλητική εκδήλωση

Μιά δεύτερη διάκριση στις εκδηλώσεις της θέλησης (για την πρώτη μιλήσαμε στην § 1 του προηγούμενου κεφαλαίου) είναι εκείνη που ξεχωρίζει τις έσωτερες από τις έξωτερικές. Στις έσωτερικές ή τάση περιορίζεται μέσα στην συνείδηση· στις έξωτερικές πληρώνεται με πράξεις που γίνονται στον φυσικό κόσμο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα έσωτερικής βουλητικής εκδήλωσης είναι η προσοχή.

Με την προσοχή το μεγαλύτερο μέρος της ψυχοφυσικής μας ενέργειας διευθύνεται και ξοδεύεται σε όρισμένα βιώματα: αισθήματα, παραστάσεις, διανοήματα κτλ. που με αυτό τον τρόπο διατηρούνται στο κέντρο της συνείδησης, παραμερίζοντας τα άλλα στην περιφέρεια, και έτσι γίνονται συνειδητά με μεγαλύτερη ένταση και σαφήνεια. Όστε προσέχω, την ώρα π.χ. που στο κυνήγι καιροφυλακτώ περιμένοντας το θήραμα, σημαίνει ότι διευθύνω και ξοδεύω την ψυχοφυσική μου ενέργεια, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, στις όπτικές και ακουστικές εντυπώσεις που σχηματίζω ανιχνεύοντας τον τριγύρω μου χώρο, και παραμερίζω από το κέντρο της συνείδησής μου όλα τα άλλα βιώματα που προκαλούνται εκείνη την ώρα από διάφορους έξωτερικούς ή έσωτερικούς έρεθισμούς. Το αποτέλεσμα αυτής της τάσης μου είναι ότι οι κυνηγετικές εντυπώσεις (και σκέψεις) μου γίνονται έντονα και καθαρότερα συνειδητές απ' όσο θα δικαιολογούσε η αντικειμενική δύναμη και ποιότητα των αντίστοιχων έρεθισμών· βλέπω λ.χ. και την παραμικρότερη αλλαγή του φωτισμού στον αντικρινό μου θάμνο ή ακούω και θόρυβους σχεδόν ανεπαίσθητους από μακρινή απόσταση κ.ο.κ. ενώ δεν αντιλαμβάνομαι ότι εκείνη τη στιγμή έπεσε το πορτοφόλι μου ούτε

θυμούμαι ότι έδωσα τήν υπόσχεση νά είμαι στό σπίτι μου πολύ πρίν από τήν ώρα του μεσημεριανού φαγητού κ.ο.κ.

Ή προσοχή είναι άλλοτε έμ π ρ ό θ ε τ η (ένεργητική) καί άλλοτε α ύ θ ό ρ μ η τ η (παθητική). Ή περίπτωση του κυνηγού πού αναφέρεται παραπάνω, είναι παράδειγμα έμπρόθετης προσοχής. Αύθόρμητη είναι λ.χ. ή προσοχή μου, όταν χωρίς νά επιδιώκω όρισμένο σκοπό παρακολουθώ τίς χειρονομίες του φίλου μου πού μιλεί καί όχι τό νόημα των λόγων του. Ή εκτός απ' αυτόν προτείνεται καί ένας άλλος διαφορετικός χαρακτηρισμός: προσοχή κ α τ ά τ ή ν α ἴ σ θ η σ η : εκείνη πού συγκεντρώνεται σέ έντυπώσεις: προσοχή π ν ε υ μ α τ ι κ ή : εκείνη πού στόχο της έχει παραστάσεις καί ιδίως διανοήματα (π.χ. κατά τήν έκθεση ενός ιστορικού γεγονότος ή κατά τήν απόδειξη ενός μαθηματικού θεωρήματος).

2. Ή ιδιότητες τής προσοχής

Τέσσερις είναι οί ιδιότητές της: ή έ κ τ α σ η , ή έν τ α σ η , ή δ ι ά ρ κ ε ι α καί ή κ ί ν η σ η .

Ή έ κ τ α σ η τής προσοχής έξαρτάται από τό πλήθος των στοιχείων πού μπορούν νά διατηρηθούν ταυτόχρονα στό κέντρο τής συνείδησης τή στιγμή πού έπιχειρούμε νά προσηλωθούμε σ' αυτά. Π λ α τ ύ τ ε ρ η χαρακτηρίζεται εκείνη πού διατηρεί πολλά: σ τ ε ν ό τ ε ρ η εκείνη πού συγκεντρώνεται σέ λίγα. Πειραματικά έχει άποδειχτεί ότι, όταν σέ φωτεινήν όθονη προβάλλονται πολύ γρήγορα άσύνδετες εικόνες (γράμματα άλφαβήτου, απλά σχήματα, αριθμοί), ό ενήλικος μπορεί ν' άναγνωρίσει 6, παιδί έως 7 έτών 2-3, δώδεκα έτών 3-4. Όταν όμως τά προβαλλόμενα στοιχεία άποτελούν ένότητες μέ νόημα, ή προσοχή μπορεί νά προσηλωθεί σέ άσύγκριτα μεγαλύτερο πλήθος. Ή εκείνος πού άκούει πολυμελή όρχήστρα νά παίζει, προσέχει σέ μεγάλο αριθμό άκουστικών έντυπώσεων: ιδίως εάν έχει έξασκηθεί. Ή έκταση τής προσοχής έξαρτάται όχι μόνο από τή φυσική προδιάθεση του κάθε άτομου, αλλά καί από τήν πείρα του (τήν άσκηση).

Έ ν τ α σ η τής προσοχής όνομάζουμε τή δύναμη μέ τήν όποία συγκεντρώνεται σέ όρισμένα στοιχεία. Μέ αύτή τή βάση ή προσοχή διακρίνεται σέ έ ν τ ο ν ό τ ε ρ η καί ά τ ο ν ό τ ε ρ η. Έχει παρατηρηθεί ότι όσο μεγαλύτερη είναι ή ένταση τής προσοχής, τόσο περιορίζεται ή έκτασή της, καί αντίστροφα τό μεγάλο άπλωμα άδυνατίζει τήν προσ-

οχή. Ἡ ἀδυναμία προσοχῆς πού παρουσιάζουν μερικοί ἄνθρωποι, ὑπερβαίνει κάποτε τὰ ὅρια καί ἀποτελεῖ παθολογική περίπτωση, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐπηρεάζεται ἀπ' αὐτήν σοβαρά ἡ ὁμαλότητα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τό μειονέκτημα τοῦτο (πού ἔχει ποικίλα αἴτια, σωματικά καί ἰδίως ψυχικά) ὀνομάζεται ὑ π ο π ρ ο σ ε ξ ί α .

Κατά τή δ ι ἄ ρ κ ε ι α ἡ προσοχή χαρακτηρίζεται σ τ α θ ε ρ ῆ ἢ ἄ σ τ α θ ῆ ς . Σταθερή ὀνομάζεται ἐκείνη πού ἐπί περισσότερο χρόνο μπορεῖ νά προσηλωθεῖ στό ἀντικείμενό της· ἀσταθής ἡ ἀντίθετη.

Τέλος, ἀνάλογα μέ τήν ταχύτητα πού κ ι ν ε ῖ τ α ι ἀπό ἓνα ἀντικείμενο σέ ἄλλο, ἡ προσοχή εἶναι ἄλλοτε ε ὑ κ ῖ ν η τ η καί ἄλλοτε δ υ σ κ ῖ ν η τ η . "Ἀτομα μέ ἐξαιρετικήν ἰδιοφυῖα ἔχουν ἐκπληκτικά κάποτε εὐκίνητη προσοχή" λεγεται λ.χ. γιά τόν Ἰούλιο Καίσαρα ὅτι μπορούσε νά ὑπαγορεύει ταυτόχρονα σέ πολλούς γραμματεῖς ἐπιστολές μέ διαφορετικό περιεχόμενο· περνοῦσε μέ μεγάλη ταχύτητα ἀπό τή συνῆχεια τῆς μιᾶς στή συνέχεια τῆς ἄλλης χωρίς νά χάνει τή σειρά τῶν φράσεων.

Οἱ ἰδιότητες τῆς προσοχῆς καθρεφτίζουν τή δύναμη καί τή σταθερότητα τῆς θέλησης· ἀδύνατοι στή θέληση καί ταλαντευόμενοι, ἀμφίρροποι χαρακτήρες ἔχουν συνήθως προσοχή στενή, ἄτονη, ἀσταθῆ καί δυσκίνητη. Τό ἀντίθετο συμβαίνει στούς δυνατούς καί σταθερούς χαρακτήρες. Ἡ προσοχή ὅμως ἐπηρεάζεται καί ἀπό τήν κατάσταση τοῦ ὀργανισμοῦ· δυσμενῆ ἐπίδραση ἔχουν ἀπάνω της ἡ κόπωση, τὰ οἰοπνευματώδη ποτά καί οἱ νευρικές διαταραχές.

3. Οἱ ὅροι τῆς προσοχῆς

Ἡ ἐ μ π ρ ὀ θ ε τ η προσοχή ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀ π ὄ φ α σ ῆ μας νά προσηλωθοῦμε σέ ὀρισμένο ἀντικείμενο. Παίρνουμε αὐτήν τήν ἀπόφαση ὅταν τό ἀντικείμενο ἔχει γιά μᾶς ἐ ν δ ι α φ ἔ ρ ο ν , δηλαδή ἀνταποκρίνεται σέ ὀρισμένες ἀνάγκες μας. Οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πολλές καί ποικίλες· ἡ ἄμυνα κατά τῆς κακοκαιρίας, ἀλλά καί ἀπέναντι στήν ἐπιβουλή ενός ἀνταγωνιστῆ εἶναι ἀνάγκη· ἀνάγκη ἐπίσης εἶναι καί ἡ μάθηση στή γενικότητά της , ἡ περιέργεια λ.χ. Σέ ἀντικείμενα πού δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν, γιάτί δέν περιμένουμε ἀπ' αὐτά τήν ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, πολύ δύσκολα κατευθύνεται ἡ προσοχή μας, καί ἐάν γιά μιά στιγμή στραφεῖ πρὸς αὐτά, γρήγορα ἀποσύρεται γιά νά

προσηλωθεί σέ άλλα. Μέ τό ενδιαφέρον πού προκαλοῦν (καί ἀνάλογα πρὸς τό μέγεθός του) τά ἀντικείμενα γίνονται περισσότερο ἢ λιγότερο ἀ ξ ι ὀ λ ο γ α , λιγότερο ἢ περισσότερο ἀ ν α ξ ι ὀ λ ο γ α . Ἡ ἀξία τους προσδιορίζεται ἀπὸ τή θέση πού κατέχουν μέσα στόν κύκλο τῶν ιδιαίτερων κλίσεων καί ἀσχολιῶν τοῦ καθενός μας· ἐπομένως δέν προκαλοῦν τήν προσοχή ὄλων τῶν ἀνθρώπων τά ἴδια ἀντικείμενα καί στόν ἴδιο βαθμό. Μπροστά στό ἴδιο πράγμα ἢ γεγονός ἄλλος μένει προσεχτικός ἐπὶ πολλήν ὥρα, ἐνῶ ἄλλος ἀντιπαρέρχεται χωρίς κἀν νά τό ἀντιληφθεῖ.

Ἡ α ὑ θ ὀ ρ μ η τ η προσοχή καθορίζεται ἀπὸ τούς ἐξῆς παράγοντες:

α. Τή δ ὦ ν α μ η τ ῶ ν ἐ ν τ υ π ῶ σ ε ω ν· ἐνῶ διαβάζουμε προσηλωμένοι στό κείμενο, ἕνας δυνατός κρότος εἶναι ἰκανός νά ἀποσπάσει τήν προσοχή μας ἀπὸ τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου καί νά τή στρέψει πρὸς ἄλλη κατεύθυνση (στήν ἀναζήτηση τῆς αἰτίας τοῦ κρότου).

β. Τή ν α ἰ φ ν ι δ ι α σ τ ι κ ῆ ἐ μ φ ἄ ν ι σ η μ ι ᾶ ς α ἰ σ θ η τ ῆ ς μ ε τ α β ο λ ῆ ς· ἡ ξαφνική ἐντύπωση μιᾶς ἐντελῶς ἀνακαινισμένης οἰκοδομῆς πού συναντοῦμε στό δρόμο, προκαλεῖ τήν προσοχή μας διακόπτοντας τό νῆμα τῶν σκέψεών μας· ἄλλους ἐνοχλεῖ ὁ ἰσχυρός θόρυβος, τόν μυλωνά ὅμως τόν ξυπνάει ἡ σιγή ἀπὸ τό σταμάτημα τοῦ μύλου του.

γ. Τή μ ε γ ἄ λ η ἀ ν τ ἰ θ ε σ η· ὅταν ἰδοῦμε νάνο κοντά σ' ἕνα ὑψηλόσωμο παληκάρη, ἢ κατάλευκη γυναίκα νά συνοδεύεται ἀπὸ κατάμαυρο ἄντρα, αὐθόρμητα στρέφεται πρὸς αὐτούς ἢ προσοχή μας.

Ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι ἕνας δυνατός αἰσθητηριακός ἐρεθισμός (π.χ. οἱ κραυγές ἐνός διαρκῶς ὀργισμένου προϊσταμένου), ὅταν ἐπαναλαμβάνεται συχνά, δέν προκαλεῖ πιά τήν προσοχή μας· ἀντίθετα προσέχουμε καί ἕναν ἀδύνατο ἐρεθισμό (π.χ. ἕναν ψίθυρο πού μόλις ἀκούγεται) ὅταν ἀπὸ φόβο ἢ ἄλλη αἰτία τοῦ ἀποδίνουμε κάποια σημασία. Αὐτός ἄλλωστε εἶναι ὁ λόγος πού προσέχουμε τίς ἀπότομες μεταβολές καί τίς μεγάλες ἀντιθέσεις: ὑποπτευόμαστε ὅτι μποροῦν νά ἔχουν

κάποια σημασία για τή ζωή μας, καί ἄ ξ ί ζ ο υ ν νά σταθοῦμε καί νά τίς περιεργαστοῦμε.

Οἱ ὄροι πού ὀνομάσαμε ὡς τώρα εἶναι ψυχολογικοί. Φυσιολογικά ἐπιδρουν στήν προσοχή: θετικά ἢ ὑγεία τοῦ σώματος καί ἢ ἀκμή τῶν δυνάμεών του· ἀρνητικά ἢ ἀρρώστια, ἢ κούραση καί ἢ ἐξάντληση.

4. Ἡ ἀξία τῆς προσοχῆς

Ἡ ἀξία τῆς προσοχῆς εἶναι φανερή στά ἀποτελέσματά της, πού εἶναι τά ἑξῆς:

α. Αἰσθήματα ἀδύνατα ἀποκτοῦν μέ τήν προσοχή ἔνταση (εἰς βάρος τῶν ἄλλων πού πέφτουν σέ δεύτερη μοίρα). Π.χ. ἀσθενέστατος ἦχος ρολογιοῦ γίνεται καθαρά ἀντιληπτός, ὅταν τόν προσέχουμε.

β. Ἐπιταχύνεται ἢ πορεία τῶν ἐντυπώσεων πρὸς τό ψυχικό κέντρο· ἢ προσοχή ἀνοίγει, κατά κάποιο τρόπο, δρόμο στοὺς ἐρεθισμοὺς καί ἔτσι ἢ ἐντύπωση σχηματίζεται γρηγορότερα στή συνείδηση. Ἐάν ταυτόχρονα ἐπιδρουν στά αἰσθητήριά μας δύο ἐρεθισμοί, π.χ. ἕνας ὀπτικός καί ἕνας ἀκουστικός, πρώτη θά ἐμφανιστεῖ στή συνείδηση ἢ ἐντύπωση ἢ ἀντίστοιχη σ' ἐκεῖνον πού προσέξαμε.

γ. Γίνονται στερεώτεροι οἱ συνειρμοί καί εὐκολύνεται ἢ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων (βλ. σχετικά μέ τό θέμα τοῦτο: μέρος Πρῶτο, κεφ. 8ο, § 5).

δ. Εὐνοεῖται ἕνα σπουδαιότατο γιά τή διανοητική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ἔργο: ἢ ἀ φ α ἰ ρ ε σ η (βλ. μέρος Πρῶτο, κεφ. 11ο, § 3). Ἐντυπώσεις ἢ παραστάσεις, καθὼς καί σχέσεις, πού ἀντικειμενικά θεωρούμενες εἶναι ἐξίσου σαφείς γιά τή συνείδηση μέ ἄλλες ὁμοίους τους, τονίζονται μέ τήν προσοχή περισσότερο καί προβάλλονται εἰς βάρος τῶν λοιπῶν, μέ ἀποτέλεσμα αὐτές πιά μόνο νά ἀπασχολοῦν τό ψυχικό μας κέντρο. Ἔτσι λ.χ. ἀναγνωρίζουμε μέ τήν προσοχή εὐκολότερα καί ἀσφαλέστερα τίς ὁμοιότητες καί τίς ἀνομοιότητες τῶν ἀντικειμένων καί ἐπισημαίνουμε τά κύρια χαρακτηριστικά τους, διαχωρίζοντάς τα ἀπό τά τυχαῖα καί τά ἀσήμαντα. Πόσο μέ αὐτή τή βοήθεια τῆς προσοχῆς εἰσάγεται καί γίνεται ἀποδοτική ἢ βαρυσήμαντη γιά τή διανόηση μέθοδος τῆς λογικῆς ἀφαίρεσης, εἶναι φανερό.

ε. Διευκολύνεται ἢ κατανόηση. Κατανοοῦμε γρηγορότερα καί εὐστοχότερα ἕνα ἀντικείμενο, ὅταν μέ τήν προσήλωση τῆς προσοχῆς μας

σ' αυτό τό άπομονώνουμε άπό τά άλλα. Είναι σά νά ρίχνουμε ίσχυρό φώς σέ όρισμένο σημείο του φυσικού χώρου· ό,τι βρίσκεται εκεί φωτίζεται μέ ένταση καί γίνεται άντιληπτό μέ τίς παραμικρότερες λεπτομέρειές του.

Γιά όλους αυτούς τούς λόγους, ή προσοχή κατατάσσεται στίς πιό σπουδαίες συνειδησιακές λειτουργίες. Τό παράγγελμα πού δίνουμε κάθε φορά πού θέλουμε νά άνακοινώσουμε κάτι σοβαρό ή νά άναθέσουμε μιά δύσκολη εργασία στόν σύντροφό μας, είναι: «πρόσεξε!».

ΟΙ ΠΡΑΞΕΙΣ

1. Είδη τῶν πράξεων

Ἡ θέληση ἐξωτερικά (δηλαδή στὸν φυσικὸ κόσμο) ἐκδηλώνεται μὲ π ρ ά ξ ε ι ς. Ὅταν γελοῦμε, μιλοῦμε, τρέχουμε, γράφουμε, ὀδηγοῦμε αὐτοκίνητα, χειριζόμαστε ἓνα ὁποιοδήποτε ἐργαλεῖο (ἀπὸ τὴν ξυριστικὴ μηχανὴ καὶ τὴ σκανδάλη τοῦ ὄπλου ἕως τοὺς τηλεοπτικούς φακούς καὶ τὰ πολύπλοκα ὄργανα τῆς ἠλεκτρονικῆς) πράττουμε· δηλαδή παρεμβαίνουμε μὲ μιά σωματικὴ μας ἐνέργεια στὴν ἀλληλουχία τῶν φυσικῶν γεγονότων γιὰ νὰ ἐπιτύχουμε ὀρισμένο στόχο.

Ἀπὸ ψυχολογικὴν ἀποψη θεωρούμενες οἱ πράξεις εἶναι τριῶν εἰδῶν:

- α. Πράξεις π ρ ο α ἰ ρ ε σ η ς,
- β. πράξεις ὀ ρ μ ῆ ς καὶ
- γ. πράξεις σ υ ν ῆ θ ε ι α ς.

2. Πράξεις τῆς προαίρεσης (ἐκούσιες)

Οἱ π ρ ά ξ ε ι ς τῆς π ρ ο α ἰ ρ ε σ η ς (ἐκούσιες) γίνονται ἔπειτα ἀπὸ μιά συνειδητὴν ἀπόφασή μας. Ἡ ἀπόφαση ἄλλοτε εἶναι ἀπλή ἐπιδοκιμασία ἐνὸς στόχου ποὺ εὐκόλα τὸν θέτουμε, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴν κρίση μας ἄλλος ποὺ νὰ τὸν ἀνταγωνίζεται (π.χ. «εἶμαι ἐλεύθερος τοῦτο τό ἀπόγεμα καὶ ἀποφασίζω νὰ κάνω ἓνα μικρὸ περίπατο»), καὶ ἄλλοτε προϋποθέτει ἐ κ λ ο γ ῆ μεταξύ πολλῶν στόχων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλος περισσότερο καὶ ἄλλος λιγότερο ὀδηγεῖ στὸν ἴδιο σκοπὸ, καὶ γιὰ τοῦτο ὑποχρεωνόμαστε νὰ ζυγίσουμε τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ μειονεκτήματα τοῦ καθενός (τὰ ἄμεσα καὶ τὰ ἔμμεσα) προτοῦ πάρουμε τὴν ὀριστικὴν ἀπόφαση: «νὰ ὑποβάλω τὴν παραίτησή μου ἢ νὰ δεχτῶ τὸν ὑποβιβασμό;» – «νὰ κλείσω αὐτὴ τὴ συμφωνία μὲ τὸν ἄλφα

παραγγελιοδότη ή μέ τον βήτα;» – «νά προτιμήσω για τό ταξίδι μου τό πλοίο, τον σιδηρόδρομο ή τό αεροπλάνο;» κ.ο.κ.

Ἐκλογή γίνεται καί ὅταν ἔχει κανείς ν' ἀποφασίσει τήν ἐκτέλεση ἢ τήν παράλειψη (ἀναβολήν ἢ-ματαιώση) μιᾶς πράξης. («νά.πέσω στή θάλασσα νά σώσω ἕναν ἄνθρωπο πού κινδυνεύει νά πνιγῆ, ἢ ὄχι;»)· στήν περίπτωση αὐτή παρουσιάζεται ἕνα ἐσωτερικό ἐμπόδιο (συναίσθημα συνήθως ἢ ἐπιθυμία) πού παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στήν τάση καί στήν πράξη πού θά τήν πληρώσει. Στόν ὄριμο καί καλλιεργημένον ἄνθρωπο τά ἐσωτερικά ἐμπόδια εἶναι κατά κύριο λόγο κ ρ ί σ ε ι ς ἄ ξ ι α ς καί ἄ π α ξ ι α ς (πού ζυγίζουν δηλαδή τό βάρος τῆς σχεδιαζόμενης πράξης μέ μέτρα σταθερά)· αὐτές δέν ἀφήνουν τίς τάσεις νά ὀδηγήσουν ἀμέσως στίς πράξεις χωρίς ἔλεγχο τῆς ποιότητος τοῦ σκοποῦ καί τῶν στόχων. Ἀνασχετικά ἐνέργουν ἀπάνω στίς τάσεις, μέσα στή συνείδηση τῶν ἀνώριμων καί τῶν ἀπαίδευτων προσώπων, ἡ διαταγή καί ἡ ἀπαγόρευση, ἡ μίμηση καί ἡ συνήθεια. Μέ αὐτές ἀρχίζει τό ἔργο τῆς ἄ γ ω γ ῆ ς , ἐπειδή ἡ κρίση δέν εἶναι ἀκόμη ἰκανή νά κατευθύνει τή θέληση.

3. Πράξεις τῆς ὀρμῆς

Π ρ ἄ ξ ε ι ς τ ῆ ς ὀ ρ μ ῆ ς ὀνομάζονται ἐκεῖνες πού γίνονται χωρίς συνειδητήν ἀπόφαση μόλις ἐμφανιστεῖ ἡ τάση πρὸς κάποιον στόχο, ἢ ὅταν ἡ τάση αὐτή, ἀδύνατη στήν ἀρχή, ἀποκτήσει τή δύναμη πού τῆς χρειάζεται για νά φέρει ἀμέσως τήν πράξη. Ἐάν διψῶ, ἀρκεῖ νά συναντήσω στό δρόμο μου μιᾶ κρήνη, για νά τρέξω νά πιῶ· τήν ὥρα πού ἐργάζομαι μέσα σ' ἕνα κλειστό δωμάτιο, ἡ ἀνάγκη καθαροῦ ἀέρα γίνεται σιγά-σιγά τόσο δυνατή, ὥστε σηκώνομαι ἀπότομα καί ἀνοίγω τό παράθυρο, χωρίς νά καλοσκεφτῶ τί κάνω, κ.ο.κ.

Σέ στενήν ἔννοια πράξεις ὀρμῆς εἶναι ὅσες προκαλοῦνται ἀπό ἐμφυτες ὀρμές (π.χ. τήν ὀρμή τῆς αὐτοσυντήρησης). Κατά τήν πλατύτερη ὁμως ἔννοιά τους πράξεις ὀρμῆς εἶναι καί ἐκεῖνες πού ὑπαγορεύονται ἀπό κ λ ί σ ε ι ς καί π ἄ θ ῆ .

Κ λ ί σ ῆ λέγεται στή γλῶσσα τῆς Ψυχολογίας ἡ δυνατή καί μόνιμη τάση πρὸς ὀρισμένον ἢ πρὸς ὀρισμένους στόχους. Τά ἀντικείμενα τῶν κλίσεων εἶναι πολλά καί διάφορα· ἔχουμε λ.χ. κλίση πρὸς τή μουσική ἢ τό σπόρ, ἀλλά καί πρὸς τήν οἰνοποσία ἢ τή χαρτοπαιξία. Τίς κλίσεις τίς γεννᾷ ἡ φυσική προδιάθεση ἢ ἡ μακρά συνήθεια· συχνότατα καί οἱ δύο

μαζί. 'Η συνήθεια φέρνει ασφαλέστερα τό αποτέλεσμα, όταν και τό εδαφος είναι πρόσφορο.

Τήν τάση πού έχει αποκτήσει (από τήν τακτική πλήρωση και τήν έλλειψη αντίστασεων, εξωτερικών και έσωτερικών) τέτοια δύναμη, ώστε φέρεται άκατάσχετα προς τήν πράξη, χωρίς νά μπορεί ή κρίση νά τή θέσει κάτω από τόν έλεγχό της, τήν ονομάζουμε π ά θ ο ς. Τά πάθη, άκόμη και τά ευγενή, είναι βαρύς ζυγός γιά τόν άνθρωπο· περιορίζουν τόν όρίζοντα τής σκέψης και τής δραστηριότητάς του, και δυσκολεύουν τήν επικοινωνία και τή συνεργασία μέ τούς όμοίους του. 'Η μονομέρεια, ό φανατισμός, ή άδιαλλαξία είναι συνέπειές τους.

4. Πράξεις τής συνήθειας

Τίς π ρ ά ξ ε ι ς τ ή ς σ υ ν ή θ ε ι α ς τίς έκτελούμε χωρίς νά έχουμε συνείδηση τής τάσης προς τόν στόχο, σκόπιμα όμως· και μόνο νά βάλουμε στό νού μας τόν στόχο ή νά αντίληφτούμε ότι ή «κατάσταση» είναι εύνοϊκή, πράττουμε ό,τι έχουμε συνηθίσει νά πράττουμε. 'Αρχικά ήσαν τυχαίες ή πράξεις προαίρεσης. Μέ τή συχνήν όμως επανάληψή τους και τήν άσκησή μας στήν εκτέλεσή τους, έχουν κατά κάποιο τρόπο τυποποιηθεί και ανεξαρτοποιηθεί από τή θέλησή μας, κ' έτσι τίς κάνουμε χωρίς νά τίς στοχαζόμαστε. Χτυπούμε λ.χ. τήν πόρτα προτού μπούμε σέ κλειστό δωμάτιο, ή σηκωνόμαστε και προσφέρουμε κάθισμα στόν επισκέπτη μας κ.ο.κ. 'Η σκοπιμότητα τών πράξεων τούτων είναι φανερή (επιβάλλονται, όπως λέγουμε, από τήν καλή ανατροφή)· αλλά τήν ώρα πού τίς έκτελούμε ούτε τήν τάση μας συνειδητοποιούμε ούτε τόν στόχο της θέτουμε.

Οί πράξεις τής συνήθειας παίζουν σπουδαίο ρόλο στήν (άτομική και συλλογική) ζωή του ανθρώπου. Όχι μόνο γιατί δίνουν κανονικότητα και σταθερότητα στή δράση του, αλλά και γιατί τόν βοηθούν νά ε ξ ο ι κ ο ν ο μ ε ι ψυχικές δυνάμεις (από τήν αυτόματη ρύθμιση τών δευτερότερων θεμάτων τής συμπεριφοράς) γιά νά τίς ξοδεύει στίς σοβαρές και δύσκολες περιστάσεις τής ζωής, όπου απαιτείται συγκέντρωση τής προσοχής, δυνατή κρίση και επίμονη θέληση.

5. Οί κινήσεις

Οί πράξεις έκτελούνται μέ τίς κινήσεις του σώματος και τών μελών

του. Ἡ κίνηση εἶναι ἀποτέλεσμα συστολῆς καί διαστολῆς τῶν μυῶνων κατά τὴν ἐντολή πού δίνεται σ' αὐτούς ἀπὸ τὰ κινητικὰ κέντρα τοῦ κυριῶς ἐγκεφάλου. (Αὐτὰ θεωροῦνται τὸ ὄ ρ γ α ν ο τῆς θέλησης).

Ἔλεγχος ὅμως οἱ κινήσεις δὲν ὑπόκεινται, κατὰ τὸν ἴδιο βαθμὸ, στὸν ἔλεγχο τῆς θέλησης. Ἀπ' αὐτές οἱ φυσιολογικὲς (τῆς καρδιάς, τῶν πνευμόνων, τῶν ἐντέρων κ.τ.λ.) ἐνεργοῦνται ἢ ἀναχαιτίζονται χωρὶς τὴ συμμετοχὴ τῆς συνείδησης. Οἱ λοιπὲς κινήσεις κατατάσσονται σὲ ἑξῆς πέντε κατηγορίες:

α. Αὐθόρμητες κινήσεις. Ὄταν λ.χ. ξυπνοῦμε, τεντώνομε τὰ χέρια καί τὰ πόδια μας· ἡ κίνηση αὐτὴ εἶναι αὐθόρμητη. Τὰ μικρὰ παιδιά κινοῦν αὐθόρμητα (χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια καί γνώση τοῦ στόχου) τὰ μέλη τους· αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ κινηθοῦν, γιὰ νὰ ἐκκενωθεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ δύναμη πού ἔχει συσσωρευθεῖ μέσα στὸ σῶμα τους. Πηγὴ τῶν αὐθόρμητων κινήσεων θεωρεῖται τὸ πρωταρχικὸ συναίσθημα τῆς ζωῆς πού πλημμυρίζει κάθε ζωντανὸ ὄργανισμό.

β. Ἀνακλαστικὲς κινήσεις. Τέτοιες εἶναι ὁ λόξυγκας, ὁ βήχας, τὸ χασμουρητὸ, τὸ ἀνοιγμα καί κλείσιμο τῆς κόρης τῶν ματιῶν καί οἱ παρόμοιες. Στὶς κινήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἀνάμεσα στὸν ἐρεθισμό καί στὴν ἀντίδραση πού προκαλεῖ, δὲν μεσολαθεῖ συνειδησιακὸ γεγονός (παράσταση, σκέψη, ἐπιθυμία, συναίσθημα). Ἡ διέγερση μεταβιβάζεται ἀπευθείας ἀπὸ τὰ αἰσθητικὰ στὰ κινητικὰ κέντρα τοῦ ἐγκεφάλου καί ἡ κίνηση ἐκτελεῖται χωρὶς καταβολὴ προσπάθειας. (Ὄταν ἀποφασίσει νὰ παρέμβει ἡ συνείδηση, μὲ κόπο κατορθώνει νὰ τὴν ἐμποδίσει). Συγγενεῖς πρὸς τίς ἀνακλαστικὲς εἶναι οἱ μορφασμοὶ καί οἱ χειρονομίες μὲ τίς ὁποῖες ἐκφράζονται τὰ συναισθήματα, καί ἰδίως οἱ ἀψιθυμίες.

Ὅπως ἀπέδειξαν τὰ πειράματα τοῦ Ρώσου ψυχοφυσιολόγου Ivan Pavlov (1849 - 1936), τὴ διέγερση γιὰ ἀνακλαστικὲς κινήσεις μπορεῖ νὰ δώσει ὄχι μόνον ὁ κύριος ἐρεθισμὸς, ἀλλὰ καί ἕνας ἄλλος, πού ἔχει κατ' ἐπανάληψη ἐνεργήσει μαζί μ' αὐτόν (καί ἐπομένως τὰ δύο θιγόμενα ἔχουν συνδεθεῖ συνειρμικά). Συνηθίζουμε λ.χ. ἕνα σκύλο νὰ τρώει μόλις σημαίνει μιὰ μικρὴ καμπάνα· ἀπὸ τὴν ὥρα ἐκείνη, ἀρκεῖ νὰ χτυπήσει ἡ καμπάνα γιὰ νὰ «τρέξουν τὰ σάλια του», μὲ ὄλο πού δὲν τοῦ δώσαμε οὔτε πρόκειται νὰ τοῦ δώσουμε φαγητό. Ὁ ἤχος δηλαδὴ τῆς καμπάνας (αἰσθημα πού ἔχει συνειρμικὰ δεθεῖ μὲ τὴν παράσταση τοῦ φαγητοῦ)

υποκαταστάθηκε στον αρχικό έρεθισμό, και αυτός πιά προκαλεί την έκκριση των αδένων. Έτσι «καλλιεργούνται» στά ζωα, αλλά και στους ανθρώπους πολλές αντίδρασεις. Ή άρκουδά του ίπποδρομίου αρχίζει κιάλας νά «χορεύει» όταν σταθεί μπροστά της ντυμένος για τήν παράσταση ὁ θηριοδασκαστής. Δέν χρειάζεται νά ιδούμε τό πρόσωπο του ἀντιπάλου πού μᾶς ἀπειλεῖ· ἀρκεί ν' ἀκούσουμε ἀπό μακριά τή φωνή του, γιά νά σφίξουμε τή γροθιά μας. Οἱ ἀντακλαστικές κινήσεις του εἴδους τούτου ὀνομάζονται ἐ ξ α ρ τ η μ ἔ ν α ἄ ν α κ λ α σ τ ι κ ἄ.

γ. Ἐ ν σ τ ι γ μ α τ ι κ ἑ ς κ ι ν ἧ σ ε ι ς. Τό βρέφος ὄλα τᾶ ἀντικείμενα πού πιάνει, τά φέρνει ἀμέσως στό στόμα· ἀπό τό φόβο κραυγάζουμε καί τρέχουμε· τό κοριτσάκι, ὅταν καλοντυθεῖ, συμπεριφέρεται μέ φιλαρέσκεια κ.ο.κ. Οἱ ἐνστιγματικές κινήσεις προκαλοῦνται ὄχι ἀπό ἀπλά αἰσθήματα, ὅπως οἱ ἀνακλαστικές, ἀλλά ἀπό σύνθετες ἐντυπώσεις καί εἶναι ἔμφυτες, μέ τό νόημα ὅτι δέν τίς ἔχουμε διδαχτεῖ, ἀλλά τίς κατέχουμε ἀπό κάποιον ἔνστικτο. (Γιά τᾶ ἔνστικτα θά μιλήσουμε στό ἐπόμενο κεφάλαιο).

δ. Θ ε λ η μ α τ ι κ ἑ ς κ ι ν ἧ σ ε ι ς. Εἶναι οἱ κινήσεις πού βρίσκονται κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῆς συνείδησης· μιά παράσταση (τοῦ στόχου) μαζί μέ ὀρισμένην ἐπιδίωξη καθορίζει τή σύνθεση καί τήν κατεύθυνσή τους.

ε. Α ὑ τ ὄ μ α τ ε ς κ ι ν ἧ σ ε ι ς. Ἀρχικά ἦταν θεληματικές καί γιά νά ἐκτελεστοῦν ἀπαιτοῦσαν εἰδική προσπάθεια καί προσοχή· μέ τή συχνή ὄμως ἐπανάληψη (τήν ἄσκηση) ἔχουν μηχανοποιηθεῖ σέ τέτοιο βαθμό ὥστε γίνονται μέ ἀκρίβεια χωρίς νά παρεμβαίνει ἡ συνείδηση γιά νά τίς πειθαρχεῖ καί νά τίς κατευθύνει. Ὅταν λ.χ. ντυνόμαστε, κολυμποῦμε, τρέχουμε μέ τό ποδήλατο, γράφουμε μέ τή γραφομηχανή κ.τ.λ. οἱ κινήσεις πού κάνουμε εἶναι αὐτόματες.

6. Ἡ ἐλεύθερη θέληση

Στίς πράξεις τῆς ὀρμῆς καί στίς πράξεις τῆς συνήθειας νομίζουμε ὅτι εἴμαστε, κατά κάποιον τρόπο, ξένοι· ὀρθότερα: ὄχι οἱ αὐτουργοί, ἀλλά συνεργοί. Ἡ ὑπόθεσή μας δέν εἶναι ἐντελῶς αὐθαίρετη. Οἱ πράξεις αὐτές, σκόπιμες ἔστω, εἴτε γίνονται χωρίς τή συγκατάθεση τῆς συνείδησης, εἴτε δέν ἔχουν πιά ἀνάγκη ἀπό τήν καθοδήγησή της. Ὅρθά λοιπόν συναισθανόμαστε ὅτι δέν «μᾶς» ἀνήκαν ἐξ ἀρχῆς, ἢ δέν «μᾶς»

ἀνήκουν πλέον. Τὴν ἐντύπωση τοῦ «ἀλλότριου» δίνουν κυρίως (μαζί μὲ τίς φυσιολογικές) ὅλες οἱ λεγόμενες ἀ κ ο υ σ ι ε ς κινήσεις τῶν τριῶν πρώτων κατηγοριῶν, πού ὀνομάσαμε στήν προηγούμενη παράγραφο: οἱ αὐθόρμητες, οἱ ἀνακλαστικές καί οἱ ἐνστιγματικές. Τείνω πρὸς αὐτές καί τίς ἐκτελῶ ὄχι μὲ δική μου πρωτοβουλία, ἀλλὰ ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ εἴδους «ἄνθρωπος» καί γιὰ λογαριασμό του. Αὐτὸ ἄλλωστε ὑπηρετοῦν καί κτῆμα του εἶναι: τίς «διδάχτηκε» ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νά προσαρμωστεῖ ὅσο γίνεται σκοπιμότερα καί ἀσφαλέστερα στοὺς ὄρους τῆς ζωῆς κατὰ τὴ μακρὰ πορεία τῆς βιολογικῆς του ἐξέλιξης. Καί τώρα κληροδοτοῦνται ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ ὡς ἐμφυτες τάσεις πού «ἔμαθαν» νά ἱκανοποιοῦνται μόνες τους.

Ἀντίθετα, ὅταν μὲ τὴ συνείδηση τοῦ σκοποῦ καί τὴ γνώση τοῦ στόχου (ἢ τῶν στόχων) παίρνει στήν κατάλληλη στιγμή τὴν ἀπόφαση νά πράξει καί πράττει γιὰ νά ἐπιτύχει αὐτὸ πού ἐπιδιώκει, τότε ὁ ἄνθρωπος πιστεύει ὅτι δέν ὑπακούει ἀπλῶς σὲ μιὰν ἐσωτερικὴ τάση οὔτε ἀναγκάζεται ἀπὸ κάποιο ἐξωτερικὸ αἶτιο, ἀλλὰ ὅτι ἐνεργεῖ ἐ λ ε ὕ θ ε ρ α καί ἡ πράξη του ἀνήκει ἀποκλειστικά καί μόνο σ' αὐτόν. Συνήθως πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ θέση τοῦ σκοποῦ καί τὴν ἐκλογή τοῦ στόχου (ἢ τῶν στόχων) βρίσκεται σὲ κατάσταση ἀνησυχίας, κάποτε καί ἀγωνίας· βασανίζει μὲ τὴ σκέψη τὰ ἐνδεχόμενα πού παρουσιάζονται (προϋποθέσεις, ὄρους, συνέπειες κτλ.), τὰ συγκρίνει, τὰ παραλλάζει, τὰ ἱεραρχεῖ καί τελικὰ κάνει τὴν προτίμησή του. Πρέπει ὅμως νά προχωρήσει ἀκόμη περισσότερο: νά ἀποφασίσει νά πράξει, καί νά πράξει. Τότε ὀλοκληρῶνεται ἡ ἐκδήλωση τῆς «συνείδησης πού θέλει»· διαφορετικὰ μένει ἀπλή (ἀνολοκλήρωτη) πρόθεση.

Στόν ἑαυτὸ μας καταλογίζουμε ἐντελῶς μόνο τίς πράξεις πού προέρχονται ἀπὸ μιὰν ἐλεύθερη ἐκλογή καί ἀπόφαση. Ὑ π ε ὕ θ υ ν ο τὸν θεωροῦμε μόνο γι' αὐτές· ὄχι καί γιὰ 'κεῖνες ὅπου δέν εἴχαμε τὴν ἐλευθερία τῆς ἐκλογῆς ἢ τῆς ἀπόφασης (π.χ. κατὰ τὴ μέθη, τὴν ἀρρώστια ἢ τὸν ἐκβιασμό) καί τὴν ἐλευθερία τῆς δράσης (ἀπὸ φυσικὴν ἀδυναμία ἢ ἀπὸ δεσμό). Γι' αὐτὸ καί ἡ ἠθικὴ εὐθύνη (κατὰ τὸ ἔθος καί τὸν νόμο) ὀρίζεται ἀνάλογα πρὸς τὴν ἐλευθερία τῆς ἀπόφασης καί τὴν ἐλευθερία τῆς δράσης. Στὶς περιπτώσεις ὅπου ταλαντευόμαστε ἀνάμεσα σὲ διαφορὸς ἐπιδιώξεις ἢ διστάζουμε νά διαλέξουμε τὰ μέσα πού θὰ δώσουν τὸ ἀποτέλεσμα, ἐπειδὴ τάσεις, διαφέροντα, βλέψεις, συνήθειες κτλ. παλεύουν μεταξύ τους; καί ἔτσι ἢ δέν παίρνουμε καμιάν ἀπόφασή ἢ ἀφοῦ

τήν πάρουμε δέν επιχειροῦμε καί νά τήν ἐκτελέσουμε – ἔχουμε συναίσθημα ἀνελευθερίας καί ντροπῆς (ιδίως ὅταν ἡ θέση μας εἶναι κρίσιμη, καί ἀπ' αὐτήν ἢ ἐκείνη τή λύση πού καλοῦμαστε νά δώσουμε, πρόκειται νά διαμορφωθεῖ ἡ τύχη μας.

Ἐλευθερία τῆς θέλησης σέ μεγάλο βαθμό παρατηρεῖται σέ πολλές ψυχικές ἀρρώστιες. Ὅσοι λ.χ. πάσχουν ἀπό κλεπτομανία ἢ πυρομανία αἰσθάνονται ἀκατανίκητη ροπή πρὸς τίς κλοπές ἢ τοὺς ἐμπρησμούς. Οἱ πράξεις τους εἶναι πράξεις ἀναγκασμοῦ («ἀνεύθυνες»).

ΟΡΜΕΣ ΚΑΙ ΕΝΣΤΙΚΤΑ

1. Ἡ ὄρμη

● Ἐπειτ' ἀπό πολύωρη ἀνάπαυση αἰσθανόμαστε τήν ἀνάγκη νά κινηθοῦμε· νά περπατήσουμε, νά περπατήσουμε, νά τρέξουμε. Ἀντίθετα, ἀποφεύγουμε τήν κίνηση, ὅταν εἴμαστε κουρασμένοι· στηρίζουμε τή ράχη μας κάπου, τεντώνουμε τά μέλη μας, κλείνουμε τά μάτια, γιά νά κοιμηθοῦμε κτλ.

● Ὅποιος πεινάει ἢ διψάει δέν μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ στή ροπή του νά φάει ἢ νά πιεῖ μόλις τοῦ παρουσιασθεῖ ἡ πρώτη εὐκαιρία· εἶναι ἀκόμη ἱκανός ν' ἀγνοήσει τά προσχήματα καί νά προκαλέσει σκάνδαλο, γιά νά χορτάσει καί νά σθῆσει τή δίψα του.

● Τό ἀκμαῖο καί ὠραῖο πρόσωπο (τοῦ ἄλλου φύλου) μᾶς ἔλκει· ἐπιζητοῦμε τή συντροφιά του, προσπαθοῦμε νά ἐπισύρουμε τήν προσοχή του κτλ. Τό ἄσχημο καί φθαρμένο πρόσωπο μᾶς ἀπωθεῖ· τό ἀποφεύγουμε, μᾶς στενοχωρεῖ ἡ παρουσία του κτλ.

Στίς περιπτώσεις αὐτές, καί στίς παρόμοιες, ἡ ἐντύπωσή μας εἶναι ὅτι ἕνας ἐξωτερικός ἐρεθισμός ἢ μιᾶ ἐσωτερική παρόρμηση προκαλεῖ τίς ἀντιδράσεις μας χωρίς νά τίς ἐπιθυμοῦμε ἢ νά μποροῦμε νά τίς ἀναχαιτίσουμε. Ὅ,τι αἰσθανόμαστε τότε εἶναι μιᾶ ἀκαταμάχητη τάση νά ἐνεργήσουμε μ' ἕνα γνώρισμό μας τρόπο, γιά ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπό κάτι πού μᾶς πιέζει, ἢ γιά ν' ἀποκτήσουμε κάτι πού μᾶς εἶναι ἀπαραίτητο.

Τίς προδιαθέσεις καί ροπές πού ἐκδηλώνονται μέ αὐτό τόν τρόπο καί ἀποτελοῦν φυσικό κεφάλαιο τοῦ ψυχοφυσιολογικοῦ μας ὀργανισμοῦ, εἶναι δηλαδή ἔ μ φ υ τ ε ς, τίς ὀνομάζουμε ὀ ρ μ ἔ ς. Κατά κανόνα ὑπηρετοῦν τίς βασικές ἀνάγκες τῆς ζωῆς.

Οἱ ὀρμές γιά νά διαμορφωθοῦν σέ συγκεκριμένες τάσεις, χρειάζονται μάθηση καί ἄσκηση, συμπληρώνονται λοιπόν μέ τήν πείρα μας (τήν πληροφορία, τήν ἐπινόηση, τή θέλησή μας). Μέ τό πρίσμα τοῦτο

μπορούμε να πούμε ότι μιλάμε και άσκούμαστε να τρώγουμε, να βαδίζουμε, να προστατεύουμε τό βρέφος μας κτλ. με όλο πού οι πράξεις αυτές θεμελιώνονται σέ έμφυτες όρμές πού τίς κληρονομούμε από μία μακρά σειρά προγόνων. Με τή μάθηση και τήν άσκηση ή τάση διευθύνεται πρós τούς εϊδικούς στόχους πού θά ικανοποιησουν τήν όρμή πού τή γέννησε. Τό μικρό παιδί λ.χ. για νά σταθεϊ όρθιο μαθαίνει νά στηρίζεται άπάνω σέ στερεά αντικείμενα· ό πρωτόγονος για νά προστατευτεί από τό κρύο έπινόησε και άσκήθηκε νά σκεπάζει τό σώμα του με φυλλάματα, δέρματα κτλ.

2. Τό ένστικτο

Όταν τό άτομο πού έρχεται στόν κόσμο, έκτός από τήν έσωτερική παρόρμηση πού αισθάνεται, ενεργεί από έμφυτη γνώση με τρόπο άρκετά περίπλοκο και σοφά όργανωμένο, τυπικό για τό (ζωολογικό) είδος του, για νά ικανοποιήσει μιά έντονη ροπή του, λέγουμε ότι ή Φύση τό έχει έφοδιάσει όχι άπλώς με όρμή πρós αυτή τή συγκεκριμένη πράξη, αλλά με ένστικτο. Τό ένστικτο λοιπόν έξωτερικεύεται με μία σειρά σκόπιμων κινήσεων, με τίς όποιες όλα τά άτομα του ίδιου (ζωολογικού) είδους, χωρίς νά έχουν διδαχτεί τόν τρόπο από τήν άτομική τους πείρα, ικανοποιούν μία ζωτικήν ανάγκη. Τό όρνιθακι, μόλις βγει από τό αυγό του, άρπάζει με τό ράμφος και καταπίνει τούς σπόρους πού του ρίχνουμε· τό παπάκι, άρκει νά βρεθεί μπροστά σέ λάκκο με νερό, για νά πέσει νά κολυμπήσει· με τήν ίδια έμφυτη και τυποποιημένη γνώση χτίζει τό χελιδόνι τή φωλιά του και ή γάτα μαθαίνει τά μικρά της νά άμύνονται ή νά ένεδρεύουν κ.ο.κ. Η όμαδική ζωή τών μερμηγκιών και τών μελισσών παρουσιάζει τήν έκπληκτική όργάνωση πού γνωρίζουμε, χάρη στα ένστικτα με τά όποια έχουν προικιστεί αυτά τά έντομα.

Από τίς ύποθέσεις πού έχουν προταθεί για τήν εξήγηση τής γένεσης τών ένστίκτων, πιθανότερη είναι εκείνη πού ύποστηρίζει ότι οι ένστιγματικές κινήσεις είναι άπόσταγμα πολυπλοκότερων άλλοτε πράξεων πού από προηγούμενες γενεές έγιναν και ξανάγιναν έμπρόθετα, ύστερα όμως από πολλές (άλλες άποτυχημένες και άλλες έπιτυχημένες) δοκιμές άπλουστεύθηκαν και σταθεροποιήθηκαν, γιατί φάνηκε ότι μπορούσαν άσφαλέστερα και γρηγορότερα, από όλες τίς άλλες, νά δώσουν τό επιδιωκόμενο από τήν όρμή άποτέλεσμα. Η αντίληψη ότι τό

ένστικτο μέγχι άνεπηρέαστο άπό τήν εξέλιξη του είδους, δέν είναι όρθή. "Όταν αλλάζουν οί όροι τής ζωής, γιά μιά μεγάλη σειρά γενεών, τά ένστικτα τροποποιούνται άπό τήν πείρα του ζώου, γιά νά προσαρμοστούν στους νέους όρους. 'Ακόμη και βαθμιαία τελειοποίηση παρουσιάζουν τά ένστικτα, καθώς και καθυστέρηση (έπιβίωση άχρηστων πλέον τρόπων ένστιγματικής συμπεριφοράς· ό σκύλος λ.χ. έξακολουθεί νά ξύνει μέ τά νύχια των ποδιών τίσ τσιμεντένιες πλάκες τής αύλης, γιά νά κρύψει τά περιττώματά του κ' έτσι νά έξαφανίσει τά ίχνη του άπό ένδεχόμενους έχθρούς). Καθαυτό έμφυτη είναι ή όρμη· ή συμπεριφορά γιά τήν πλήρωσή της άποκτάται, όχι όμως μέ τήν πείρα και τήν έπιδεξιότητα ενός ή περισσότερων άτομων αλλά όλόκληρου του είδους.

"Όσο ένα ζώο είναι λιγότερο ικανό νά άντιμετωπίσει μέ δική του πρωτοβουλία τίσ άνάγκες τής ζωής, τόσο τελιότερα συγκροτημένα και πιό παγιωμένα παρουσιάζονται τά ένστικτά του. Τά νοημονέστερα ζώα έχουν ασθενέστερον ένστιγματικό όπλισμό· ή Φύση τά έμπιστεύεται περισσότερο και αφήνει μεγαλύτερα περιθώρια στή θέλησή τους. Αυτός είναι ό λόγος πού ό άνθρωπος, συγκριτικά μέ τά άλλα ζώα, έχει τά λιγότερα και άτελέστερα σχηματισμένα ένστικτα.

'Ο ρόλος των ένστίκτων είναι πολύ σημαντικός κατά τήν παιδική ήλικία, τότε δηλαδή πού ό άνθρωπος δέν έχει ακόμα φτάσει στήν πλήρη σωματική και πνευματική του άνάπτυξη και χρειάζεται τήν «κηδεμονία» τής Φύσης. 'Αλλά και κατά τήν ώριμότητα τά ένστικτα έξακολουθούν νά τον έπηρεάζουν. 'Επειδή όμως είναι πλέον ικανός νά ανακαλύπτει τρόπους σκόπιμης συμπεριφοράς γιά νά προσαρμοζεται άποτελεσματικά στίς παρουσιαζόμενες καταστάσεις, άντίληψη και διάνοια αναλαβαίνουν κατά μεγάλο μέρος τό έργο των ένστίκτων.

3. Είδη ένστίκτων

Μιά συνοπτική άπογραφή του πλήθους των ένστίκτων στό βασίλειο των ζώων θά μάς έδινε τήν έξής εικόνα:

α. Ένστικτα άύτοσυντήρησης. Στήν τάξη αύτή άνήκουν: τό ένστικτο τής διατροφής (λήψη τροφής και άποβολή περιττωμάτων), τό ένστικτο τής άποστροφής (άηδία και άπόκρουση δύσσομων άντικειμένων), τό μαχητικό ένστικτο (άρπαγή

της λείας) και τό ένστικτο τής φ υ γ ή ς (σωτηρία από ισχυρότερους αντίπαλους). Σέ πολλά ζώα υπάρχουν και τρία ακόμη ένστικτα τής ίδιας τάξης: τό ένστικτο τής σ υ λ λ ο γ ή ς (έξοικονόμηση τροφίμων), τό ένστικτο τής κ α θ α ρ ι ό τ η τ α ς (άπό άκαθαρσίες και παράσιτα) και τό ένστικτο τής π ε ρ ι έ ρ γ ε ι α ς (άπέναντι σέ πρωτόγνωρα πράγματα).

β. Ένστικτα σ υ μ β ί ω σ η ς (μέ άλλο όνομα: κ ο ι ν ω ν ι κ ά). Βασικό ένστικτο του είδους τούτου είναι τό ά γ ε λ α ι ο : αυτό παρορμά τά ζώα νά άναζητούν τή σ υ μ β ί ω σ η μέ τά όμοιά τους (μέσα στην άγέλη, στό σμήνος, στη φωλιά κτλ.): μαζί τους αισθάνονται πληρότητα και ασφάλεια, χωριστά «χάνουν», όπως λέγουμε, «τόν έαυτό τους», και μπορούν ακόμη και νά πεθάνουν από άπελπισία. Άλλα ένστικτα συναφή μέ τούτο: τό ένστικτο τής μ ί μ η σ η ς («κάνουμε ό,τι και οι όμοιοί μας») και τό ένστικτο τής σ υ μ π ά θ ε ι α ς («συμπάσχουμε» μέ τούς όμοίους μας, ό φόβος τους γίνεται φόβος μας, ή έξέγερσή τους και δική μας έξέγερση, ό θρίαμβός τους θρίαμβός μας κ.ο.κ.). Συνδουαζόμενο μέ τό μαχητικό, τό ένστικτο τής σ υ μ π ά θ ε ι α ς μετασχηματίζεται σέ ένστικτο ά ν τ ι π ά θ ε ι α ς ή χαιρεκακίας (άλλη μορφή τής έπιθετικότητας). Τής ίδιας κατηγορίας ένστικτα είναι τό ένστικτο έ π ι θ ο λ ή ς και τής έπίδειξης (ύπεροχή άπέναντι στά άδύνατα, ανήλικα, ανάπηρα κτλ. άτομα) και τό ένστικτο τής ύ π ο τ α γ ή ς (του θηλυκού στό άρσενικό, των ζώων τής άγέλης στόν άρχηγό, των ανήλικων στόν προστάτη κτλ.).

γ. Ένστικτα σ ε ξ ο υ α λ ι κ ά: άναφέρονται στίς τάσεις και στίς ένέργειες (του ζευγαρώματος των δύο φύλων) για τόν πολλαπλασιασμό και τή διακίνηση του είδους. Τά σεξουαλικά ένστικτα βρίσκονται σέ συνάρτηση μέ άλλα άλλων κατηγοριών, όπως τό μαχητικό, τό ένστικτο τής έπίδειξης και τό ένστικτο τής ύποταγής, και συχνά έκδηλώνονται μέ τέτοιο τρόπο (ιδίως στό στάδιο τής άνωριμότητας και τής προετοιμασίας του όργανισμού για τήν πλήρωσή τους) ώστε είναι δύσκολο, άν όχι άδύνατο, νά διαχωριστούν μέ σαφήνεια τά μέν από τά δέ.

δ. Ένστικτα τ ώ ν γ ε ν ν η τ ό ρ ω ν: σκοπό έχουν νά προστατέψουν άπό τούς κινδύνους τά νεογέννητα, νά τά θρέψουν ένόσω

ακόμη δέν μποροῦν μόνα τους νά συντηρηθοῦν καί νά τά ἐκπαιδεύσουν στούς βασικούς γιά τή ζωή τους τρόπους συμπεριφορᾶς. Μέ τά ἔνστικτα τοῦ εἴδους τούτου εἶναι προικισμένα τά ζῶα πού βρίσκονται ὑψηλότερα στή ζωολογική κλίμακα.

Τά περισσότερα ἀπό τά ἔνστικτα καί τῶν τεσσάρων κατηγοριῶν στόν ἄνθρωπο ἀντιπροσωπεύονται ἀπό ὁρμές (γιά τό λόγο πού ἐξηγήσαμε στήν προηγούμενη παράγραφο), δηλαδή ἀπό ἔμφυτες τάσεις πού δέν συνοδεύονται μέ ἕνα σχηματισμένο καί πάγιο μηχανισμό γιά τήν πλήρωσή τους· ὁ ἴδιος πρέπει νά ἐπινοήσει καί νά ὀργανώσει τόν ἀπαιτούμενο γιά τήν ἱκανοποίησή τους τρόπο συμπεριφορᾶς. Ἡ ἐλευθερία αὐτή εἶναι καί προσόν καί μειονέκτημα· ἐξαιτίας τῆς ἐγίνε βέβαια ὁ ζυγός τοῦ ἐνοστίκτου ἐλαφρότερος γιά τό ἀνθρώπινο εἶδος, ἀλλά παράλληλα δημιουργήθηκαν στόν ψυχικό κόσμο τοῦ ἀνθρώπου χάσματα καί ἀνωμαλίες, παραλείψεις καί διαστροφές.

Ἐσ σημειωθεῖ τέλος ὅτι ὅλα τά εἶδη ἐνοστίκτων καί ὁρμῶν δέν ἐμφανίζονται στό ζῶο ἀπό τά πρῶτα βήματα τῆς ζωῆς, ἀλλά διαδοχικά καί κατά τίς ἀνάγκες πού ἔχει μέ τήν ἐνηλικίωσή του ν' ἀντιμετωπίσει. Ὅπως ἴσως πρὸς τὴν φύση προνοεῖ (μέ ἄλλους λόγους: οἱ γενεές ἔχουν ἀπό τήν πείρα τους διδάχει ὅ,τι πρέπει) ὁ ἐνοστιγματικός ὄπλισμός νά βρίσκεται σέ κατάσταση ἐτοιμότητος πρὶν ἀκόμη χρειαστεῖ γιά τόν ἀγῶνα τῆς ζωῆς. Τοῦτο συμβαίνει κυρίως στά βασικά ἔνστικτα, ὅπως εἶναι τό ἐνοστίκτο τῆς διατροφῆς, τό μαχητικό καί τό σεξουαλικό. (Γιά τό τελευταῖο πιστευόταν ἄλλοτε ὅτι στόν ἄνθρωπο ἐμφανίζεται κατά τήν περίοδο τῆς ἡβης, ἢ λίγο πρὶν· σήμερα γνωρίζουμε ὅτι ἐνεργεῖ καί στή νηπιακή ἡλικία, ἐκδηλώνεται ὅμως μέ τρόπους συμπεριφορᾶς πού δέν φανερώνουν τή φύση του).

4. Οἱ ἀνικανοποίητες ὁρμές

Ἡ διερεύνηση τῶν διαταραχῶν τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀπό τόν Sigmund Freud καί τή σχολή του ἔδειξε ὅτι οἱ ὁρμές, καί κατά κύριο λόγο ἡ σεξουαλική πού διεκδικεῖ τήν πρώτη θέση στό πρόγραμμα τῆς ζωῆς ἀφοῦ σ' αὐτήν ἔχει ἀνατεθεῖ ἡ διακίωσις τοῦ εἴδους, ἀποτελοῦν ἕνα δυναμικό στοιχεῖο δυσήνιο· ὅταν δαμάζονται ἀπό τή συνείδηση, τῆς νίκης τό τίμημα εἶναι κάποτε πολύ βαρῦ γιά τόν ἄνθρωπο – τό μόνο μέσα στό βασίλειο τῶν ζῶων ἐμβιο ὄν πού ἀγωνίζεται νά θέσει ὑπὸ ἔλεγχου τίς

ὀρμές του, γιά νά μπορεῖ νά ζεῖ εἰρηνικά μέ τούς ὁμοίους του καί νά ξεοδεύει τήν δραστηριότητά του στήν ἐπιδίωξη ἀνώτερων, πνευματικῶν σκοπῶν.

Κατά τήν «ψυχανάλυση» – ὅπως ὀνομάζεται ἡ θεωρία καί ἡ θεραπευτική μέθοδος τῆς φροϋδικῆς σχολῆς – ἡ ὀρμή μοιάζει μέ μιᾶ συσσωρευμένη δύναμη πού πιέζει τόν ὀργανισμό ζητώντας διέξοδο. Ἔχει ἀναδυθεῖ ἀπό τό βάθος τῆς συνείδησης, τ ὀ ὑ π ο σ υ ν ε ἰ δ ἦ τ ο *, ὅπου ἔχουν τή φωλιά τους οἱ ἔμφυτες τάσεις, καί ἀπαιτεῖ νά ἰκανοποιηθεῖ. Ἐάν ἡ «συνείδηση πού θέλει» ἀφήσει ἐλεύθερο τό δρόμο, ἡ ὀρμή πληράνεται μέ τήν πράξη καί ὁ ψυχικός κόσμος ὕστερ' ἀπό τήν προσωρινή ἔνταση ξαναβρίσκει τήν ἡρεμία του: ἡ ἐκκένωση ἔχει γίνει. Ἐάν ὅμως ἡ ὀρμή ἀναχαιτιστεῖ νά ἐκδηλωθεῖ – εἴτε ἀπό κάποιο ἀνυπέρβλητο ἐξωτερικό ἐμπόδιο, εἴτε ἀπό μιάν ἀδυσώπητη ἐσωτερική ἀνάσχεση – καί κλειστεῖ ἡ διέξοδος, παρουσιάζεται ἕνα πολύ σοβαρό γιά τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου φαινόμενο: ἡ ἀ π ῶ θ ἦ σ η. Ἡ ἀνικανοποίητη ὀρμή ἀπωθεῖται ἀπό τήν ἐπιφάνεια στό βάθος πάλι τῆς συνείδησης, στό ὑποσυνείδητο, καί ἐκεῖ ἐνεδρεύει ἀναζητώντας τρόπους νά παρακάμψει τόν φραγμό πού τῆς ἐμποδίζει τό δρόμο καί νά ἐκδηλωθεῖ, ὄχι πλέον κατευθεῖαν καί ὀμαλά, ἀλλά πλάγια καί ἀνώμαλα, ἀκόμη καί μέ μιᾶ νόσο – ἐλαφριά ὅπως ἡ νεύρωση, ἡ θαρειᾶς μορφῆς ὅπως ἡ ψύχωση, ἀνάλογα μέ τή σύσταση τοῦ ψυχικοῦ ἐδάφους καί τή φύση τῶν περιστατικῶν πού δημιουργήσαν τή διαταραχή.

Ἐξαιρετική σπουδαιότητα γιά τήν τροπή πού θά πάρει ἡ ἐξέλιξη καί ἡ τύχη τῶν ὀρμῶν στόν βίο τοῦ κάθε ἀτόμου, ἔχουν οἱ πρῶτες δ ε σ μ ε ὑ σ ε ι ς καί ὁ δ ε ὑ σ ε ι ς, οἱ πρῶτες ἐμπειρίες καί περιπλοκές κατὰ τά τρυφερά χρόνια τῆς ζωῆς, τήν πρῶτη παιδική ἡλικία. Τότε πού ὁ ὀργανισμός δέν εἶναι ἀκόμη κύριος τῶν δυνάμεών του, ἡ συνείδηση δέν ἔχει τήν πείρα, τή φαντασία καί τήν κρίση νά δώσει λύση στά προβλήματα τῆς καί ὁ νέος ἀνθρώπος ζεῖ κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο καί τήν προστασία ἑνός προσωπικοῦ καί ἀπρόσωπου περιβάλλοντος (οἰκογενειακοῦ καί κοινωνικοῦ) πού ἀπαιτεῖ τήν τήρηση ὀρισμένων κανόνων

* Οἱ ὀπαδοί τῆς φροϋδικῆς ψυχολογίας ὀνομάζουν τό σκοτεινό βάθος τῆς συνείδησης ἄλλοτε ὀ ὑ π ο σ υ ν ε ἰ δ ἦ τ ο καί ἄλλοτε ἄ σ υ ν ε ἰ δ ἦ τ ο · ἄλλοτε πάλι μεταχειρίζονται καί τούς δύο ὀρους γιά νά χαρακτηρίσουν γειτονικές ζῶνες, χωρίς ὅμως καί νά καθορίζουν μέ ἀκρίβεια (καί ὄλοι κατὰ τόν ἴδιο τρόπο) τὰ σύνορά τους.

συμπεριφορᾶς σύμφωνα μέ τόν κώδικα τῆς καθιερωμένης ἠθικῆς. Τό μικρό παιδί εἶναι, ἔξαιτίας τῆς ἀπειρίας καί τῆς εὐαισθησίας του, ἐκτεθειμένο σέ ψυχικά τ ρ α ὄ μ α τ α. Τά ἀπαγορευτικά «μή» πού ἀναχαίτιζον τήν ἱκανοποίηση τῶν πρώτων ὀρμῶν του, μαζί μέ τήν ἀδυναμία του νά καταλάβει τό νόημα τῶν-δυσκολιῶν πού ἀντιμετωπίζει, δημιουργοῦν στή συνειδησή του σοβαρές περιπλοκές· αἰσθάνεται σκοτεινές καί ἀντιφατικές ὀρέξεις καί συγκινήσεις, ἀπό τίς ὁποῖες μάταια ἀγωνίζεται νά ἀπαλλαγεῖ καί γιά τοῦτο τίς ἀπαυθεῖ στό ὑποσυνείδητο, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι ἔτσι θά γλυτώσει ἀπό τήν πίεσή τους.

5. Τά συμπλέγματα

Οἱ τραυματικές περιπλοκές, τά περίφημα σ υ μ π λ έ γ μ α τ α τῆς φροϋδικῆς φρασεολογίας, ἔχουν τίς ρίζες τους πέρ' ἀπό τόν χῶρο τῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀτόμου, στά βιώματα τοῦ εἶδους, καί ἀνατρέχουν στούς πανάρχαιους χρόνους, τότε πού θεμελιώθηκαν οἱ πρώτες κοινωνίες τῶν ἀνθρώπων καί ἄρχισε νά διαμορφώνεται μιᾶ πανίσχυρη ἐξουσία: ἕνα σύστημα ἐθιμικῶν κανόνων, ἠθικῶν νόμων, θρησκευτικῶν δοξασιῶν, φιλοσοφικῶν ιδεῶν κτλ. πού σάν μιᾶ ἄλλη, ὑπέρτερη θέληση (Ἦ π ε ρ ε γ ὠ) ἀσκει – εἴτε μέ ἄμεσα ἀπαγορευτικά μέτρα εἴτε μέ ἔμμεσες κυρώσεις – τήν ἐπιβολή τῆς στίς ἀτομικές συνειδήσεις (στά ἐ γ ὠ). Τά κυριότερα συμπλέγματα (πλέγματα ἀνταγωνιστικῶν τάσεων καί διαθέσεων) εἶναι: ὁ «Οἰδίπους», ἡ «Ἥλέκτρα», ἡ «Ἄρτεμη» καί ὁ «Νάρκισσος». (Ὁ Freud δανείστηκε τά ὀνόματα ἀπό τήν ἀρχαία Ἑλληνική μυθολογία, ὄχι μόνο γιατί μέ αὐτά χαρακτηρίζεται ἄριστα τό περιεχόμενό τους, ἀλλά καί ἐπειδή θέλησε νά δείξει τή στενή σχέση τῶν ψυχικῶν περιπλοκῶν μέ τά προϊόντα τῆς λαϊκῆς σοφίας, τοῦς κλασικούς μύθους).

Συμπλέγμα τοῦ «Οἰδίποδα»: (ἀσύνειδη) ἐρωτική προσήλωση τοῦ ἀγοριοῦ πρὸς τή μητέρα καί ἐχθρότητα πρὸς τόν πατέρα.

Συμπλέγμα τῆς «Ἥλέκτρας»: (ἀσύνειδη) ἐρωτική προσήλωση τοῦ κοριτσιοῦ πρὸς τόν πατέρα καί ἐχθρότητα πρὸς τή μητέρα.

Σύμπλεγμα τῆς «Ἄρτεμης»: πάθος ἀνυποταγῆς καί ἀνεξαρτησίας τοῦ γυναικείου ἀπέναντι στό ἀνδρικό φύλο· φανατική ὑπεράσπιση τῆς ἀγνότητος, θηλυκός «ἀνδρισμός».

Σύμπλεγμα τοῦ «Ναρκίσσου»: αὐτοέξαρση, αὐτοθουμασμός, αὐτολατρεία· λαχτάρα τῆς τελειότητος καί φόβος ὅτι δέν θά τή φτάσουμε, ἢ δέν θά τή διατηρήσουμε.

6. Ἡ πάλη μέ τίς ὁρμές

Κατά τόν Freud κοινός παρανομαστής σέ ὅλα τά εἶδη τῶν ὁρμῶν εἶναι ἡ libido (πόθος ἡδονῆς). Δέν ταυτίζεται ἐντελῶς μέ τήν σεξουαλική ἀπόλαυση, τό sexus· τό sexus γεννιέται ἀπ' αὐτήν καί εἶναι ἡ καθαρότερη ἐκδήλωσή της. (Ἡ ὑπόθεση αὕτη, παρά τά στοιχεῖα τῆς ἀλήθειας πού περιέχει, παρέσυρε τοὺς ψυχαναλυτικούς σέ ὑπερβολές, θεωρητικές καί πρακτικές, πού ἐπικρίθηκαν δριμύτατα ἀπό τοὺς ἐπιστημονικούς κύκλους καί τήν κοινή γνώμη). Ἡ libido εἶναι, κατά τόν ὀρθόδοξο φροῦδισμό, ἓνα πανίσχυρο κίνητρο στή ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μέ ἀνυπολόγιστην ἐπίδραση σέ ὅλες του τίς ἐκδηλώσεις. Τοῦτο ὅμως δέν σημαίνει ὅτι τό πρόβλημά μας δέχεται δύο μόνο λύσεις: ἢ τήν δίχως ὄρους παράδοση στό ζυγὸ τῆς ἢ τήν ἀνυποχώρητη ἀρνηση τῶν φυσικῶν της δικαιωμάτων. Ἡ πρώτη ὁδηγεῖ στήν ἀγροικία καί στήν ἐκβαρβάρωση, ἡ δευτέρα προκαλεῖ συχνότατα βαρεῖές ψυχικές ἀνωμαλίες. Ὁ ἄνθρωπος δοκίμασε ἀνέκαθεν, καί ὄχι σπάνια ἐπέτυχε μέ τήν εὐαισθησία καί τό πνεῦμα του, νά δαμάσει τήν σεξουαλικήν ὁρμὴ ἐξ ἰ δ α ν ι κ ε ὑ ο ν τ α ς τήν libido, διοχετεύοντάς την δηλαδή σέ διαθέσεις καί πράξεις εὐγενεῖς: στὸν ἔρωτα, στήν ποίηση, στή φιλανθρωπία, γενικά σέ ἔργα πολιτισμοῦ.

Ἡ ἀναμέτρηση λοιπὸν τοῦ ἐγῶ πρὸς τίς ὁρμές (καί προπάντων τήν σεξουαλική) μπορεῖ νά παρουσιάσει τίς ἐξῆς παραλλαγές:

- α. Τὸ ἐγῶ συμφιλιώνεται μέ τίς ὁρμές δεχόμενο τήν ἱκανοποίησή τους.
- β. Μέ διάφορους τρόπους ἀντιτίθεται στίς ἀπαιτήσεις τους, ὅποτε

ή I. διοχετεύει τόν δυναμισμό τους σέ άλλο (ύπεραισθησιακό) επίπεδο καί ανταλλάσσει τή φυσική μέ τήν πνευματική απόλαυση («έξιδανίκευση» τών όρμῶν):

ή II. προσπαθεῖ (άλλοτε μέ μεγαλύτερη καί άλλοτε μέ μικρότερη έπιτυχία) νά ικανοποιήσει (όχι άμεσα, αλλά) έμμεσα, πλάγια τίς όρμές (συμβολική πλήρωση, μετάθεση τών όρμῶν σέ ύποκατάστατους στόχους):

ή III. άπωθεῖ τίς όρμές, μέ άποτέλεσμα μιάν (άλλοτε μεγαλύτερη καί μονιμότερη, άλλοτε μικρότερη καί προσωρινή) διαταραχή τοῦ ψυχικοῦ βίου πού έξωτερικεύεται μέ πολλούς τρόπους, από τίς άπλές ιδιορρυθμίες έως τά σοβαρά νοσηρά συμπτώματα. Οί όρμές λ.χ. γιά νά έξαπατήσουν τήν λογικισία τοῦ εγῶ μεταλλάζουν, παρουσιάζονται μέ ποιότητα διαφορετικήν από τήν πρωταρχική τους: ή ανάγκη τῆς θωπείας ως τάση πρὸς τήν καθαριότητα, ή διάθεση προβολῆς τοῦ άκάλυπτου σώματος ως λατρεία τοῦ σπόρ, (καί άρνητικά) ή λαγνεία ως μένος κατά τῆς άκολασίας κ.ο.κ. Χαρακτηριστικό γνώρισμα αὐτῶν τῶν περιπτώσεων εἶναι ὅτι ἡ άπαγόρευση ὀδηγεῖ ὄχι άπλῶς στήν άναπλήρωση, αλλά στήν ὑπερανάπληρωση τῶν μεταμφιεσμένων όρμῶν· μιá άπωθημένη λ.χ. εχθρότητα ίσοσταθμίζεται μέ πολλαπλές καί φορτικές περιποιήσεις πρὸς τό μισούμενο πρόσωπο.

(Κάποτε ἡ αντίθεση τοῦ εγῶ πρὸς τίς όρμές γίνεται ὄχι μέ ἕνα ἀπό τούς τρεῖς τούτους τρόπους, αλλά καί μέ τούς τρεῖς μαζί, τόν καθένα ἐνόλῳ ἢ ἐνμέρει).

Άξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στίς διαδικασίες πού ἀναφέραμε τό ἐνδιαφερόμενο πρόσωπο δέν ἔχει ἐπίγνωση τῶν παθημάτων καί τῶν ἐνεργειῶν του. Εἶναι τέτοια ἡ αντίσταση τῆς συνειδησης στήν ἀποκάλυψη τῶν ρευμάτων πού διασταυράνονται στό ὑπέδαφος τῆς, ὥστε μόνο ἕνας ὀξυδερκής τρίτος (ὁ ψυχοθεραπευτής) μπορεῖ μέ ὀρισμένην «άγωγή» νά ἀνασύρει στήν ἐπιφάνεια τόν κόμπο τῶν δυσκολιῶν, νά δεῖξει τά αἷτια πού τόν δημιουργήσαν καί νά βοηθήσει στή λύση του.

7. Τό ὁμαδικό άσυνείδητο

Κατά τόν Freud (ὅπως εἶπαμε στήν § 5) ὑπάρχει στενή συνάφεια τῆς συμβολικῆς «γλώσσας» τοῦ ὑποσυνείδητου μέ τούς μύθους, ἀκόμη καί μέ τά ἔθιμα καί τά θέσμιμα τῶν πρωτόγονων λαῶν. Κάτι τό ἄρ-

χαικό βρίσκεται μέσα και στον πιο πολιτισμένον άνθρωπο. Τά ίχνη του είναι αρκετά καθαρά στις νευρώσεις, όπου παρατηρείται οπισθοδρομηση του νικημένου από τά προβλήματα του εγώ σέ λύσεις πού είχαν επιχειρηθεί «άλλοτε», σέ προγενέστερα στάδια τής ψυχικής ιστορίας του, και τώρα είναι ανεφάρμοστες.

Τίς σκέψεις αυτές συνέχισε ο μαθητής και φίλος του Freud Έλβετός ψυχίατρος Carl Gustav Jung (1885-1961) πού χάραξε τό δικό του δρόμο στην «Ψυχολογία του βάθους».

Κατά τόν Jung ο ψυχικός κόσμος αποτελείται από στρώματα ή ζώνες επάλληλες γύρω από ένα μικρό κέντρο πού είναι τό εγώ. Μιά όχι πολύ σαφής διαχωριστική γραμμή τέμνει τό σύμπαν τούτο σέ δύο μέρη: τό σ υ ν ε ι δ η τ ό και τό α σ υ ν ε ί δ η τ ο. Ζώνες του συνειδητού είναι ή αίσθηση, ή σκέψη, τό συναίσθημα· του ασυνειδητού οί αναμνήσεις, οί θυμικές καταστάσεις και στίς άκραιοις θέσεις τό π ρ ο σ ω π ι κ ό α σ υ ν ε ί δ η τ ο και (πιο πέρ' άκόμη άπ' αυτό) τό ό μ α δ ι κ ό α σ υ ν ε ί δ η τ ο. Ή διάκριση του όμαδικού από τό προσωπικό ασυνείδητο και ο τονισμός τής σημασίας του πρώτου για τήν εσωτερική μας ζωή, μαζί μέ τή διεύρυνση τής έννοιας τής libido (πού από τή Σχολή αυτή ταυτίζεται μέ τήν ψυχική ενέργεια στή γενικότητα τής) είναι ή μεγάλη συμβολή του Έλβετου ψυχίατρου στή θεωρία και στην πράξη τής Ψυχανάλυσης.

Στό προσωπικό ασυνείδητο, λέγει ο Jung, φωλιάζουν και καιροφυλακτούν τά συμπλέγματα πού δημιουργούνται από τίς προσωπικές δυσκολίες προσαρμογής του κάθε άτομου. Άντίθετα τό όμαδικό ασυνείδητο είναι ή εστία των άρ χ ε τ ύ π ω ν, δηλαδή των φορτισμένων μέ ενέργεια πρωταρχικών εικόνων πού έχουν γεννηθεί από συμπλέγματα πάλι, όχι όμως τής ατομικής εμπειρίας του καθενός μας, αλλά έμφυτα σέ όλα τά άτομα του γένους «άνθρωπος» Τό φυσικό τούτο κεφάλαιο αποτελείται από ένστικματικές διαθέσεις πού βοηθούν σέ άποτελεσματικές προσαρμογές, και είναι τό «χθόνιο μέρος τής ψυχής», αυτό πού τή συνδέει μέ τή Φύση. Τέτοια λ.χ. άρχέτυπα είναι ο «δράκος», ο «ήρωας» πού τόν σκοτώνει, τό πρόσωπο «μάννα», ο «γιατρός-μάγος» κ.ά. Βρίσκονται στους μύθους των πρωτόγονων και στά πλάσματα τής ποιητικής φαντασίας των πολιτισμένων λαών μέ πολλές και διάφορες μορφές. Αναδύονται επίσης και εισβάλλουν στή συνείδηση κατά τόν ύπνο, στα όνειρα, όταν τό εγώ περιπλεγμένο σέ δυσκολίες προσαρμο-

γής ανυπέρβλητες αναζητεί βοήθεια από τό παρελθόν του γένους, από τις «ρίζες», για να λύσει τὰ προβλήματά του. Κατά τούς όπαδούς του Jung, υπάρχουν σ' αυτή τήν ενστιγματική σοφία, τή θαμμένη στά σκοτεινά βάθη τής ψυχής, άρχέτυπα πού μπορούν να επιφέρουν ουσιαστικές τροποποιήσεις σέ μιάν ανθρώπινη ζωή.

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ

1. Χαρακτήρας και ιδιοσυγκρασία

Ἡ χρήση τοῦ διεθνῆ πλέον ὄρου **χ α ρ α κ τ ῆ ρ α ς** μέ τό νόημα πού τοῦ δίνουμε σήμερα (στήν ἀρχαία ἑλληνική σημαίνει τή σφραγίδα, τό ἀποτύπωμα) ἀνατρέχει στόν περιπατητικό φιλόσοφο Θεόφραστο (τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.) πού ἀπαρίθμησε καί περιέγραψε τυπικούς ἀνθρώπινους «χαρακτήρες».

Ὅρισμοί ἔχουν δοθεῖ στή λέξη πολλοί. Ἐπικρατέστερος εἶναι ἐκεῖνος πού χαρακτήρα ὀνομάζει τό σύνολο τῶν διαθέσεων καί τῶν μορφῶν συμπεριφορᾶς μέ τίς ὁποῖες τό ἄτομο ἐκφράζει τόν τρόπο τῆς ὑπαρξῆς του καί ἀντιδρᾶ ἀπέναντι στόν ἐξωτερικό κόσμο καί στόν ἑαυτό του. Μέ διαθέσεις καί μορφές συμπεριφορᾶς πρέπει νά ἐνοήσουμε ἐδῶ ὅλες τίς συνειδησιακές λειτουργίες ἀπό τήν ἀντίληψη καί τή διανόηση ἕως τό συναίσθημα καί τή θέληση, καθώς καί τό ψυχικό ὑπέδαφος (τίς ἔμφυτες καί τίς ἐπίκτητες τάσεις). Χωρίς νά παραλείψουμε καί τό σωματικό καθεστῶς, τίς φυσιολογικές ιδιότητες. Τό σύνολο τοῦτο στόν χαρακτήρα δέν εἶναι ἀπλό ἄθροισμα παρατασσόμενων στοιχείων, ἀλλά μιᾶ διαρθρωμένη μορφή, πού μπορεῖ μέ τήν ἰδιορρυθμία της νά ξεχωρίζει ἀπό τίς ὁμοιές της.

Ἐκτός ἀπό τήν ψυχολογική ὑπάρχει καί μιᾶ ἠθική ἔννοια τοῦ χαρακτήρα. Μέ τό νόημα τοῦτο ἡ λέξη σημαίνει τήν πειθαρχημένη συνείδηση πού θέτει τίς πράξεις της κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο σταθερῶν κανόνων (ἠθικῶν ἀρχῶν).

Ἰ **δ ι ο σ υ γ κ ρ α σ ί α ν** ὀνομάζουμε τόν χαρακτήρα ἀπό τήν σωματική του ἄποψη ὅταν θέλουμε νά τονίσουμε τά κληρονομικά του θεμέλια. Ἡ λέξη κατάγεται ἀπό τή φυσιολογική θεωρία τοῦ ἀρχαίου

Ἴπποκράτη (5ος αἰ. π.Χ.) καί τῆς σχολῆς του. Ἐκεῖνος ἐδίδασκε ὅτι ὁ ὀργανισμός τοῦ ἀνθρώπου γίνεται ἀπό τήν «κράση» τέσσερων βασικῶν στοιχείων: «γῆς», νεροῦ», «ἀέρα» καί «πυρός». Ἡ κρύα καί ξερή «γῆ» ἔδρα τῆς ἔχει τή μαύρη χολή, τό κρύο καί ὑγρό «νερό» τό φλέγμα, ὁ ζεστός καί ὑγρός «ἀέρας» τό αἷμα, καί τό ζεστό καί ξερό «πῦρ» τήν κίτρινη χολή. Ἡ ἰσορροπία μείξη τῶν στοιχείων τούτων (πού κατανέμονται σέ δύο κατηγορίες: τοῦ ζεστοῦ - κρύου καί τοῦ ὑγροῦ - ξεροῦ) δίνει τήν ὑγεία· ἡ π ε ρ ἰ σ ε ἰ α τοῦ ἑνός εἰς βάρος τῶν ἄλλων προκαλεῖ διαταραχή στόν αὐματοψυχικό ὀργανισμό.

2. Χαρακτήρας καί προσωπικότητα

Κύριο πυρήνα ἢ ἄξονα τοῦ χαρακτήρα ἄλλοι ψυχολόγοι θεωροῦν τή θέληση καί ἄλλοι τίς συναισθηματικές διαθέσεις. Ὁρθότερη εἶναι ἡ συνθετική ἀντίληψη πού βλέπει στόν χαρακτήρα τήν ἔκφραση ὁ λ ὁ κ λ η ρ ο υ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, χωρίς διάκριση πρωτευόντων ἢ δευτερευόντων στοιχείων, ὑπογραμμίζει ὁμως τή σημασία τῆς ἔμπρακτης συμπεριφορᾶς: «εἴμαστε ὅ,τι πράττουμε».

Ὁ χαρακτήρας εἶναι προῖόν κληρονομικῶν καταβολῶν ἀλλά καί τῶν ἐπιδράσεων τοῦ (φυσικοῦ καί κοινωνικοῦ) περιβάλλοντος καί τῶν περιστάσεων τῆς ζωῆς. Ἡ ἀγωγή, ὡς ἐκπαίδευση καί προπάντων ὡς αὐτοδιαπαιδαγώγηση, παίζει σημαντικό ρόλο στήν ὀργάνωση καί στή σταθεροποίηση του. Κατά μεγάλο μέρος ὁ χαρακτήρας μας εἶναι ἔργο δικό μας. Ἐπομένως καί ἡ εὐθύνη μας γι' αὐτόν εἶναι μεγάλη. Ὅταν ἀξιολογοῦμε (θετικά) ἕνα χαρακτήρα καί θέλουμε νά ἐκφράσουμε τό θαυμασμό μας γιά τήν ὀλοκλήρωση καί τό ὑψηλό ὕφος του (παρά τίς τυχόν – ἀναπόφευκτες ἄλλωστε – σκιές πού παρουσιάζει σέ ὀρισμένες θέσεις), τόν ὀνομάζουμε π ρ ο σ ω π ι κ ὴ τ η τ α· ὁ ὄρος ἔχει περισσότερο ἠθικό καί λιγότερο ψυχολογικό περιεχόμενο. Νά πλάσει ἀπό τόν χαρακτήρα του (τίς κληρονομικές καί ἐπίκτητες ψυχοφυσιολογικές ιδιότητές του) μιά προσωπικότητα ἐπιβαλλόμενη μέ τήν ἀξία καί τήν ἀκτινοβολία της, εἶναι ἄθλος καί δόξα τοῦ ἐκλεκτοῦ ἀνθρώπου. Κατά τήν ἐπιτυχημένη μεταφορά ἑνός ψυχολόγου, ὁ χαρακτήρας εἶναι τό μουσικό ὄργανο, ἡ προσωπικότητα ἡ συμφωνία πού παίζεται ἀπάνω σ' αὐτό καί μέ αὐτό τό ὄργανο ἀπό τήν ἐμπνευση, τήν ἰκανότητα καί τό μόχθο τοῦ δημιουργικοῦ «ἐγώ».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	Σελ. 5
---------------	-----------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Όρισμός τής Ψυχολογίας	7
2. Τά ψυχικά «φαινόμενα»	7
3. Γένεση τής «έπιστημονικής» Ψυχολογίας	8
4. Μεθοδολογικά προβλήματα	9
5. Χαρακτηριστικά του ψυχικού κόσμου	9
6. Αυτόπαρτηρησία καί ένσυναίσθηση	10
7. Τό έργο του ψυχολόγου	11
8. Κλάδοι τής Ψυχολογίας	11
9. 'Η συνείδηση	13
10. 'Ο ψυχικός βίος όλον άδιαίρετο	14
11. Τά «στοιχεία» του ψυχικού κόσμου	14
12. Διαίρεση τής Ψυχολογίας	16
13. Βιβλιογραφία	16

Μέρος πρώτο

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ

Κεφάλαιο 1ο 'Η αντίληψη

1. Πρώτη πράξη «γνώσης»	19
2. Οί τρεις στοιβάδες του φαινομένου	20
3. Όρισμός τής αντίληψης. 'Ανώμαλες περιπτώσεις	21
4. 'Η κριτική λειτουργία στήν αντίληψη	22
5. 'Η αντίληψη τής μορφής	23
6. Παραίσθηση καί ψευδαισθησία	26

Κεφάλαιο 2ο Τά αισθήματα

1. Τό αΐσθημα	28
2. Τό νευρικό σύστημα	29
3. Έρεθισμοί. Ποιόν και ένταση τών αισθημάτων	30
4. Διαίρεση τών αισθημάτων	31

Κεφάλαιο 3ο Αισθήσεις δερμικές και χημικές

1. Αισθήματα θερμοκρασίας (τό θερμό και τό ψυχρό)	45
2. Αισθήματα πίεσης (μαλακό-σκληρό, λειο-τραχύ, όξύ-άμβλύ) ...	34
3. Αισθήματα πόνου	34
4. Αισθήματα γεύσης	35
5. Αισθήματα όσφρησης	37

Κεφάλαιο 4ο Έ ακοή και ή όραση

1. Τό αισθητήριο τής ακοής	38
2. Τά άκουστικά αισθήματα	39
3. Έ ακοή αΐσθηση αναλυτική	40
4. Τό αισθητήριο τής όρασης	40
5. Όπτικά αισθήματα: τά χρώματα	42
6. Διάγραμμα χρωμάτων	42
7. Έ ιδιότητες τών χρωμάτων	42
8. Τά φαινόμενα τής αντίθεσης τών χρωμάτων	45
9. Έ άχρωματοψία	47
10. Πώς δέν βλέπουμε άνάποδα τά άντικείμενα	48

Κεφάλαιο 5ο Αισθήματα από τό σῶμα μας

1. Έ οργανικά αισθήματα	50
2. Μυϊκά αισθήματα	50
3. Στατικά αισθήματα	51

Κεφάλαιο 6ο Νόμοι τών αισθημάτων

1. Έ προσαρμογή	53
2. Έ νόμος του Weber	54
3. Έ ειδική έέργεια τών αισθητηρίων. Νόμος του Müller	57

Κεφάλαιο 7ο Οί παραστάσεις

1. Ἡ παράσταση	60
2. Εἶδη παραστάσεων	61
3. Παράσταση καὶ ἐντύπωση	62
4. Ἡ ἐποπτεία	65
5. Παραστατικοὶ τύποι	65

Κεφάλαιο 8ο Συνειρμός καὶ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων

1. Ἡ σύνδεση καὶ ἡ ἐπαναφορά	68
2. Νόμοι τοῦ συνειρμοῦ	69
3. Ὁ γενικὸς νόμος τοῦ συνειρμοῦ	70
4. Οἱ ὅροι τῆς ἐπιλογῆς κατὰ τὴν ἀνάπλαση	71
5. Ἡ δύναμη τῶν συνειρμῶν	72
6. Ἡ σχέση τῶν συνειρμῶν μέ ὁλόκληρη τὴν ψυχικὴ μας κατάσταση	75
7. Ἡ συναισθησία	77

Κεφάλαιο 9ο Μνήμη καὶ φαντασία

1. Ἡ φυσιολογικὴ βάση τῆς μνήμης	78
2. Ἰδιότητες τῆς μνήμης	70
3. Ἡ ἀπομνημόνευση	80
4. Ἡ ἀνάμνηση	81
5. Ἀσθένειες τῆς μνήμης	82
6. Ἡ ἀξία τῆς μνήμης	84
7. Τὸ ἔργο τῆς φαντασίας	85
8. Εἶδη φαντασίας	86
9. Ἐξέλιξη τῆς φαντασίας	87
10. Ἡ ἀξία τῆς φαντασίας	87

Κεφάλαιο 10ο Ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου

1. Χῶρος καὶ χρόνος	89
2. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας	89
3. Ἡ ἀντίληψη τοῦ βάθους. Αἰσθητηριακὰ δεδομένα	92
4. Ἡ προτεινόμενη λύση τοῦ προβλήματος	95
5. Ἰδιότητες τοῦ χρόνου καὶ χρονικὲς σχέσεις	96
6. Ἡ ἀντίληψη τῆς διάρκειας	97
7. Ἡ ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων	97

Κεφάλαιο 11ο Διανόηση καὶ λόγος

1. Ἐξήγηση τῶν ὄρων	100
2. Ἡ σύλληψη τῶν σχέσεων	100
3. Ἡ ἀφαίρεση	101
4. Ἀνάλυση καὶ σύνθεση	103
5. Ἡ κρίση	104
6. Ὁ διαλογισμός	106
7. Ἡ ἔννοια	108
8. Σχηματισμός τῶν ἐννοιῶν	110
9. Νόημα καὶ λέξη	111
10. Ἐννοιες κοινές καὶ ἐπιστημονικές	112

Μέρος δεύτερο

Ἡ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΣΥΓΚΙΝΕΙΤΑΙ

Κεφάλαιο 1ο Τά συναισθήματα στὸν ψυχικὸ μας κόσμο

1. Ὁ ὄρος καὶ ἡ ἔννοια τοῦ συναισθήματος	115
2. Τά συναισθήματα στὸ σῶμα μας	117
3. Ἰδιότητες τῶν συναισθημάτων	119
4. Οἱ ἀψιθυμίες	121

Κεφάλαιο 2ο Χαρακτηριστικὰ φαινόμενα τοῦ συναισθηματικοῦ βίου

1. Ἐντύπωση καὶ συναίσθημα	122
2. Ἀνάπλαση τῶν συναισθημάτων	123
3. Ἀνάμειξη τῶν συναισθημάτων	125
4. Μεταφορὰ τοῦ συναισθήματος	126
5. Συναισθήματα καὶ ὀρμές	127
6. Συνειρμικὴ ἢ συσσωρευτικὴ ἀπήχηση	127
7. Ἡ ἀντίθεση καὶ ἡ ἀμβλυνση στὰ συναισθήματα	128
8. Συστήματα συναισθημάτων	129
9. Τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς	130
10. Συναισθήματα καὶ χαρακτήρας	130
11. Διαταραχές τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς	131

Κεφάλαιο 3ο Εἶδη τῶν συναισθημάτων

1. Πίνακες τῶν συναισθημάτων	133
2. Συναισθήματα τοῦ ἐγῶ	134

3. Συναισθήματα του σύ	134
4. Κοινωνικά συναισθήματα	135
5. «Κατώτερα» και «άνωτερα» συναισθήματα	136
6. Συναίσθημα και ένστικτο	137
7. Θεωρητικά συναισθήματα	138
8. Καλαισθητικά συναισθήματα	138
9. Ήθικά συναισθήματα	140
10. Θρησκευτικά συναισθήματα	140

Μέρος τρίτο

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΘΕΛΕΙ

Κεφάλαιο 1ο **Μορφές της θέλησης**

1. Κεντρικός πυρήνας: ή τάση	143
2. Ή γνώση του στόχου	145
3. Σύμπραξη του συναισθήματος	146
4. Παρέμβαση της αξιολογικής κρίσης	146
5. Απόφαση και πράξη	147
6. Άδυναμίες της θέλησης	149

Κεφάλαιο 2ο **Ή προσοχή**

1. Έσωτερική βουλητική εκδήλωση	151
2. Ίδιότητες της προσοχής	152
3. Οί όροι της προσοχής	153
4. Ή αξία της προσοχής	155

Κεφάλαιο 3ο **Οί πράξεις**

1. Είδη των πράξεων	157
2. Πράξεις της προαίρεσης (έκούσιες)	157
3. Πράξεις της όρμης	158
4. Πράξεις της συνήθειας	159
5. Οί κινήσεις	159
6. Ή ελεύθερη θέληση	161

Κεφάλαιο 4ο **Ή όρμές και ένστικτα**

1. Ή όρμή	164
2. Τό ένστικτο	165
3. Είδη ένστίκτων	166

4. Οί άνικανοποίητες όρμές	168
5. Τά «συμπλέγματα»	170
6. Ή πάλη μέ τίς όρμές	171
7. Τό όμαδικό άσυνείδητο	172

Κεφάλαιο 5ο 'Ο Χαρακτήρας

1. Χαρακτήρας καί ίδιουσγκρασία	175
2. Χαρακτήρας καί προσωπικότητα	176

ΕΚΔΟΣΗ Η ΕΠΕ (ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ) - ΣΥΜΒΑΣΗ 5884/18/23

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΑΦΟΙΡΟΙ ΡΟΗ Ε.Π.Ε.

024000019955

ΕΚΔΟΣΗ Β' 1977 (V) – ΑΝΤΙΤ. 80.000 – ΣΥΜΒΑΣΗ 2854/16.5.77

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΑΦΟΙ ΡΟΗ Ε.Π.Ε.

